

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 8366

Title भक्ति रसामृत सिन्धुः

Author अ

Extent ९७ Age ५

Subject भक्तिशास्त्रं

भक्तिरसाष्टतसित्युः

धर७७

भारतसामुद्र सिन्धु
४३७

श्री०

॥ दर्शना ॥ श्रीगोविंदाय नमः ॥ ॥ नमः श्रीकृष्णाय ॥ ॥ अखिलरसाभृतमूर्तिः प्रसृतमरुचिरुक्ति
द्वतारकापालिः कलितरूपामाललितो राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥ १ ॥ रुदियस्य प्रेरणया प्र
वर्तितो हं वराकरूपोऽपि । तस्य हरेः पदकमलं वंदे चैतन्यदेवस्य ॥ २ ॥ विश्राममंदिरतया तस्य
सनातनतनोर्मदीशस्य । नक्तिरसामृतसिंधुर्नवतुसदार्यप्रमोदाय ॥ ३ ॥ नक्तिरसामृतसिंधौ
चरतः परिनूतकालजालनियः । नक्तमकरानशीलितमुक्तिनदीकान्नमुष्णामि ॥ ४ ॥ मीमांस
कवडवाग्नेः कठिनामपि कुंठयन्नसौ डिक्कांस्फुरतु सनातनसुखिरंतव नक्तिरसामृतां
नोधि ॥ ५ ॥ नक्तिरसस्य प्रसुतिरखिलजगन्मंगलप्रसंगस्य । अज्ञेनापि मया स्य क्रियते
सुहृदां प्रमोदाय ॥ ६ ॥ एतस्य नगवद् नक्तिरसाः भृतं पयोनिधेः । चत्वारः खलु वक्ष्यंते जा
गाः पूर्वादयः क्रमात् ॥ तत्र पूर्वे विनागे स्मिन्नक्तिर्नेदनिरूपके । अनुक्रमेण वक्तव्यं
लहरीनां चतुष्टयं ॥ ७ ॥ आद्या सामान्यनक्ताद्या द्वितीया साधनां किता । त्रयाश्रिता तृतीया त्रतुर्था
चौथष्टवे ॥ ८ ॥ नक्ताद्याः कथयितुं स्फुटं । लक्षणां क्रियते नक्ते रत्नमायाः सतां

मतां अन्यानि लाघिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतं । अनुकूल्येन कृत्वा नुशीलनं नक्तिरुत्तमा ॥ तथा
 नारदप्रचरात्रे ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलं । कृषीकेण कृषीकेशसेवनं नक्तिरुत्तमा
 ते ॥ श्रीनागवतस्य तृतीये स्कंधे ॥ अहेतुक्यववहिताया नक्तिः पुरुषोत्तमे । स एव नक्तियोगारब्ध
 आत्मंतिक नृदाहृत इति ॥ सालोकोत्पादिपृथंतु मध्यस्थमपि नोद्धृतं । नक्तमाह तत्प्रवाचित्वान्ना
 त्रस्यादुपयोगियत् ॥ क्लेशघ्नी श्रेयसां हेतुर्माक्षादिलघुता करी ॥ दुर्लभा सांद्रसौख्यात्मा श्रीकृष्णा
 कर्षणी च सा ॥ तत्रास्याः क्लेशघ्नत्वं ॥ क्लेशस्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा ॥ तत्र पापं ॥ अ
 प्रारब्धं न वेत्तापं प्रारब्धं वेति तद्विधा ॥ तत्राप्रारब्धं रत्नं यथैकादशे स्कंधे ॥ यथा मिः सुसमिद्धा विः
 करोत्येधांसि न स्मसात् । तथामद्विषया नक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः ॥ प्रारब्धं रत्नं यथा ॥ तृती
 ये ॥ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रकृणाद्यस्मरणादपि क्वचित् । आदोपि सद्यः सवनाय क
 ल्पते कुतः पुन स्तेनगवन्नुदर्शनादिति ॥ दुर्जातिरेव सवनायोग्यत्वे कारणं मतं । दुर्जात्यारंभकं पा
 पं यस्यात्प्रारब्धमेव तत् ॥ पादोचपुराणे ॥ अप्रारब्धं फलं पापं कूटं बीजं फलोन्मुखं क्रमेणैव प्रलीये

विः

तविष्णुनाक्तिरतात्मनां॥ वीजहरत्वं यथा षष्ठे॥ तैस्तान्यधानि पूयंते तपोदानव्रतादिभिः शानाधर्म-
जंतुदयंतदपीशां क्रिसेवया॥ अविद्याहरत्वं यथा॥ चतुर्थे॥ यत्पादपंकजपलाशविलास-
नक्त्याकर्माशयं ग्रथितमुद्रययंतिसंतः॥ तद्वन्नरिक्तम- तयो यतयो निरुद्धश्रोतोगाणस्तमराणां
नजवासुदेवं॥ पादपुत्राणे॥ कृतानुयात्राविद्यानिर्हरिनाक्तिरनुत्तमा॥ अविद्यां निर्दहत्याशुदाव-
द्वालेवपन्नगी॥ श्रेयोहेतुत्वं॥ श्रेयांसि ग्रीणनं सर्वजन्मैतामनुरक्तता॥ सङ्गुणाः सुखमित्यादीन्या-
ख्यातानि मनीषिभिः॥ तत्र जगत्प्रीणनादि द्वयहेतुत्वं॥ यथा पादपे॥ येनार्चितो हरिस्तेन तपि-
तानि जगंतपि॥ रज्यंति जंतवस्तत्र जंगमां स्थावरा अपि॥ सङ्गुणहेतुत्वं यथा पंचमे॥ यस्यास्ति न-
क्तिर्न गवत्य किंच नासर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः॥ हरावन्नक्तस्य कुतो महङ्गुणामनोरथेनासति धा-
वतो वहिः॥ सुखहेतुत्वं॥ सुखं वैषयिकं ब्राह्ममैश्वर्यं चेति तन्निधा॥ यथा तंत्रे॥ सिद्धयः परमाश्चर्यानु-
क्तिर्मुक्तिश्च शाश्वती॥ नित्यं च परमानंदं न वेदो विंदन्नक्तिः॥ हरिनाक्तिमुधो दयेच॥ नूयोपियाच-
देवेशत्वयि नक्तिर्दृढास्तु मोक्षामोक्षांतवतुर्वर्गफलदा सुखदालतेति॥ मोक्षादिलघुता करी॥ म-

सेवादि साधन शाले

ॐ
ॐ

रिपा०

यत्ने =

श्री०

इदं न स्वाध्यायस्तपस्यागोयथा नक्तिर्ममोर्जिता ॥ सप्तमेव नारदोक्तो ॥ यूयं नृलोके वतन्
रिजागालो कं पुनानामुनयो नियन्ति ॥ येषां गृहाना वसतीति साक्षात् गूढं परं ब्रह्म मनुष्यानि ग
मिति ॥ अग्रतो वक्ष्यमाणयास्त्रिधा नक्तेरनुक्रमात् ॥ द्विः षड्भिः पदैरेतन्माहात्म्यं परिकीर्त्ति
तं ॥ केच ॥ स्वल्पापि रुविरेव स्याद्भक्तिरतत्त्वावबोधिका ॥ युक्तिस्तु केवलानैव यदस्याप्रतिष्ठिता
॥ तथा प्राचीनैरप्युक्तं ॥ गतेनापादितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमात्रेति ॥ अनियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवो
पपाद्यते ॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिधौ पूर्वविभागे नक्तिसामान्यलहरी ॥ १७ ॥ श्री ॥
॥ सा नक्तिः साधनं भावः प्रेमावेति त्रिधोदिता ॥ तत्र साधननक्तिः ॥ कृतिसाधनवेत्साधनभा
वासासाधनानिधा ॥ नित्यसिद्धसाधनावस्य प्राकट्यं कृदिसाधयता ॥ सा नक्तिः सप्तमस्कंधे नंग्पादे
वर्षिणोदिता ॥ यथा ॥ तस्मात्केनाप्युपायेन मनः क्लेशे निवेशयेदिति ॥ वैधीरागानुगादेति साधि
धासाधनानिधा ॥ तत्र वैधी ॥ यत्र रागानवाप्तत्वात् प्रवृत्तिरुपजायते ॥ शासनैवैवशास्त्रस्य
सावैधीनक्तिरुच्यते ॥ यथा द्वितीये ॥ तस्माद्भारतसर्वात्मन गवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यः कीर्त्तिः

३

तव्यश्चस्मर्तव्यश्चेच्छताज्ञयं॥ पादोवा॥ स्मर्तव्यश्चसततंविष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातु चित्रा सर्वे विधिनिषेधाः
 स्युरेतयोरेव किंकराः॥ इत्यसौ स्याद्विधिर्नित्यः सर्ववर्णाश्रमादिषु। नित्यत्वेऽप्यस्य निर्णीतमेकादश
 रूपादिवत्फलं॥ एकादशोऽनुवाकमेवोक्तं॥ मुखवाङ्मूलादेस्तुः पुरुषस्याश्रमैः सह। चत्वारो
 जज्ञिरे वर्णागुणौर्विप्रादयः पृथक्॥ य एषां पुरुषं सोऽन्नादात्मप्रभवमीश्वरं। न भजंत्येव ज्ञानं
 ति स्थानाद्भ्रष्टाः पतंत्यधः॥ तत्फलं च तत्रैव॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतां त्रिकैः॥
 अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मतो विंदत्यभीप्सितां॥ पंचरात्रे च॥ सुरर्षे विहिता शास्त्रे हरिमुद्दिश्य या
 क्रिया। सैव भक्तिरिति प्रोक्ता तथा भक्तिः परा भवेदिति॥ अत्राधिकारी॥ यः केनाप्यतिभागेन जा
 तश्चोऽस्य सेवने। नाति सक्तो न वैराग्यतागस्या मधिकार्यसौ॥ यथैकादशो॥ यदृच्छ्यामकथादौ
 जातश्च स्तुयः पुमान्। न निर्विस्मो नाति सक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद इति॥ न त्रयो मध्यमश्चेति क
 निष्ठश्चेति स त्रिधा॥ तत्रोत्तमः॥ शास्त्रे युक्तौ च निपुणः सर्वथा दृढ निश्चयः प्रोढश्चोऽधिकारी
 यः स भक्ता बुद्धमोमतः॥ मध्यमः॥ यः शास्त्रादिश्च निपुणः श्रद्धावान् स तु मध्यमः॥ कनिष्ठः॥ यो

सा०

श्री०

नवेकोमलश्रद्धः सकनिष्ठो निगद्यते ॥ तत्र गीतादिषूक्तानां चतुर्णामधिकारिणां । मध्ये यस्मिन्
 जगवतः कृपा स्यात्प्रियस्य वा । सहीणतत्तद्भावस्याबुद्धनक्त्यधिकारवान् ॥ यथा गजेन्द्रो मैत्रे
 यो ध्रुवः स च चतुःसनः । नुक्ति मुक्ति स्पृहा यावत्पिशाची द्रुदिवर्तते । तावद्भक्ति सुख स्यात्
 कथमभ्युदयो भवेत् । तत्रापि विशोषेण गतिमस्मीमनि भूतः । भक्तिर्दुतमनः प्राणान् प्रेक्षाता
 न्कुरुते जनान् ॥ तथा च तृतीये ॥ तैर्दर्शनीया वयवैरुदारविलासहासे क्षितवामसूक्तैः । द्रु
 तात्मनो द्रुतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमस्मीं प्रयुंक्त इति ॥ श्री कृष्ण चरणान् भोजसेवा नि
 र्वृतवेतसां । एषां मोक्षाय नक्तानां न कदापि स्पृहा भवेत् ॥ यथा तत्रैव श्रीमदुद्धवोक्तौ ॥ कोन्वी
 शते पादसरोजजाजां सुदुर्लभो र्येषु चतुर्ध्वपीह । तथापि नार्हं प्रवृणोमि नू मन् नवत्पदां
 भोजनिषेवणो मुक्तः ॥ तत्रैव श्रीकपिलदेवोक्तौ ॥ नैकात्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्पादसेवा निरता मम
 दीहाः ॥ येनोन्मत्तो भागवताः प्रसज्य सभाजयंते मम पौरुषाणि ॥ सालोक्य सार्ष्टिसामीप्य सारूप्यैक
 त्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णंति विनामस्येव नंजनाः ॥ चतुर्थे श्रीध्रुवोक्तौ ॥ यानि र्वृतिस्तनुभृतां तव पाद

४

एकं कर्म विद्वद्विरकी न त्वंगमुच्यते । ३

शानस्पृशते रमो प्रासकं विधिपूर्वकं ॥ एकादशस्कंध एव ॥ स्वपादमूलं न जतः प्रियस्य तत्तान्त्रनावसा हरिः ४
रेत्राः विकर्मयञ्चोत्पतितं कथं चिद्बुनोति सर्वं हृदिसंनिविष्ट इति ॥ हरिः नक्तविलासेऽस्यानक्तैरंगानिलक्ष
त्राः ५ किंतु तानि प्रसिद्धानि निर्दिष्टं ते यथा मतिः ॥ तत्रांगलक्षणं ॥ आश्रितावांतरानेकैर्दंकेवलमेव वा ॥ ५
अथांगानि ॥ गुरुपादाश्रयः सस्माच्छ्रद्धादीनां दिशि ज्ञातं ॥ विश्रंते गुरोः सेवाऽसाधुवत्प्रतिवर्तनं ॥ सद्धर्म
पृच्छा पन्नो गादिप्रागः कृत्स्नस्य हेतवे ॥ धनिवासोद्धारकादौ च गंगादेरपि सन्निधौ ॥ वावहारेषु सर्वेषु यावदर्थः
नुवर्तिता ॥ हरिवासरसमानो ॥ धात्रश्च तथादिगौरवं ॥ १० ॥ एषामत्र दशांगानां च वेत्तारं च रूपता ॥ संगत्यागो
विहारेण न गवद्धिमुखैर्जनैः ॥ ११ ॥ शिष्याद्यननुबंधितं ॥ महारंभाद्यनुमं ॥ ३ ॥ वक्रग्रंथकलान्त्रासवा
ख्यावादविवर्जनं ॥ वावहारेषु कार्पण्यं शोकाद्यवशवत्तिता ॥ ६ ॥ अन्नदेवानवज्ञाच ॥ भूतानुद्देशगदा
यिता ॥ सेवानामापराधानामुद्भवानावकारिता ॥ ७ ॥ कृत्स्नतद्भक्तविद्वेषविनिंदाद्यमहिल्लुता ॥ १० ॥ वातिरेक
तयामीषां दशानां स्यादनुष्ठितिः ॥ अस्यास्तत्र प्रवेशाय द्वारत्वे पांगविंशते ॥ त्रयं प्रधानमेवोक्तं गुरु
पादाश्रयादिकं ॥ धृतिर्वैश्वचिक्रानां १ ॥ हरेर्नामाक्षरस्य च ॥ २ ॥ निर्माल्यादेश्च ३ ॥ तस्याग्रे तांडवं ४ ॥ दंड

स्थ =

श्रीवसु

वि = श्री०

वन्नति१पा॥ अन्त्युत्थानदमनुव्रज्या॥ गतिस्थाने० परिक्रमाः॥ अर्चनं१० परिचर्याच११ गीतं१२ संकीर्तनं१३ जपः१४ विज्ञप्तिः१५ स्तवपाठश्च१६ स्वादोनेवेद्यः१७ पाद्ययोः१८ धूपमाल्यादिसौरभ्योः१९ श्रीमूर्तेः१ स्मृष्टिः२० रीक्षाणां२१ आरात्रिकोत्सवादेश्च२२ श्रवणं२३ तर्पणं२४ स्मृतिः२५ ध्यानं२६ तथादास्यं२७ सख्यः२८ मात्मनिवेदनं२९ निजप्रियोपहरणं३० तदर्थः३१ खिलचेष्टितं३१ सर्वथाशरणापत्तिः३२ स्तदीयानांचसेवनं३३ तदीयास्तुलसी३३ शास्त्र३४ मथुरा३५ वैष्णवादयः३६ यथावेत्तवसामग्री३७ सज्जोष्टीनिर्महोत्सवः३८ कर्जद्विरो३९ विशेषेणयात्राजन्मदिनादिषु३९ अष्टाविशेषतः४ प्रीतिः४ श्रीमूर्तेरङ्गिसेवने४० श्रीमद्भागवतार्थानामात्वादोरसिकैः४१ सह४१ सजातीयाशयेस्निग्धेसाधौसंगः४२ स्वतोवरे४२ नामसंकीर्तनं४३ श्रीमन्मथुरामंडलेस्थितिः४४ अंगानांपंचकस्यास्यपूर्वंविलिखितस्यच॥ निखिलश्रेष्ठंवाधायपुनरप्यत्रशंसनं॥ इतिकायद्रुषीकांतः५ करणानामुपासना४॥ चतुःषष्टिः४ पृथक्सांघातिकर्त्तव्यक्रमादिमा४॥ अथार्वाभिमतेनैषामुदाहरणमर्थितं॥ तत्रगुरुपादाश्रयोयथा॥ एकादशे॥ तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुः४ श्रेयत्रतमं॥

शु३

शाद्वेपरेवनिष्ठातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयः॥१॥ कृष्णदीक्षादिशिक्षणं यथा॥ तत्रैव॥ तत्र नागवतान्धमन्त्रि
 शिक्तेर्जुर्वात्मदैवतः॥ अमाययानुवृत्त्यायैस्तुष्टोदात्मात्मदो हरिः॥२॥ विश्रंतेणगुरोः सेवायथा॥ तत्रै
 व॥ आचार्यं मां विजानीयान्नावमनो त कर्हि चित्॥ नमस्तु बुद्ध्या सूयेत सर्वदेवमयोगुरुः॥३॥ साधु
 वर्त्मानुवर्त्तनं यथास्कांदे॥ समृग्धः श्रेयसां हेतुः पंथाः संतापवर्जितः॥ अनवाप्तश्रमं पूर्वयेन संतः
 प्रतस्थिरे॥४॥ ब्रह्मयामले च॥ श्रुतिस्मृतिपुराणादिपंचरात्रविधिं विना॥ ऐकांतिकीदरे न क्तिरुत्पातायै
 व कल्पते॥ न क्तिरैकांतिकी चैयमविचारात्प्रतीयते॥ वस्तुतस्तु तथानैव यदः शास्त्रीयते क्षते॥५॥ स
 द्धर्मवृद्धायथानारदीये॥ अचिरादेव सर्वार्थसिद्धयेषामनीक्षितः॥ सद्धर्मस्यावबोधाय येषां निर्वेधि
 नीमतिः॥५॥ कृष्णार्थतो गादित्यागो यथा पाद्रे॥ हरिमुद्धिश्य नो ग्यानिकाले तत्तव तस्तव॥ विश्रुलोक
 स्थिता संपदलोला सा प्रतीक्षते॥६॥ द्वारकादिनिवासो यथास्कांदे॥ संवत्सरं वाषाण्मासान्मासं वा मासाद्
 मेव वा॥ द्वारकावासिनः सर्वे नरानार्यश्चतुर्जुजाः॥ आदिशद्वेन पुरुषोत्तमवासश्च॥ यथा ब्राह्मे॥ अहो
 दौत्रेण माहात्म्यं समंताद्दशयोजनं॥ दिविष्ठा यत्र पश्यंति सर्वे नैव चतुर्जुजान्॥ गंगादिवासो यथा

श्रीरसामृ०

श्री०

प्रथमे॥ यावैलसच्चीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्गिरेण्यधिकां वुनेत्री॥ पुनातिलोकानुनयत्रसेशानूक
 स्तानसेवेतमरिष्यमाण॥ ७॥ यावदर्थानुवर्तितायथानारदीये॥ यावतास्यास्वनिर्वाहः स्वीकुर्या
 तावदर्थचित्॥ आक्रोन्मूनतायांचच्चवतेपरमार्थतः॥ ८॥ हरिवासरसंमानोयथा॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ सर्वपा
 पप्रशमनं पुण्यमात्यंतिकंतथा॥ गोविंदस्मारणं नृणां यदेकादशपुषोषणं॥ ९॥ धात्रश्चत्थादिगौरवं
 यथास्कांदे॥ अश्वत्थतुलसीधात्रीगोमूमीसुरवैश्रवा॥ पूजिताः प्रणता ध्याताः क्षपयंति नृणामर्थ
 ॥ १०॥ अथ कृष्णविमुखसंगत्यागः॥ यथाकात्यायनसंहितायां॥ वरं कृतवह्नालापं जरांतर्ववास्थितिः
 न शौरिचिंताविमुखजनसंवादवैशिशसं॥ ११॥ विलुरहस्येव॥ आलिंगनं वरं मन्येवा लवाध्रुजलौ
 कसां॥ नरीसंगशालागुक्तानां नानादेवैकसेविनां॥ १२॥ शिष्याद्यननुबंधित्वादित्रयं यथासप्तमे॥
 शिष्यान्नेवानुवध्नीयाद्गुथान्नेवान्मसेद्धहन्॥ नवाख्यामुपयुंजीत नारंजाना रजेच्चचित्॥ १३॥
 वावहारेण कार्पण्यं यथापादो॥ अलक्ष्मे वा विनष्टे वा न क्षाद्यादनसाधने॥ अविल्लवमतिर्भूत्वा
 हरिमेव धियास्मरेत्॥ १४॥ शोकाद्यवशवर्तिता॥ यथातत्रैव॥ शोकामर्षादिनिर्वाकैराक्रांतं य

८

समानसं कथं तत्र मुकुंदस्य स्फूर्तिर्निभा वनात्तवेत् ॥ १६ ॥ अन्तर्देवानवजायथा । तत्रैव ॥ हरिरेव स
 दाराधः सर्वदेवेश्वरेश्वरः । इतरैश्च ह्यद्राधानावज्ञेयाः कदाचन ॥ १७ ॥ नूतानुद्देशगदायिता ॥
 यथामहानारते ॥ पितेव पुत्रं कदा नोद्वेजयतियोजनं । विशुद्धस्य हृषीकेशस्तूणंति स्य प्रसीद
 ति ॥ १८ ॥ सेवानामा पराधवर्जनं । यथा वाराहे ॥ म मार्चना पराधायेकीर्तंति वसुधेमया । वैश्वे
 न सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १९ ॥ पादौ ॥ नामाश्रयः कदाचिन्मत्तरत्ने वसनामतः । नाम्नोपि स
 र्वसु हृदो ह्य पराधात्पततः ॥ २० ॥ तन्निदाद्यसहिष्णुतायथा ॥ श्रीदशमे ॥ निदां न गवतः श्रुत्वा
 तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैतियः सोपियात्पथः सुकृताश्च्युतः ॥ २० ॥ अथ वैश्ववचिः कथं धृतिर्यथा ।
 पादौ ॥ ये कुंठसक्त तुलसी नलिनाक्षमालाये वा कुमूलपरिचिह्नितशंखचक्राः । ये वाललाट फल
 केलसदृष्टपुंजास्ते वैश्ववानुवनमाश्रुपवित्रयंति ॥ २१ ॥ नामाक्षरधृतिर्यथा ॥ स्कांदे ॥ हरिनामाक्ष
 रयुतं जाले गोपीमृदं कितं । तुलसीमालिकोरस्कं स्पृशेयुर्नयमोद्भयः ॥ पादौ च ॥ कृष्णनामाक्षरैर्गा
 त्रमंकयेच्चंदनादिना । सलोकपावनो नूत्वा तस्य लोकमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ निर्माल्यधृतिर्यथैकादशे ॥

श्रीरसा० पू०

श्री०

॥ त्वयोपयुक्तस्वर्गं धवा सोलंकारवर्चिताऽऽजिष्ठो जिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥ स्कांदेव ॥
 कृष्णोत्तीर्णं चित्तु निर्माल्यं यस्यां गं स्पृशते मुने । सर्वरोगैस्तथा पापैर्मुक्तो भवति नारद ॥ ३ ॥ अग्रेतां
 डवं ॥ यथा द्वारका माहत्म्ये ॥ यो नृत्पति प्रकृष्टात्माना वैर्वक्त्रसुनक्ति तः । स निर्दहति पापानि मन्त्रं त
 रशतैरपि ॥ तथा । नारदोक्तौ च ॥ नृत्पतां श्रीपते रग्रेता लिका वादनैर्नृशं । उड्डीयंते शरीरस्थाः सर्वपा
 तकपक्षिणः ॥ ४ ॥ दंडवन्नतिः ॥ नारदीये ॥ एकोपि कृष्णाय कृतः प्रणामो दशाश्च मेधा वनृथैर्न तुल्यः ।
 । दशाश्च मेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी नर्त्तकाय ॥ ५ ॥ अच्युत्यानं । यथा ब्रह्मांडे ॥ यानां रूढं पुरः प्रेक्ष्य
 समायां तं जनार्दनं । अन्युत्थानं नरः कुर्वन् पातयेत्सर्वकिल्बिषं ॥ ६ ॥ अथानुव्रज्या । न विषोत्तरे ॥ रथे
 न सह गच्छंति पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः । विष्णुनैव समाः सर्वे न वंति श्वपवादयः ॥ ७ ॥ स्थाने गतिः ॥ स्थानं ।
 तीर्थं गृहं वा स्य तत्र तीर्थे गतिर्यथा ॥ पुराणां तरे ॥ संसारमरुकांतरनिस्तारकरणक्षमौ ॥ श्लाघ्यौ तावे
 व चरणौ यौ हरे स्तीर्थगामिनौ ॥ आतये यथा ॥ हरिस्तुक्तिसुधोदये ॥ प्रविशन्नालयं विज्ञोद्विनि
 थं सुनक्ति मान् । न नूय प्रविशेन्मातुः कुक्षिकारागृहं सुधीः ॥ ८ ॥ परिक्रमाः तत्रैव ॥ विष्णुं प्रदक्षि

णीकुर्वन्त्यत्रावर्तते पुनः। तदेवावर्तनं तस्य पुनर्नावर्तते भवे॥ स्कां देवा तुर्मासमाहात्म्ये॥ चतुर्वार
 त्रमीतिस्तु जगत्सर्वं चराचरं। कांतं नवतिविप्राया तत्तीर्थगमनाधिकमिति॥ ९॥ अथार्चनं॥ शुद्धिन्पासा
 दिपूर्वांगकर्मनिर्वाहपूर्वकं। अर्चनं तूपचाराणां स्थानं त्रेणोपपादनं॥ तद्यथा श्रीदशमे॥ स्वर्गापवर्ग
 योऽपुसां रसायां नुविसंपदां। सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनं॥ विश्वरहस्ये च॥ श्रीविष्णोर
 प्र = चर्नयेतुं कुर्वेति नरा नुवि। तेषां तिशाश्रुतं विश्वोरानंदं परमं पदं॥ १०॥ परिवर्था॥ परिवर्था तु सेवो
 पकरणादिपरिष्क्रिया। तथा प्रकीर्णकचत्रवादित्राद्यैरुपासना॥ यथानारदीये॥ मुद्रार्त्तं वा मुद्रार्त्ता
 र्द्धं यस्तिष्ठेद्धरि मंदिरे। सयाति परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रताः॥ चतुर्थे च॥ यत्पादसेवा निरुविस्तप
 स्विनामशेषजन्मोपचितं मलं धियः। सद्यः क्षिणोत्पन्नहमेधती सती यथा तदंगुष्ठविनिःसृता सरि
 दिति॥ अंगानि विविधानो वस्युः पूजापरिचर्ययोः। नतानि लिखितान्त्रग्रंथवाङ्मयनीति तः॥ ११॥ अथगी
 तं॥ यथालैंगे॥ ब्राह्मणो वा सुदेवाख्यं गायमानोऽनिशं परं हरेः। सालोक्यमाप्नोति रुद्रगानाधिको नवे
 त्॥ १२॥ संकीर्तनं॥ नामलीलागुणादीनामुच्चैर्भाषातु कीर्तनं॥ तत्र नामकीर्तनं यथा॥ विश्वधर्म॥ क

श्रीरसा. पू.

श्री.

स्तेतिमंगलं नामयसा वाचिप्रवर्तितो नस्मीनवंतिराजेंद्रमहापातककोटयः॥ लीलाकीर्त्तनं यथा
। सप्तमे॥ सोहंपरस्वसुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तवन्तु सिंदुविरंचगीताः॥ अंजस्ति तर्पणं नु
गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणिते पदयुगालयहंससंगः॥ गुणकीर्त्तनं यथा॥ प्रथमे॥ इदं हि पुंसस्त
पसः श्रुतस्य वास्त्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धदत्तयोः॥ अविच्युतोऽर्थः कविनिर्निरूपितो यदुत्तमश्लो
कगुणानुवर्णनं॥ १३॥ जपः॥ मंत्रस्य सुलघूच्चारो जप इत्यभिधीयते॥ यथा पाद्रे॥ कृष्णाय नमः
तेषां मंत्रः सर्वार्थसाधकः॥ न॥ नक्तानां जपतां नृपस्वर्गमोक्षफलप्रदः॥ १४॥ विज्ञप्तिः॥ यथा स्कां
दे॥ हरिमुद्दिश्य किंचित्कृतं विज्ञपनं गिरा॥ मोक्षद्वारा गता मोक्षस्तेनैव विहितस्तवेति॥ संप्रार्थ
नात्मिका दैन्यवो धिका लालसामयी॥ इत्यादिर्विविधा धीरैः कृत्वा विज्ञप्तिरीरिता॥ तत्र संप्रार्थना
त्मिका॥ यथा पाद्रे॥ युवतीनां यथा यूनि यूनां च युवतौ यथा॥ मनोतिरमते तद्वन्मनो मे रमतां त्वधि
॥ दैन्यवो धिका यथा॥ तत्रैव॥ मनुजो नास्ति पापात्माना पराधी च कश्चन॥ परीक्षारे पिलङ्गामे किं व्रु
वे पुरुषोत्तम॥ लालसामयी यथा॥ श्रीनारदपंचरात्रे॥ कदागं नीरया वाचा श्रिया युक्तो जगत्पते॥

१०

चामरवाग्रहस्तंमामेवंकुर्वितिवक्ष्यसीति॥यथावा॥कथं हंयमुनातीरेनामानितवकीर्तयन्नात्र द्वा
 षःपुंडरीकाक्षरचयिष्वा मितांडवं॥१५॥स्तवपाठः॥प्रोक्तामनीषिनिगीतास्तवराजादयःस्तवा॥यथा॥
 स्थ॥स्कांदे॥श्रीकृष्णस्तवरत्नौघैर्येषां जिह्वात्तलंकृता॥नमस्यामुनिसिद्धानां वंदनीयादिवौकसां॥नार
 सिंहेच॥स्तोत्रैःस्तवैश्च देवाग्रेयःस्तौतिमधुसूदनं॥सर्वपापविनिर्मुक्तो विस्मृतो लोकमवाप्नुयात्॥१६॥
 ॥अनैवेद्यस्वादः॥यथापादौ॥नैवेद्यमन्नंतुलसीविमिश्रं विशेषतःपादजलेनसिक्तं॥योऽश्नाति
 नित्यंपुरतोमुरारेऽप्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यं॥१७॥पाद्यस्वादः॥यथापौष्पैस्तत्रैव॥नदानं न हवि
 र्येषां स्वाध्यायो न सुरार्चनं॥तेपि पादोदकं पीत्वा प्रयांति परमां गतिं॥१८॥अथ धूपसौरभ्यं॥यथा न
 क्तिसुधोदये॥आघ्राणं यक्षरेर्दत्तधूपोच्छिष्टस्य सर्वतः॥तद्भव्यालदृष्टानां न स्य कर्मविषापहं
 ॥माल्यसौरभ्यं॥यथा तत्रे॥प्रविष्टेनासिकारंध्रे हरेर्निर्माल्यसौरभेऽसद्यो विलयमायाति पापपंज
 रबंधनं॥अगस्त्यसंहितायांच॥आघ्राणं गंधपुष्पादेरर्चितं स्य तपोधन॥विशुद्धिः स्याद नंतस्य
 घ्राणस्येहानिधीयते॥१९॥अश्रीमूर्तेः स्पर्शनं॥यथाविशुद्धमोक्षरे॥सृष्ट्वा विशोरधिष्ठानं पवित्रः

६ श्रवणं नाम चरित गुणादीनां प्रतिर्नवेत् । तत्र नाम श्रवणं यथा गा रुडे ॥ संसारसर्पसंदष्ट नष्टचेष्टै कनेषर्ज । कृतेति

श्रद्धयान्वितः पापबंधैर्विमुक्तिर्मुक्तः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ २० ॥ अथ श्रीमूर्तेर्दर्शनिं ॥ यथा वारा
हे ॥ वृंदावने तु गोविंदं ये पश्यन्ति वसुंधरे । न ते यमपुरं यांतियांतियुष्मत्कृतो गतिः ॥ २१ ॥ आरात्रिकद
र्शनिं । यथा स्कांदे ॥ कोटयो ब्रह्मरूपानां मगमगा मकोटयः । दहत्या लोकमात्रेण विस्त्रोः सारात्रिक
मुखं ॥ उज्ज्वलदर्शिनं यथा ॥ न विष्णोत्तरे ॥ रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापिके रावं । देवतानां गणाः
सर्वे निवन्ति श्रयचादयः ॥ आदिशब्देन पूजादर्शिनं यथा ॥ आग्नेये ॥ पूजितं पूज्यमानं वायः पश्येद्भ
क्तितो हरिं । श्रद्धयामोदमानस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ॥ २२ ॥ अथ श्रवणं यथा चतुर्थे ॥ तस्मिन्महन्मु
खरितामधुनि चरित्रपीयूषं परितः परितः स्रवन्ति । तायेपि वन्त्यविच्छिन्नो नृपगाढकर्णेस्तान्
स्मृशं त्यजान् नृद्वयशोकमोहः ॥ गुणश्रवणं यथा द्वादशे ॥ यस्मै त्वं मल्लोकगुणानुवादः संगीय
तेऽनीक्ष्य ममंगलद्वयं तमेव नियंष्टुं गुणादनीक्ष्य मल्लोऽमलं भक्तिमनीष्यमानः ॥ २३ ॥ अथ तत्क
पेक्षणं यथा श्रीदशमे ॥ तत्तेनुकंषं सुसमीक्षमाणं जुंजान एवात्मकृतं विपाकां कृद्वाग्वपुर्निर्विद
धनमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे सदा यताक् ॥ २४ ॥ स्मृतिः ॥ यथा कथं चिन्मनसा संबंधः स्मृतिरुच्यते

१२

श्रवणं नाम चरित गुणादीनां प्रतिर्नवेत् । तत्र नाम श्रवणं यथा गा रुडे ॥ संसारसर्पसंदष्ट नष्टचेष्टै कनेषर्ज । कृतेति

॥यथाविष्णुपुराणे॥ स्मृते सकल कल्याणनाशनं यत्र जायते। पुरुषस्तमं जं नित्यं ब्रह्मामिशरणं हरिं
 ॥यथावावाक्॥ प्रयाणे चाप्रयाणे कं यन्नामस्मरतां नृणां। सद्यो नश्यति पपौ घोनमस्तस्मै चिदात्मने॥ २५
 ॥ध्यानं॥ ध्यानं रूपगुणक्रीडासेवनं॥ सुष्ठु चिंतनं॥ तत्र रूपध्यानं। यथानारसिंहे॥ नगवज्ररणद्वंद्वध्या
 नं निद्वंद्वमीरितं। पापिनोऽपि प्र- नविहितं सुहितं परं॥ गुणध्यानं यथा॥ विष्णुधर्मे॥ ये कुर्वन्ति स
 दा नृत्वा गुणानुस्मरणं हरे ३ क्रीणकलुषो घास्ते प्रविशन्ति हरे ४ पदं॥ क्रीडाध्यानं यथा पा
 द्मे॥ सर्वमाधुर्यसाराणि सर्वाद्भुतमयानि च। ध्यायन् हरे श्रित्वाणिललितानि विमुच्यते॥ से
 वाध्यानं। यथापुराणांतरे॥ मानसेनोपचारेण परिवर्त्य हरिं मुदा। परे वाङ्मनसा गम्यन्तं सादा
 त्प्रतिपेदिरे॥ २६॥ अथ दास्यं॥ दास्यं कर्मर्पणं तस्य कैं कर्ममपि सर्वथा॥ तत्राद्यं यथास्कांदे॥ तस्मि
 न्नसमर्पितं कर्म स्वाना विक्रमपीश्वरे। न वेद्वागवतं धर्मतत्कर्म किमुतापि तिमिति। कर्म स्वाना विक्र
 नद्रं जपध्यानार्चनादि च। इतीदं द्विविधं ब्रह्मैवैकं सदैव दास्यमर्पितं॥ मृदु श्रद्धास्पकथिता स्व
 ल्या कर्माधिकारिता। तदपि तं हरौ दास्यमिति कै। श्रद्धुदीर्यते॥ द्वितीयं यथानारदीये॥ ईहा

स्थ ५

वि

गीरसा. पू.

श्री.

यस्य हरेर्दस्यो कर्मणा मनसा गिरा। अखिलास्त्रपावस्था सुजीवन्मुक्तः स उच्यते ॥२७॥ अथ स
 ख्यं ॥ विश्वासो मित्रवृत्तिश्च सख्यं द्विविधमीरितं ॥ तत्राद्यं यथा। श्रीमहानारते ॥ प्रतिज्ञातवगो
 विंदनमेतत्तुः प्रणश्यति। इति संस्मृत्य संस्मृत्य प्राणान् संधारयाम् ॥ एकादशोच ॥ त्रिनु
 वनविनवदेत वेष्णुकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिनिमृग्यात्। न चलति भगवत्पदारविदात्तुवनिमिषाई
 मपि सवैश्रवाग्र इति ॥ अद्यामात्रस्य तद्भक्तावधिकारित्वहेतुता। अंगत्वमस्य विश्वासविशेषस्य तु केश
 वे ॥ द्वितीयं यथा अगस्त्यसंहितायां ॥ परिवर्यापराः केचित्प्रासादेषु च शेरते। मनुष्यमिव तं द्रष्टुं व्यावह
 र्तुं च वंधुवदिति। रागानुगांगतास्य स्याद्विधिमार्गानपेक्षणात् ॥ मार्गद्वयेन चैतेन साध्या सख्यरतिर्म
 ता ॥ २८ ॥ अथात्मनिवेदनं ॥ यथैकादशे ॥ मत्प्रोयदात्मक्तसमस्तकर्तृनिवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ॥
 तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मनूयाय च कल्पते वा इति ॥ अर्थो द्विधात्मना द्वस्य पंडितैरुपपाद्यते
 देह्यहंतास्य दं कैश्चिद्देहैः कैश्चिन्ममत्वनाक ॥ तत्र देहीयथा ॥ यामुनाचार्यस्तोत्रे ॥ वपुरादिषु योपिको
 पिवागुणतोऽसां नियथा तथा विधः। तदयं तव पादपद्मयोरहमद्यैव मया समर्पितः ॥ अदेहो यथा न।

(नयानि)

कोष

१२

सार्धपादशौचासनादिभिः॥आदिपुराणैः॥येमेनक्तजनाःपार्थनमेनक्ताश्चतेजनाः॥मङ्गलानांचयेन
 क्तममनक्तास्तुतेनराइति॥यावन्तिनक्तैरंगानिकथितानिह॥प्रायस्तावन्तितद्वक्तनक्तैरपिबुधा
 विदुः॥३६॥अथयथावैतवमहोऽयं॥पाद्रे॥यःकरोतिमहीपालहरेर्गेहमहोऽयं॥तस्यापिनवते
 नित्यंहरिलोकेमहोऽयव॥३७॥उदिर॥पाद्रे॥यथादामोदरोनक्तवत्सलोविदितोजनैः॥तस्यायं
 तादृशोमासःस्वल्लभमप्युरुकारकः॥तत्रापिमाथुरेविशेषोयथातत्रैव॥भुक्तिंमुक्तिंहरिर्दद्यादर्थितोऽ
 न्यत्रसेविनां॥नक्तिंतुनददात्तेषयतोवश्यकरीहरेः॥सावंजसाहरेर्नक्तिर्न्यतेकार्तिकेनरैः॥मथुरांस
 क्कदपिश्रीदामोदरसेवनात्॥३८॥श्रीजन्मदिनयात्रा॥यथानविष्टोत्तरे॥यस्मिन्दिनेप्रसूतेयंदेवकी
 त्वांजनादर्न॥तद्धिनंब्रह्मवैकुण्ठकुर्मस्तेतत्रचोऽयं॥तेनसमाकूपप्रन्नानांप्रसादंकुरुकेशव॥३९॥अथ
 श्रीमूर्तेरङ्किसेवनेप्रीतिर्यथा॥आदिपुराणे॥पमनामसदाग्राहीममसेवाप्रियःसदा॥भक्तिस्तस्मै
 प्रदातव्यानतुमुक्तिःकदाचन॥४०॥श्रीभागवतास्वादोयथा॥प्रथमे॥निगमकल्पतरोगलितंफ
 लंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतं॥पिवतभागवतरसमालयंमुद्गरहोरसिकानुविभावुका॥द्वितीयेच

श्रीरसा. पू०

श्री०

॥परिनिष्ठितोपिनैर्गुणजन्तमश्लोकलीलया। गृहीतचेताराजर्षे आख्यानं यदधीतवान्॥४१॥ सजाती
यवासनश्रीनक्तसंगो यथा॥ चतुर्थे॥ तुलया मलवेनापि न स्वर्गं नायु न र्नवं। न गवसंगि संगस्य मत्स्या
नां किमुता शिष्यः॥ हरि नक्ति सुधोदये च॥ यस्य संगतिः पुंसो माणि वक्ष्याम्यत जुगाः॥ स्वकुलैर्ज्ञेय
तो धीमान् स्वयूथाने वसं श्रयेत्॥४२॥ नामसंकीर्तनं यथा द्वितीये॥ एवमिदं विद्यमानानामिच्छताम
कुतो जयं। योगिनां नृपनिर्णीतं हरिर्नामानुकीर्तनं॥ आदिपुराणे च॥ गीत्वा तु मम नामानि विच
रेन्ममसंनिधौ। इति ब्रवीमि ते सत्पंक्तीतो हंतस्पर्चाजुन॥ पाद्रे च॥ येन जन्मसहस्राणि वा सुदेवो।
निषेवितः। तन्मुखे हरिनामानि सदा तिष्ठति नारत॥ अतोत्रैव॥ नामचिंतामणिः कृष्णश्चैतन्परस
विग्रहः पूर्णः शुद्धो नित्यमुक्तोऽति न्नवानामनामिनो॥४३॥ अतः श्रीकृष्णनामा दिन न वेद्वाहमि
द्वियैः। सेवोन्मुखे हि जिह्वादौ स्वयमेव स्फुरत्यदः॥ श्रीमथुरा मंडले स्थितिः॥ पाद्रे॥ अन्येषु पुण्यती
र्थेषु मुक्तिरेव महाफलं। मुक्तैः प्रार्थ्यै हरिर्नक्तिर्मथुरायां तुल्यते॥ त्रिवर्गदाकामिनां यामुमुक्षू
णां च मोक्षदा। भक्तीद्यो नक्तिदा कक्षां मथुरां नाश्रयेद्बुधः॥ अहो मधुपुरी धन्या वै कुंठाञ्च गरीयसी

१४

दिनमेकं निवासेन हरेनक्तिः प्रजायत इति ॥ ४४ ॥ डुरुहाडुतवीर्येस्मिन् श्रद्धादूरेस्तु पंचके । यत्र स्वलो ॥
 पिसंवंधः सद्धियां जावज्जन्मने ॥ तत्र श्रीमूर्तिर्यथा ॥ स्मेरां नंगी त्रयपरिचितां सा चिविस्तीर्णदृष्टिं वंशी
 न्नास्ता धरकिसलया मुक्तालां चंद्रकेण ॥ गोविंदाख्यां हरितनुमितः ॥ केशितीथेपिकं ठेमाप्रेक्षिष्टास्तवय
 दिसखे वंधुसंगे स्तिरंगः ॥ श्रीभागवतं यथा ॥ शंकेनीताः सपदिदशमस्कंधपद्यावलीनां वर्णान्क
 र्णाध्वनिपथिकतामानुपूर्वाद्भवंतः ॥ हं होडिनाः परमशुभदानं हंत धर्मार्थकामान् यद्गर्हंतः सुखम
 यमैर्ममीमोक्षमप्याक्षिपंति ॥ कृष्णभक्तो यथा ॥ दृगं नो निधौतिः पुलकपटलीमंडिततनुः ॥ सवलन्नंतः
 फुल्लोदधदतिपृथुं वेपथुमपि ॥ दृशोः कक्षां यावन्मम सपुरुषः ॥ कोप्युपययौ न जाने किं तावन्मतिरिह
 गृहेनातिरमते ॥ नाम यथा ॥ यदवधि मम शीता वैणिकेनानुगीता श्रुतिपथमघशत्रोर्नामगाथा प्रया
 ता ॥ अनवकलितपूर्वं हंत कामप्यवस्थां तदवधिदधदंतर्मानसं शाम्पतीव ॥ श्रीमाथुरमंडलं यथा ॥ तद्यु
 विहृतकांतिः ॥ श्यामलायास्तटिण्याः स्फुटितनवकदंवा लं विकूजद्विरेफाः ॥ निरवधिमधुरिक्तामंडिते
 यंकथं मे मनसिकमपि जावंकाननश्रीस्तनोति ॥ केषांचित्क्वचिदंगानां यत्क्षुद्रं श्रूयते फलं ॥ वहिर्मुख

स्पष्टतार्थं पुनरपि तदेवेदं निराकृतं ॥ धनशिष्यादिति द्विरैयमिक्तिरूपपद्यते ॥ विदूरत्वाद्भुतम
 ताहान्या तस्याश्चनांगता ॥ विशेषणत्वमेवैषां संश्रयं त्वधिकारिणां ॥ विवेकादीन्यतो मीषामपि नां
 गत्व मीर्यते ॥ कृष्णोन्मुखं स्वयं यांति यमाः शौचादयस्तथा ॥ इत्येषां च न युक्ता स्याद्भक्त्यं गांतर
 पातिता ॥ यथास्कांदे ॥ एतेन ह्यद्भुता व्याधतवा हिंसादयो गुणाः हरिभक्तौ प्रवृत्ता येन ते स्युः पर
 तापिनः ॥ तत्रैव ॥ अंतं शुद्धिर्वहिः शुद्धिस्तपः शांत्यादयस्तथा ॥ अमी गुणाः प्रपद्यंते हरिसेवाभि
 कामिनमिति ॥ सा भक्तिरेकमुखांगश्रिता ॥ स्ववासनानुसारेण निश्चातः सिद्धिं क
 र्वेत् ॥ तत्रैकांगायथाग्रंथांतरे ॥ श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षे दनवद्वैयासकिः कीर्त्तने प्रह्लादः
 स्मरणे तदंक्रिजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने ॥ अकूरस्त्वनि वंदने कपि प्रतिर्दास्येथ सखे ॥ कुनिः
 सर्वस्वात्मनि वेदने वरनूः कृष्णाग्निरेषां परं ॥ नांगायथानवमे ॥ सवैमनः कृष्णप्रदारविंद
 योर्वचांसि वैकुण्ठकुणानुवर्णने ॥ करौहरेर्मंदिरमार्जनादिषु श्रुतिं च काराच्युत सकथोदये ॥
 मुकुंदलिंगालयदर्शने दृशौ तद्भुत्पगात्रस्पष्टे गिसंगमी ॥ घ्राणं च तत्पादसरोजसौरने श्रीम

श्रीरसा. ५०

श्री०

तुल्यस्मारसनांतदपिति॥पादौहरेऽक्षेत्रपदानुसप्तोशिरोरुषीकेशपदातिवंदने।कामंतुदास्येन
तुल्यकामकामयायथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिरिति॥शास्त्रोक्तयाप्रवृत्तयातत्तन्मथदियान्विता॥
वैधीनक्तिरियंकैश्चिन्मर्यादामार्गोच्यते॥॥अथरागानुगा॥विराजंतीमन्तिवक्तं ब्रजवासिजना
दिषु।रागात्मिकामनुसृतायासारगानुगोच्यते॥रागानुगाविवेकार्थमादौरागात्मिकोच्यते।इष्टे।
स्वारसिकीरागःपरमाविष्टतानवेत्।तन्मयीयानवेद्भक्तिः।सात्ररागात्मिकोदिता॥साकामरूपा
संवंधरूपाचेतिनवेद्विधा॥तत्तत्सप्तमे॥कामाद्वेषाद्भयास्नेहाद्यथानक्तेश्वरेमनः।आवेशपत
दद्याद्विवावद्वस्तुजतिंगता॥॥प्रकामात्तुयाकंसोद्वेषाच्चैद्यादयोन्मुपाः।संवंधादृक्षयोयू
यंस्नेहाद्वक्त्यावयंविनोइति॥॥कूल्यविपर्यासाद्गीतिद्वेषोपरारुतौ।स्नेहस्यसखावाचिवाद्द्वै
धनक्त्यनुवर्तिता॥किंवाप्रेमास्ति।वान्नोपयोगोत्रसाधने।नक्त्यावयमितिवाक्तंवैधीनक्ति
रुदीरिता॥यदरीणांप्रियाणांचप्राप्यमिवोदितं।तद्ब्रह्मकृष्णयोरैक्यात्किरणाकीपमाजुषोः॥ब्र
ह्मण्येवतयंयांतिप्रायेणरिपवोहं।चित्रायापिसारूप्यानासंमज्जंतितत्सुखे॥तथाचब्रह्मांड

(ब्रजसुखे)१

पुराणे॥सिद्धलोकस्तुतमसः॥पारेयत्रवसंती॥सिद्धा
 नापितंनजंतोव्रजंत्तमी॥अंक्रिपन्नसुधा॥प्रेम
 न्मनोक्षदृढयोगयुजोदृदियन्मुनयत्रपासतेत
 षक्तधियोवयमपितेसमा॥समदृशोक्रिसरोज
 यानयतस्वतां॥इयंतुव्रजदेवीषुसुप्रसिद्धाविराजत॥आसांप्रेमविशेषोयंप्राप्तकामपिमाधुरी॥तत्त
 क्रीडानिदानत्वाकामइत्युच्यतेबुधैः॥तथाचतंत्रे॥प्रेमैवगोपरामाणांकामइत्यगमत्यथामिति॥इत्यु
 च्छवादयोपेतंवाञ्छंतिनगवत्प्रिया॥कामप्रायारतिःकिंतुकुड्यायामेवसंमता॥संवंधरूपा॥संवंध
 रूपागोविंदेपितृत्वाद्यनिमानिता॥अत्रोपलक्षणातयावृक्षीनांवल्लवामता॥यदैश्वर्यानशून्या
 त्वादेशांरागेप्रधानता॥कामसंवंधरूपेतेप्रेममात्रस्वरूपिके॥नित्यसिद्धाश्रयतयानावसम्प्राप्तिवा
 रिते॥रागात्मिकायाद्वैविध्यात्तद्विधारागानुगाचसा॥कामानुगाचसंवंधानुगाचेतिनिगद्यते॥अ
 त्राधिकारी॥रागात्मिकैकनिश्चायेव्रजवासिजनादयः॥तेषांजावाप्तयेलुब्धोन्नवेदत्राधिकारवान्

श्रीरसा.पू०

श्री०

तत्रज्ञावादिमाधुर्यश्रुतेधीर्यदपेक्षते। नात्रशास्त्रंनयुक्तिंचतल्लोकोत्पत्तिलक्षणं। वैधनक्त्यधिकारी
तुजावाविर्जवनावधि। अत्रशास्त्रंतथातर्कमनुकूलमपेक्षते। कल्लंस्मरन्जनंवासाप्रेशुनिजसमीहितं
। तत्रकथारतश्चासौकुर्याद्वासंभ्रजेसदा। सेवासाधकरूपेणसिद्धरूपेणवात्रहि। तद्भावलिशुनाकार्या
व्रजलोकानुसारतः। अवणोक्तीर्तनादीनिवैधनक्त्युदितानितु। यान्यंगानिचतान्यत्रविज्ञेयानिमनीषि॥
निश। तत्रकामानुगा॥ कामानुगानवेत्तुल्लाकामरूपानुगामिनी। संजोगेष्वाभयतत्रज्ञावेष्वात्मेतिसा
द्विधा॥ केलितात्पर्यवत्पेवसंजोगेष्वाभयतत्रवेत्। तद्भावेष्वामिकातासांजावमाधुर्यकामिता॥ श्रीमूर्ते
र्माधुरीप्रेक्ष्यतत्रल्लीलानिशाम्पवा॥ तद्भावकांक्षिणोयस्युस्तेषुसाधनतानयो॥ पुराणेश्रूयतेपादेषु
सामप्रिनवेदियं॥ यथा॥ पुरामरुषयःसर्वदंडकारणप्रवासिनः। दृष्ट्वारामंदरितंत्रोक्तमैष्ठ्यसुविग्रहं
। तेसर्वस्त्रीत्वमापन्नाःसमुद्भूताश्चगोकुले। हरिसंप्राप्यकामेनततोमुक्तस्तवार्णवादिति॥ रिरंसीमंत्र
मिमिष्ठन्योविधिमर्गेणसेवते। केवलेनैवसतदामहिषीत्वमियात्युरे॥ तथाचमहाकौर्मि॥ अग्निपुत्राम
हात्मानस्तपसास्त्रीत्वमाप्तिरे। नर्तारंचजगद्योनिंवासुदेवमजंविभुमिति॥ अथसंवंधानुगा॥ सासंवं

१७

सुष्ठु कुरु २

धानुगानक्तिः प्रोचते सङ्गिरात्मनि। यापितृत्वादिसंवंध
 कार्यात्रसाधकैः॥ ब्रजेंद्रसुवलादीनां जाववेष्टितम्
 नंदसूनोरधिष्ठानंतत्रपुत्रतयानज्ज्ञानारदस्योप
 स्तवे॥ पतिपुत्रसुहृद्भाटपितृवन्मित्रवद्भरिंयेध्या
 कारुण्यमात्रलाभैकहेतुका। पुष्टिमार्गतयाकैश्चि
 पूर्वविभागेसाधननक्तिलहरी॥ ३७॥ ॥ श्री॥
 नाकु। रुचिनिश्चितमाष्टप्यकृदसौ जावन्मयाते॥ तथ
 सात्विकाः स्वल्पमात्राः सुरवाश्रुपुलकादयः॥ सय
 तदा। इष्टद्विक्रियमाणात्मासाईदृष्टिरनूदसाविति
 काशरूपापि नासमानाप्रकाशवत्। वस्तुतः स्वय
 हेतुतां प्रतिपद्यते॥ साधनानि निवेशेन कृत्स्नतद्भक्त

नारोपणात्मिका ॥ लुञ्जैर्वा सल्लसख्यादौ नक्तिः ॥
 ॥ तथा हि श्रूयते शास्त्रे कश्चि कुरुपुरी स्थितः ॥
 न सिद्धो नूहद्ववर्द्धकिः ॥ अतएव नारायणव्यूह
 सद्योद्युक्तास्तेजोपीरुनमोनमइति ॥ कस्तत्र क्त
 रागानुगोचरे ॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधौ
 थभावः ॥ शुद्धसत्त्वविशेषात्माप्रेमसूर्याशुसाम्य

श्रीरसा० पू०

श्री०

आद्यस्तु प्रायिकस्तत्र द्वितीयो विरलोदयः॥ तत्र साधनानि निवेशजः॥ वैधीरागानुगामार्गनेदेन परि
कीर्तितः॥ द्विविधः खलु नावोऽत्र साधनानि निवेशजः॥ साधनेति निवेशस्तु तत्र निष्पादयन् रुचिं॥
रुरावासक्तिमापाद्य रतिं संजनयत्यसौ॥ तत्राद्यो यथा॥ प्रथमस्कंधे॥ तत्रात्र हं क्लृप्तकथाः प्रगायता
मनुग्रहेणाश्रुणवं मनोहराः॥ तांश्च दयामे नुपदं विष्टुष्यतः प्रियश्रवस्यंगममानवद्वतिरिति॥ रत्नानि
नावएवात्र न तु प्रेमानिधीयते॥ ममनक्तिः प्रवृत्तेति वक्ष्यते सयदग्रतः॥ यथा॥ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्त
हरेर्विष्टुष्यतो मे नुपदं यशोऽमलं॥ संकीर्त्तमानं मुनिर्निर्मलमभिर्नक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा॥ त
तीये च॥ सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो न वंति ह्वयार्णसायनाः कथाः॥ तज्जोषणादाश्च पवर्गवर्त्मनि
अक्षरतिर्नक्तिरनुक्रमिष्यतीति॥ पुराणेनाद्यशास्त्रे वद्वयोस्तुरतिनावयोः॥ समानार्थतया सूत्रे द
यमैकोनलक्षितं॥ द्वितीयो यथा प्रादो॥ इत्थं मनोरथं वाला कुर्वती नृत्त उन्मुका॥ हरिप्रीत्या च सर्वा
तां रात्रिमेवाद्यता हयत्॥ अं क्लृप्ततद्भक्तप्रसादजः॥ साधनेन विनायस्तु सहसैवानि जायते॥ सनावः
क्लृप्ततद्भक्तप्रसादज इतीर्यते॥ तत्र क्लृप्तप्रसादजः॥ प्रसादावाचिकालो कदान हार्दादयो हरेः॥

थ २

तत्र वाचिक प्रसाद ज्ञेयः ॥ श्रीनारदीये ॥ सर्वमंगलमूर्धन्यं पूजनिंदमयी सदा ॥ द्विजेंद्र तव मया स्तुतं
 किर वानि चारिणी ॥ आलोक दान ज्ञेयः ॥ स्कान्दे ॥ अदृष्टपूर्वमालोक्य कृष्णं जंगलवासिनः ॥ विलिख्य
 दंतं रात्मानो दृष्टिं नाक्रष्टुमीश्वरे ॥ हार्द ॥ प्रसाद आंतरो यः स्यात्स हार्द इति कथ्यते ॥ यथा शुकसंहिता
 यां ॥ महाभागवतो जातः पुत्रस्तैवा दरायण ॥ विनोपायैरुपेया नृद्विभु नक्तिरिहोदिता ॥ अथ तद्भक्तप्र
 सादजः ॥ यथा सप्तमे ॥ गुणैरलमसंख्यैर्महात्मा तस्य सूच्यते ॥ वासुदेवेन गवतियस्य नैसर्गिकीरति
 रिति ॥ नारदस्य प्रसादेन प्रज्ञा देशु न वासना ॥ निसर्गसैव तेनात्र रतिर्नैसर्गिकी मता ॥ स्कान्दे च ॥ अहो
 धन्यो सिदेव वर्षे कृपया यस्या तत्क्षणतः ॥ नीचोऽप्युत्पुलको लेने लुब्धको रतिमच्युत इति ॥ नक्तानां जेद
 तः सैयं रतिः पंचविधामता ॥ अग्रे विविच्य वक्तव्या तेन नात्र प्रपद्यते ॥ क्षांतिरवर्था कालत्वं विरक्ति
 र्मानशून्यता ॥ आशाबंधः समुकंठनाम गाने सदा रुचिः ॥ आसक्तिस्तद्गुणारब्धाने प्रीतिस्तद्वसति ॥
 स्थले ॥ इत्यादयोऽनुत्तावाः स्युर्जातिनावां कुरेजने ॥ तत्र क्षांतिः ॥ क्षोभहेतावपि प्राप्ते क्षांतिरनुजिता
 मता ॥ यथा प्रथमे ॥ तं मोषया तं प्रतियंतु विप्रागंगा च देवी धृतचित्तमीशे ॥ द्विजोपसृष्टः कुरुक

श्रीरसा. पू०

श्री०

द्रुक्कृन्ननस्थस्य तस्य संगमप्रज्ञावतः॥ अथ छाया॥ कुद्रकौतूहलमयी चंचला दुःखहारिणी॥ रतेश्चायान्
वे किंचित्त्रसादृशपावलं विनी॥ हरिप्रियक्रियाकालदेशपात्रादिसंगमात्॥ अथानुषंगिकादेषां केचिदज्ञे
अपीक्ष्यते॥ किंतु नागं विनानासौ नावच्छायाप्युदंचति॥ यदनुदयतं केमंतवस्यादुत्तरोत्तरं॥ हरिप्रियजन
स्यैव प्रसादनरत्नात्ततः॥ नावानासोऽपि सहस्रानावन्मुपगच्छति॥ तस्मिन्नेवापराधेन नावानासोऽप्यनुत्त
मः॥ क्रमेण क्षयमायाति॥ स्वस्थः पूर्णशरीरयथा॥ किंचानावोप्यनावमायाति कृष्णप्रेषापराधतः॥ आना
सतांच शनकैर्नूनजातीयतामपि॥ गाढसंगात्सदायाति मुमुक्षौ सुप्रतिष्ठिते॥ आनासतामसौ किंवा नजनी
ये शनावतां॥ अतएव कचित्तेषु नवनक्तैषु दृश्यते॥ क्षणमीश्वरभावो यं नृत्पादौ मुक्तिपक्षगः॥ साधनेनां
विनायस्मिन्नकस्माद्भाव ईक्ष्यते॥ विद्वत्स्थगितमत्रो ह्यं प्राप्नुवीयं सुसाधनं॥ लोकोत्तरवमकारकारकः सर्व
शक्तिदः॥ यः प्रथीयान्नवेद्भावः स तु कृष्णप्रसादजः॥ जनेवेजातनावेपिवैगुण्यमिव दृश्यते॥ कार्यतिथापि
नासूयाकृतार्थः सर्वथैव सः॥ यथानारसिंहे॥ न भवति च हरावन्नचेता नृशमलिनोऽपि विराजते मनुष्यः
। न हि शशकलुषं विभक्तदा चित्तिमिरपराजवतामुपैति चंद्रः॥ रतिरनिशानि सर्गोऽक्षप्रवलतरानंदपूरः

२०

तैव । ऋष्याणामपि वमंतीसु घांशुकोटेरपि स्वाद्वी ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधौ पूर्वविभागे रतिनक्ति-
 हरी ॥ ॥ श्री ॥ ॥ अथ प्रेमा ॥ ॥ सम्प्रज्यसृणितस्वांतो ममत्वातिशयांकितः । नावः स एव सांद्रात्मा बुधैः प्रेमा-
 निगद्यते ॥ यथा । पंचरात्रे ॥ अनन्यममता विल्लोममता प्रेमसंगता । नक्तिरित्युच्यते नीष्प्रकला दोहव नारदैः ॥
 नक्तिः प्रेमोच्यते नीष्प्रमुखैर्यत्र तु संगता । ममता । न्यममत्वेन वर्जिते तत्र योजनः ॥ नावोत्योति प्रसादोत्थः श्री-
 हरेरिति स द्विधा ॥ तत्र नावोत्थः ॥ रतिरेवांतरंगाणां मंगानामनुसेवया । आरूढा परमो कर्षणावोत्थः परिकी-
 र्तिता ॥ तत्र वैधवनावोत्थो यथा ॥ एकादशे ॥ एवं व्रतः स्वाप्रियनामकीर्त्त्या जाता नुरागोद्भूतचित्ततज्ज्ञैः । न स-
 त्तयोरोदितिरौति गायत्युन्मादवन्मृत्पतिलो कवाह्यः ॥ रागानुगा नावोत्थो यथा पाद्रे ॥ न पति-
 द्रुष्टव्यस्थिता सदा । तामेव मूर्तिं ध्यायंती चंद्रकांतिर्विरानना । श्रीकृष्णगाथां गायंती रोमांचोद्भेदलक्षणा । आत्म-
 न्यत्वं तरेस्तिग्धा श्रीकृष्णप्रियवार्त्तया ॥ अथ हरेरतिप्रसादोत्थः ॥ हरेरतिप्रसादोयं संगदानादिरात्मनः ॥ य-
 थैकादशे ॥ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमरुत्तमाः । अव्रतातप्ततपसोः संगानामुपागताः ॥ माहात्म्यज्ञा-
 नयुक्तश्च केवलश्चेति स द्विधा ॥ तत्राद्यो यथा । पंचरात्रे ॥ माहात्म्यज्ञानयुक्तस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः स्नेहो

भक्तिरिति प्रोक्तस्तथासाध्यदिनान्यथा॥ केवलो यथा तत्रैव॥ मनोगतिरविच्छिन्ना हरौ प्रेमपरिप्लुता॥ अति
 संधिविनिर्मुक्तानक्तिर्विश्रुवशं करी॥ महिमज्ञानयुक्तस्याद्विधिमागनुसारिणां॥ रागानुगामुं श्रितानां च
 तु प्रायशः केवलो न वेत्ति॥ आदौ श्रद्धा ततः साधुसंगोऽथ न जननक्रिया॥ ततोऽनर्थनिवृत्तिरस्य ततो निष्ठा
 रुचिस्ततः॥ अथासक्तिस्ततो नावस्ततः प्रेमात्पुदं चति॥ साधकानामयं प्रेक्षः प्रादुर्भावेन वेकमधन्यस्या
 यं न वः प्रेमायस्योन्मीलति चेतसि॥ अंतर्वाणि निरप्यस्पमुद्रा सुष्ठु सुदुर्गमा॥ अतएव नारायणपंचरात्रे॥
 नावोन्मत्तो हरेः किंचिन्न वेदमुखमात्मनः॥ दुःखं चेति महेशानि परमानंदं आप्लुतः॥ प्रेक्ष एव विलास
 त्वा द्वैरल्पासाधकेष्वपि॥ अत्र स्नेहादयो नैव विविच्य न हि सां सितः॥ श्रीमत्प्रभुपदां नो जैः सर्वनागवता
 मृते॥ व्यक्तीकृतास्ति गूढाप्रिभक्तिसिद्धांतमाधुरी॥ ॥ गोपालरूपशोभां दधदपिरधुना यथावविस्तारी॥
 तुष्टातिसनातनात्मा प्रथमविभागे सुधां वुनिधेः॥ ॥ इति श्रीकृष्णरसामृतसिंधोरसोपयोगिस्थायिनावोप = नक्ति
 पादनो नाम पूर्वो विभागः॥ ॥ जयति ब्रजेन्द्रनंदनः॥ ॥ प्रवलमनन्याश्रयिण निषेवितभसहज रूपेण॥ अद्य मथ
 नो मथुरायां सदा सनातनतनुर्जयति॥ रसामृताब्जेर्नागोऽस्मि नृद्वितीये दक्षिणानिधेः॥ सामान्योऽज्ञगवद्भक्तिरसः॥ २१

स्तावदुदीयते॥ अस्मिन्पंचलह्यः॥ स्युर्विनावाख्याः॥ यिमां ॥ द्वितीयात्वनुनावाख्याः॥ तृतीयासात्विका
 निधा॥ अग्निचार्यनिधा॥ तुर्यास्थायिसंज्ञातुपंचमी॥ अथसामान्यकेशवरेतेर्लक्षितायानिगद्यते॥ सामग्री
 परिपोषेणपरमारसरूपता॥ विभावैरनुत्तावैश्चसात्विकैर्व्यनिचारिणि॥ स्वाद्यत्वंद्रुदिनक्तानामा
 नीताश्रवणादिनि॥ एषाकृत्स्नरतिःस्थायीनावोनक्ति॥ सोमवेत्॥ प्राक्तन्याधुनिकीचास्तियस्यसङ्गति
 वासना॥ एषनक्तिरसास्वादस्यैवद्रुदिजायते॥ नक्तिनिर्हृतदोषाणांप्रसन्नोद्बलचेतसां॥ श्रीर्नगवत
 रक्तानांरसिकासंगरंगिणां॥ जीवनीभूतगोविंदपादनक्तिसुखश्रियां॥ प्रेमांतरंगभूतानिद्रुत्यान्नेवानु
 तिष्ठतां॥ नक्तानांद्रुदिराजंतीसंस्कारयुगलोद्बला॥ रतिरानंदरूपैवनीयमानातुरस्यतां॥ कृष्णादिनि
 विभावार्थैर्गतैरनुत्तवाधनि॥ प्रौढानंदचमकारकाष्टामापद्यतेपरां॥ किंतुप्रेमाविभावार्थैश्चत्तैर्नी
 तोष्णीयसी॥ विभावनाद्यवस्थांतुसद्यश्चास्वाद्यतांब्रजेत्॥ तत्रविभावदिसामान्यलक्षणं॥ येकृत्स्न
 क्तमुरलीनादाद्याहेतवोरते॥ कार्यभूताः॥ स्मिताद्याश्चतथाः॥ द्यौस्तद्वतादयः॥ निर्वेदाद्याः॥ सहायाश्च
 तेज्ञेयारसभावने॥ विभावानुत्तवाश्चसात्विकाव्यनिचारिणः॥ तत्रविभावः॥ तत्रज्ञेयाविभावस्तु

श्रीरसा०

श्री०

रत्याद्यादनहेतवे॥तेद्विधा लं व मीना एकेतयेवादीपनाः परे। तदुक्तमग्निपुराणे॥ विनावाते हिरत्यादिर्य
त्रयेन विनावाते॥ विनावो नाम सद्देधानं वनो दीपनात्मकः॥ तत्रालं वनाः॥ कृष्णश्च कृष्णजक्ताश्च
बुधैरालं वनामताः॥ रत्यादेर्विषयत्वेन तथाधारतया पितृ॥ तत्र कृष्णः॥ नायकानां शिरोरत्नं कृ
ष्णस्तु नगवान् स्वयं। यत्र नित्यतया सर्वे विराजन्ते महागुणाः॥ सोऽन्यरूपस्वरूपा चामस्मिन्नालं
वनो मतः॥ तत्रान्यरूपेण यथा॥ हंत मे कथमुदेति सवसेव सपाल पटले रतिरत्र॥ इत्यनिश्चि
तमतिर्वलदेवो विस्मयस्ति मितमूर्तिरिवासीत्॥ अथ स्वरूपं॥ आवृतं प्रकटं चेति स्वरूपं कथितं।
द्विधा॥ तत्रावृतं॥ अन्यवेषादिना छन्नं स्वरूपं प्रोक्तमावृतं। यथा। मां स्नेहयति किमु ज्ञेर्महिले
यं द्वारकावरोधेऽत्र। आं विदितं कुतुकायी वनिता वेषो हरिश्चरति॥ प्रकटेन स्वरूपेण यथा। अयं
कंबुग्रीवः कमलकमनीयाक्षि पटिमातमालश्यामांगद्युतिरतितरां छत्रितशिराः। दरश्रीवसां
कः स्फुरदरिः मंदराद्यं कितकरः॥ करोत्युज्जैर्मोदं मम मधुरमूर्तिर्मधुरिषु॥ अथ तद्गुणाः॥ अ
यं नेता सुरम्यांगः॥ सर्वसल्लक्षणा न्वितः॥ रुचिरः॥ स्तेजसा युक्तो॥ वलीया॥ चयसा न्वितः॥

२२

तेन ५

विविधाद्भुत० भाषाविस्तारवाक्य० प्रियंवद० एवा० वदूक० सुपांडित्यो० बुद्धिमान्० प्रतिभा
 चित० १३० विदग्ध० १४ अतुरो० १५ दक्ष० १६ कृतज्ञ० १७ सुदृढव्रत० १८ देशकालसुपात्रज्ञ० १९ शास्त्र
 चक्षु० २० शुचि० २१ वंशी० २२ स्थिरो० २३ दांत० २४ क्षमाशीलो० २५ गनीरो० २६ धृतिमान्० २७ सम० २८
 वदान्यो० २९ धार्मिक० ३० शूर० ३१ करुणो० ३२ मान्यमानकृत्० ३३ दक्षिणो० ३४ विनयी० ३५ क्रीमान्० ३६
 शरणागतपालक० ३७ सुखी० ३८ तत्तुसुदृढ० ३९ प्रेमवत्प० ४० सर्वश्रुतंकर० ४१ प्रतापी० ४२ कीर्
 तिमान्० ४३ रक्तलोक० ४४ साधुसमाश्रय० ४५ नारीगणमनोहारी० ४६ सर्वराध्य० ४७ समृद्धि
 मान्० ४८ वरीया० ४९ नीश्वर० ५० श्रेतिगुणास्तस्यानुकीर्तिता० समुद्राद्वपंचाशद्विर्गहाहरे
 रमी० जीवेद्येतेवसंतोपिविंदुविंदुतयाक्वचिन्परिपूर्णतयानांतितत्रैवपुरुषोत्तमे॥ तथाहिपाद्रेपा
 र्वतैश्चितिकंठेनतज्जुणा० कंदर्पकोटिलावण्डित्याद्या० परिकीर्तिता० एतएवगुणा० प्रायोधर्मयवन
 मालिन० वृथिव्याप्रथमस्कंधेप्रथयांचक्रिरेस्फुटं॥ यथा॥ सत्यंशौचंदयादांतिस्त्राग० संतोषआर्जव
 शमोदमस्तप० साम्प्रतितित्तोपरति० श्रुतं॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजोबलं स्मृति० स्वातंत्र्यं कौशलं

श्रीरसा०

कांतिः सौजन्यं धैर्यमादवं॥ प्रागल्भ्यं प्रसन्नयः शीलं सहर्षं ज्योत्स्नं नगः गांजीयं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मा
नो न हं कृतिः॥ एते चान्ये च नगवन्नित्यायत्र महागुणाः॥ प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियंति स्म कर्हि विदिति॥
अथ पंचगुणायै स्युरंशे नगिरिशादिषु॥ सदा स्वरूपसंप्राप्तः सर्वज्ञो नित्यनूतनः॥ सच्चिदानंदसांद्रांगः
सर्वसिद्धिनिषेवितः॥ अथोच्यंते गुणाः पंच ये लक्ष्मीशादिर्वर्तिनिः॥ अविचिंत्यमहाशक्तिः कोटिब्रह्मा
उविग्रहः॥ अवतारावलीवीजं हतारि गतिदायकः॥ आत्मा रामगणाकर्षी त्वमीकृते किलाद्भुताः॥ स
र्वद्भुतचमकारलीला कल्लोलवारिधिः॥ अतुल्यमधुरप्रेममंडितप्रियमंडलः॥ त्रिजगन्मानसा
कर्षि मुरली कलकूजितः॥ असमानो ह्यरूपश्रीर्विस्मादितचराचरः॥ लीलाप्रेक्षा प्रियाधिक्यं मा
धुर्यं वेणुरूपयोः॥ इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविंदस्य चतुष्टयं॥ एवं गुणाश्चतुर्नेदाश्चतुष्टयि रुदाहृताः
सोदाहरणमेतेषां लक्षणं क्रियते क्रमात्॥ तत्र सुरम्यांगः॥ १॥ श्लाघ्यांगसन्निवेशोयः सुरम्यांगः सक
थ्यते॥ यथा॥ मुखं चंद्राकारं करतलिनमूरुद्वयमिदं तु जौस्तं नारं नौ सरसि जवरेणं करयुगं॥ कवा
टानं वक्षःस्थलमविरलं श्रोणिफलकं परिक्लामो मध्यः स्फुरति मुरहंतुर्मधुरिमा॥ सर्वसल्लक्षणां

श्री०

२३

कमठकमनीषपदयुगं॥ २

नम्रातयादकरता अधराष्ट्रजिह्वानखानिसतरकाणि वरुणनयनखनासाकडिमुग्गाणि मुग्गाणि शिरोल

T3

क्रि-

कित॥ रतनौ गुणोत्थमं कोत्थमिति सल्लक्षणं द्विधा ॥ तत्र गुणोत्थं ॥ गुणोत्थं स्याद्गुणैर्योगो रक्तता तुंग
 तादिनि ॥ यथा ॥ रंगः सप्तसुहृदषस्त्रिंशोरंगेष्वलं तुंगता ॥ विस्तारविषु खर्वता त्रिषु तथा गंभीरता
 ॥ अंकोत्थं ॥ रेखा मयं रथांगादि स्यादं कोत्थं करादिषु ॥ यथा ॥ करदोः कमलं तथा रथांगं स्फुटर रेखा म
 यमात्मज स्पष्टपत्र ॥ पदपल्लवयोश्च वल्लवंद्रध्वजवज्रां कुशमीनपंकजानि ॥ रुचिर ॥ ३ ॥ सौंदर्येण
 क॥ काश्चिन्नवाद्ये हगतं विधातु रवक्रुष्टतौ कौशलमित्यमं स्त ॥ यथा वा ॥ अशनांदनुजनिदंगपंकजा
 नामेकस्मिन्कथमपि यर्वत्र वल्लवीनां ॥ लोलाक्षिभ्रमरततिभ्यपाततस्मान्नोत्थातुं द्युतिमधुपंकिलात्
 क्षमासीत् ॥ तेजसा युक्त ॥ ४ ॥ तेजो धाम प्रभावश्चेत्युच्यते द्विविधं बुधैः ॥ तत्र धाम ॥ दीप्तिराशिर्नवे
 मुडुरिव स्फुरति ॥ प्रभावः ॥ प्रभावो दुष्प्रधर्षता ॥ यथा ॥ दूरतस्तमवलोक्य माधवं कोमलौ गमपि

बद्धकर्मणि (२)

श्रीरसा०

श्री०

रंगमंडले। पर्वतोद्भूतज्जांतरोपसौकंसमल्लनिवहसविद्यथे॥ वलीयान्॥ ५॥ प्राणेनमरुतापूर्णा
वलीयानिति कथ्यते॥ यथा॥ पत्रपविंध्रिगिरितोपिगिरिषुदैत्यपुंगवमुदग्रपरिष्टातूलखंडमिवपि
डितमारात्पुंडरीकनयनोविनुनोद॥ यथावा॥ वामस्तामरसाक्षस्यभुजदंडसपातुवः॥ क्रीडाकंदुक
तांयेननीतो गोवर्द्धनो गिरिः॥ वयसान्वितः॥ ६॥ वयसोविविधत्वेपिसर्वज्जरसाश्रयः॥ धर्मीकिशो
रएवात्रनित्यनानाविलासवान्॥ यथा॥ तदात्वातिवक्त्रीकृततरुणिमारंजरनसैस्मितश्रीनिर्धूतस्फु
रदमलराकाप्रतिमदादरोदंचत्पंचाशुगनवकलामेदुरमिदंमुरारेमधुर्यमनसिमदिराक्षीर्मदयति
।विविधाद्भुतभाषावित्॥ ७॥ विविधाद्भुतभाषाविसृजोक्तोयस्तुकोविदः॥ नानादेशासुभाषासुसंस्कृ
तेप्राकृतेषुच॥ यथा॥ व्रजयुवतिषुशौरिः॥ शौरसेनीसुरेन्द्रेप्रणतशिरसिसौरीनारतीमातनोति॥ अहुरूप
पुष्पकौरेष्वप्यपचंद्रारूपांकथमजनिविदग्धः॥ सर्वभाषावलीषु॥ सत्पवाक्यः॥ ८॥ स्यान्नानृतवचोय
स्यसत्पवाक्यः॥ सजगत्पते॥ यथा॥ पृथ्वेतनयपंचकंप्रकटमर्पयिष्यामितेरणेर्वरितमित्प्रनूतवयथा
र्थमेवोदितं॥ रविर्भवतिशीतलः॥ कुमुदबंधुरभूषणलस्तथापिनमुरांतकवानिचरिहुरुक्तिस्तव॥

२४

स्टो १

११ (अंगानिनेवाश्चत्वारिंशीनां ज्ञानाया विस्तरः प्रमिश्रितः) वावै धादोता श्रुदरा

यथावा॥ अत्रोपि वषेण महीसुरस्य हरिर्यथार्थमगद्येन्द्रमूले संसृष्टमान्यां सरुपां डवान्यां मां विद्धि कृष्णं
भवतः सप्तर्षि॥ प्रियंवद॥ ॥ जनेकतापराधेपिसां ववादी प्रियंवद॥ यथा। कृतवलीकेपिनकुंडलोद्र
त्वया विधेयामयि दोषदृष्टिः प्रवासमानोऽसि सुसुराचितानां परं हितायाद्यगवांकुलस्य॥ वावदूकः
१०॥ श्रुतिप्रेषोक्तिरखिलवाग्गुणांचितवागपि। इति द्विधानिगदितो वावदूको मनीषिनिः॥ तत्राद्यः॥ य
था॥ अस्मिष्टकोमलपदावलिमंजुलेन प्रत्यक्षरक्षरदमंदसुधारसेन। सख्यः समस्तजनकारि सायनेन।
नाहारिकस्य हृदयं हरिनाषितेन॥ द्वितीयो यथा। प्रतिवादिचितपरिवृत्तिपटुर्जगदेकसंशयविमर्दकरी
प्रमिताक्षराद्यविविधार्थमयी हरिवागियंममधिनेति प्रियं॥ सुपांडित्य॥ ११॥ विद्वान्नीतिज्ञ इत्येष
सुपांडित्यो द्विधामतः॥ विद्वानखिलविद्यावित्नीतिज्ञस्तु यथार्हकृत्॥ तत्राद्यः॥ यथा। तमेव पूर्वं परि
चर्यगौरवात्पितामहाद्यं बुधरैः प्रवर्तिताः। कृष्णार्णवं काश्यपगुरुक्षमाच्युतः समस्तविद्यासरितः प्रपेदि
रे॥ यथावा। आम्नायप्रथिता च या स्मृतिमती वादं षडंगो ज्ञानान्यायेनानुगता पुराणसु हृदामीमांसया
मंडिता। त्वां लज्जावसराचिराजुरुगुलेप्रेक्षस्वसंगार्थिनं॥ विद्यानामवधूयैर्दशागुणा गोविंदशुश्रूष

कली न

विद्वान्नीतिज्ञ इति

(अत्रोपि वषेण महीसुरस्य हरिर्यथार्थमगद्येन्द्रमूले संसृष्टमान्यां सरुपां डवान्यां मां विद्धि कृष्णं)
२ (विद्वान्नीतिज्ञ इति) उत्तानि
(वैदिकशास्त्रानि) उत्तानि

स्क १
सूक्तमधी ३

व्रजकर्त्तनीत्याव्रजवापजः

रसा०

श्री०

तो॥ द्वितीयो यथा॥ मृत्युस्तर्करमंडले सुकृतिनां वंदेव संतानि ॥ कंदपोरि मणीषु दुर्गतकुले कल्याणकम्
लपद्रुमः॥ इंदुर्वंधुगणे विप्रक्षपटले कालाग्निरुद्राकृतिं शस्ति स्वस्ति धुरंधरो मधुपूरीनीत्या मधूनां पतिः
॥ बुद्धिमान् ॥ १२ ॥ मेधावीथेति प्रोच्यते बुद्धिमान् द्विधा॥ तत्र मेधावी यथा॥ अवंति पुरवासिनः सदनमेतत्
सांदीपने गुरोर्जगति दर्शयन् समयमत्र विद्यार्थिनां॥ सकृन्निगदमात्रतः सकलमेव विद्याकुलं दधौ
हृदयमंदिरे किमपि चित्रवन्माधवः॥ सूक्तमधीर्यथा॥ यदुत्तिरयमवधोऽस्ते च राजस्तदेनंतरलत
मासितस्मिन्निद्रवन्नेवनेषां॥ सुखमयनिजनिद्रानंजनध्वंसि दृष्टिर्जरमुचिमुबुक्तुं दः कंदरेयत्रो
ते॥ प्रतिजान्वितः॥ १३ ॥ सद्यो नवनवोल्लेखिज्ञानस्यात्प्रतिजान्वितः॥ यथापद्यावल्यां॥ वासः संप्रति
केशवकनकवतो मुग्धेक्षणो नन्विदं वासं ब्रूहि ॥ ४ ॥ प्रकामसुतगन्धजात्रसंसर्गतः॥ यामिन्या मुषितः
कधूर्तवितनुर्मुष्मातिक्रियामिनी शौरिगोपवधं कलैः परिहसन्नेवं विधौ पातुवः॥ विदग्धः॥ १४ ॥ क
लाविलासदिग्धात्मा विदग्ध इति कीर्त्तते॥ यथागीतं गुंफति तांडवं घटयति ब्रूते प्रहृलीकमं वेणुं वा
दयते सजं विरचयत्यालेख्यमन्यस्यति॥ निर्माति स्वयमिंद्रजालपटलीं द्यूते जयत्युन्मदान् पश्येद्दाम

२५

लवणुजलप्लीलावलोकनिरुतोमदनोपियासां। संभुह्यचापमहं जहात्प्रमदोत्तमास्तायस्तेन्द्रियंविमथि
तुंकुरुकैर्नशोकु॥ स्थिर॥ २३॥ आफलोदयकृच्छ्रस्थोयथा॥ निर्वेदिमापनवनम्रमणे मुरारिर्नाचिंतय
क- ह्यसनमृह्वविलप्रवेशे। आकृत्यहंतमणिमेवपुरंप्रयेदस्याद्युद्यमः कृतधियांहिफलोदयांत॥ दांत॥ २४
। सदांतोदुःसहमपियोग्यंक्लेशंसहेतय॥ यथा। गुरुमपिगुरुवासक्लेशमव्याजनक्त्याहरिरजगणदं
तः कोमलांगोपिनायं। प्रकृतिरतिदुरूहहंतलोकोत्तराणां किमपिमनसिचित्रं चिंत्यमानातनोति। क्षमा
शील॥ २५॥ क्षमाशीलोऽपराधानांसहनः परिकीर्त्यते॥ यथामाद्यकाव्ये॥ प्रतिवाचमंतकेशवः शप
मानायनवेदिनूतते। अनुहुंकुरुते घनध्वनिं नहिगोमायुरुतानिकेशरी॥ यथावायामुनाचार्यस्तोत्रे॥ र
धुवरयदनूत्वं तादृशोवायसस्यप्रणतइतिदयालुर्यच्चैद्यस्यकृष्ण। प्रतिनवमपराद्धुर्मुग्धसायुज्यदो
नूर्वदकिमपदमागस्तस्यतेस्तिक्ष्णमाया॥ गनीर॥ २६॥ दुर्विबोधाशयोयस्तुसगनीरइतीर्यते॥ यथा
। वृंदावनेवरातिः स्तुतिनिर्निर्तरामुपास्यमानोपि। शक्नोन्नहरिर्विधिनारुष्टस्तुष्टोऽथवाज्ञातुं॥ यथावा
। उन्मदोपिहरिर्नवराधाप्रणयसीधुना। अनिज्ञेनापिरामेणलक्षितोयमविक्रिय॥ धृतिमान्॥ २७॥

६६

रसा०

श्री०

पूर्णस्पृहंश्च दृष्टिमान्शान्तश्चक्षोः नकारणे ॥ तत्राद्यो यथा ॥ स्वीकुर्वन्नपि नितरां यशः प्रियत्वं कंसारिर्मगध
पतेर्वधप्रसिद्धां ॥ जीमायस्त्रयमतुलामदत्तकीर्तिं किंलोकोत्तरगुणशालिनामपेक्षं ॥ द्वितीयो यथा ॥ निंदि
तस्पदमघोषसूनुना संन्रमेण मुनिनिःस्तुतस्पच ॥ राजसूयसदसिद्धितीश्वरैः कापिनास्पविकृतिर्वितर्कि
ता ॥ सम ॥ २८ ॥ रागद्वेषविमुक्तो यः समः सकथितो बुधैः ॥ यथा श्रीदशमे ॥ न्यायो हि दंडः कृतकिल्विषे
स्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय ॥ रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टिर्धर्मो दमफलमेवानुशंसन् ॥ यथा वा ॥ रि
पुरपियदिशुद्धो मंडनीयस्तवासौ यदुवरयदिदुष्टो दंडनीयः सुतोपि न पुनरखिलचर्तुः पक्षपातो जित
स्पक्वचिदपि विषमं ते चेष्टितं जाघटीति ॥ वदान् ॥ २९ ॥ दानवीरो न वेद्यस्तु स वदान्यो निगद्यते ॥ यथा ॥
सर्वार्थिनां वाढमनीषु पूर्यावर्था कृताः कंसनिःसूदनेन ॥ क्रियेव विंता मणिकामधेनु कल्पाद्रुमाद्वारव
ती नजंति ॥ यथा वा ॥ वाढं षोडशविस्फुरंति परितः शालासरुखाण्यलं यान्यष्टाग्रशतोत्तराणि सुदृशामे
तावतीनां पुरे ॥ गृष्टीनां प्रतिसद्गतं कयुजां कस्तेषु नित्यं मुदा ॥ वद्धं वद्धमुदारमंडननृतां दातुं क्षमो न्यः
क्षितौ ॥ धार्मिक ॥ ३० ॥ कुर्वन्कारयते धर्मयः स धार्मिक उच्यते ॥ यथा ॥ पादैश्चतुर्भिर्नवता वृषस्य गुप्सस्य

२७

गोपेन्द्रतथाभ्यवर्द्धिस्त्वेरं चरन्नेषयथात्रिलोकीमधर्मसंस्थानि हर्षं ज्ञयास॥ यथावा॥ वितायमानैर्न
 वतामखोक्तरैराकृष्णमाणेषु पतिश्च नारतं। मुकुन्दस्त्रिभुवनसुरसुत्रुवांगणस्तवावतारं नवमं नमस्त
 ति॥ शूर॥ ३१॥ उन्मादीयुधि शूरोऽस्त्रप्रयोगे च विचक्षणः। तत्राद्यो यथा॥ पृथुसमरसरोविगा
 ह्यकुर्वन् द्विषदरविन्दवने विहारचर्यं। स्फुरसितरत्नवाङ्मुदं डुण्डुलमद्यविदारणवारणोद्र
 लील॥ द्वितीयो यथा॥ क्षणादक्षौहिणी वृन्दे जरासंधस्य दारुणे। दृष्ट्वा कोप्यत्र नादष्टो हरेः प्रह
 रणाहिनिः॥ करुण॥ ३२॥ परदुःस्वासहोयस्तु करुणः सनिगद्यते॥ यथा॥ राज्ञामगाधगतिनि
 र्मगधेन्द्रकारादुःखांधकारपटलैः स्वयमंधितानां। अक्षीणियः सुखमयानिष्टाणि विगतानी द्वंद्वे तमद्ययदुर्न
 दनपद्मबंधुं॥ यथावा स्वलं यनवारिनिर्विरचितानिषेकश्रियेत्वरान्नरतरंगतः। वलितात्मविस्फूर्तये।
 निशातशरशायिना सुरसरिमुतेन स्मृते सपद्यवशावर्धनौ नगवतः कृपायै नमः॥ मान्यमानकृत्॥ ३३॥ गु
 रुब्राह्मणवृद्धादिपूजको मान्यमानकृत्॥ यथा॥ अतिवाद्यगुरोः पीदां वृजं पितरं पूर्वजमप्यथानतः। ह
 रिरंजलिना तथा गिरायदुवृद्धाननमक्रमादयं॥ दक्षिण॥ ३४॥ सौत्राक्ष्यसोमचरितो दक्षिणः कीर्त्तते बुधैः

१५ सा०

श्री०

॥ यथा ॥ अविवाद्यपि तु नृत्तस्य पञ्चपतिगुरुमपि नापराधान् सेवां मनागपि कृतां वक्रुधान् प्रपैति ॥ अवि
 करोति पिशुनेष्वपि नान्यसूर्यांशालेन निर्मलमतिः कमलेक्षणोयं ॥ विनयी ॥ ३५ ॥ औद्धत्यपरिहारी
 यः कथ्यते विनयीत्यसौ ॥ यथा माघकावे ॥ अवलोक एव नृपतेऽसद्वरतोरनसा द्रथादवतरीतुमिच्छ
 तः ॥ अवतीर्णवान् प्रथममात्मना हरिर्विनयं विशेषयति संनम्रमेणसः ॥ क्रीमान् ॥ ३६ ॥ ज्ञाते स्मररहस्ये
 न्येऽक्रियमाणे स्तवेथवा ॥ शालीनत्वेन संकोचं न जन्मन् क्रीमान् दीर्यते ॥ यथा ललितमाधवे ॥ दरोद्वज्जो
 पीस्तनपरिसरप्रेक्षणं न वा करो कं पादीषच्चलति किल गोवर्द्धनगिरौ ॥ नया तैर्गारुक्षस्तुतिरखिलगोपैः
 स्मितमुखं पुरोद्वह्यारामं जयति नमितास्यो मधुरिपुः ॥ शरणागतपालकः ॥ ३७ ॥ पालयन् शरणापन्नान्
 शरणागतपालकः ॥ यथा ॥ द्वारपरिहरवित्रा संवरमत्र समरेकतापराधोपि ॥ सद्यः प्रपद्यमाने यदि दैवति य
 यादवेन्द्रोयं ॥ सुखी ॥ ३८ ॥ नोक्ता च दुःखगंधैरप स्पृष्टश्च सुखी न वेत् ॥ तत्राद्यो यथा ॥ रत्नालंकारनारस्तवध
 नदमनो राजप्रवृत्त्याप्यलन्यः स्वप्रेदं नो लिपाणे ॥ सप्रदुरधिगमं द्वारितौर्यत्रिकं च ॥ पार्श्वे गौरी गरिष्ठाः प्रचुर
 शशिकलाः कांतसर्वांगनाजः सीमंतिनश्च नित्यं यदुवरनुवने कस्तवदन्तोस्ति नोगी ॥ द्वितीयो यथा ॥ न हा

२८

निनल्लानिननिजगृहकृत्यवासनितांनघोरानोद्युगंनिकिलकदनंवेत्तिकिमपि। वरांगीति॥ सांगीकृतसुहृद
 नंगातिरनितोहरिर्वृदारणेपरमनिशमुच्चैर्विहरति॥ नक्तसुहृत्॥ ३९॥ सुसेवोदासवंधुश्चाद्विधानक्तसुहृन्म
 त॥ तत्राद्यथ्या। गौतमीयतंत्रे॥ तुलसीदलमात्रेणजमैलस्यचुलकेनच॥ विक्रीणीतेस्वमात्मानंनक्तैर्नोक्तव
 ञ्चल॥ द्वितीयोयथा। प्रथमे॥ स्वनिगममपरायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवल्लुतो रथस्थः॥ धृतरथचर
 णोऽन्यायाञ्चलदुरुहंरिरिवहंतुमिन्नंगतोत्तरीयः॥ प्रेमवश्यः॥ ४०॥ प्रियत्वमात्रं वश्योयः प्रेमवश्यो न वेद
 सौ॥ यथादशमे। सखा प्रियस्यविप्रर्षेरंगसंगातिनिर्वृतः॥ प्रीतोव्यमुंचदद्विंदूनेत्रान्पांयुष्करेक्षणः॥ यथा
 वातत्रैव॥ स्वमातुःस्त्विन्नगात्रायाविस्वस्तकवरस्त्वजः॥ दृष्ट्वापरिश्रमंकृत्स्नः कृपयासीस्त्वबंधने॥ सर्वश्रुतंक
 रः॥ ४१॥ सर्वेषांहितकारीयः सखा सर्वश्रुतंकरः॥ यथा। कृताः कृतार्थमुनयोविनोदैः खलक्षयेणाखिल
 धार्मिकाश्चावपुर्विमर्देनखलाश्चयुद्धेनकस्यपथंहरिणावधायि॥ प्रतापी॥ ४२॥ प्रतापीपौरुषोद्भूतश्च
 त्रुतापिप्रसिद्धिनाक॥ यथा। नवतः प्रतापतपनेनुवनंकृत्स्नप्रतापयति। घोरासुरधूकानांशरणमनूकं
 दरातिमिरं॥ कीर्तिमान्॥ ४३॥ यशोनिनिर्मलैर्युक्तः कीर्तिमानितिकीर्तते॥ यथा। त्वद्यशःकुमुदबंधुकौमु

द्यः -

श्रीरसा०

श्री०

दीशुत्रसौवमनिसौनयंतपि। नंदनदनकथंनुनिर्ममैकलनावकलिलंजगत्रयं॥ यथावाललितमाधवे॥ नी
तासुद्रं तजतिगिरिजाश्याममप्रेक्षकंठं शुभ्रं दृष्ट्वा क्षिपतिवसनं विस्मितो नीलवासा॥ क्षीरं मत्वा स्वपय
तियमी नीरमा नीरिकोक्तौ गीते दामोदरयशसिते वीणयानारदेन॥ रक्तलोकः॥ ४४॥ पात्रं लोकानुरागा
णां रक्तलोकं विदुर्वुधाः॥ यथा प्रथमे॥ यत्नं विजाक्षाय ससारभोजवान् कुरुन्मधून्वाथ सुहृदि दृष्टया
। तत्राद्यकोटिप्रतिमः कणो न वै द्रविं विनाहो रिव नस्तवाच्यत॥ यथावा॥ आशीस्तथा जयजयजयेत्या
विरास्ते मुनीनां देवश्रेणी स्तुतिकलकलो मेदुरः प्रादुरस्ति। रूषो द्वोषः स्फुरति परितो नागरीणां गरीयान्
के वारंगस्थलनुविहरो जेजिरेनानुरागं॥ साधुसमाश्रयः॥ ४५॥ सदेकपक्षपातीयः सस्यासाधुसमाश्र
यः॥ यथा। पुरुषोत्तमचेदवातरिष्णुवने स्मिन्नमवान्नुवः शिवाय। विकटासुरमंडलान्नजाने सुज
नानां वतकादशानविष्यत्॥ नारीगणमनोदारी ४६॥ नारीगणमनोदारी सुंदरी वृंदमोहनः॥ यथाद
शमे॥ श्रुतमात्रोपियः स्त्रीणां प्रसह्य कर्षते मनः॥ ३८॥ गायो रूगीतो वापश्यंतीनां कुतः पुनः॥ यथावा॥ त्वं
चुवंकोसिमाधवलोरुमयी नूनमंगनाजातिः॥ यत्नं वतिततस्ततो सौयतोयतः क्रीडयान्नमसि॥ सर्वा रा

२९

घा॥४॥सर्वेषामग्रपूज्योयः स सर्वाध्यातव्यते। यथाप्रथमे॥मुनिवरचतुर्वर्गसंकुलेः॥सदसि युधिष्ठि
 रराजसूयएषा॥अर्हणमुपयेद ईक्षणीयोममद्वि। गोचरणेषाविरात्मा॥समृद्धिमान्॥४८॥महासंपत्तिपु
 त्तोयोनवेदेषसमृद्धिमान्॥यथा॥षट्पंचाशद्यदुकुलनुवांकोटयस्त्वांनजंतेवर्षेतिष्टौ किमपिनिधय
 श्वार्थजातंतवामी॥शुद्धीतश्चस्फुरतिनवनिर्लक्षितःसौधलक्षैर्लक्ष्मीपत्रपन्सुरदमनतेनात्रचिन्तयते
 क॥यथावाविल्वमंगले॥चिंतामणिश्चरणभूषणमंगनानांशृंगारपुष्पतरवस्तरवःसुराणां॥इंदाव
 नव्रजधनंननुकामधेउर्व्वेदानिवेतिस्वसिंधुरहोविनूति॥वरीयान्॥४९॥सर्वेषामतिमुखोयःसव
 रीयानितीयते॥यथा ब्रह्मन्नत्रपुरद्विषासहःपुरःपीठेनिष्पीदक्षणांतूष्णीतिष्ठसुरेन्द्रचाटुजिरलंवारी
 शदूरीनव। एतेह्येकथंमुद्रःसुरगणाःकुर्वन्ति कोलाहलं हंतं चारवतीपतेरवसरोनाद्यापिनिष्पद्यते।
 ॥ईश्वर॥५०॥द्विधेश्वरःस्वतंत्रश्चदुर्लभाज्ञश्चकीर्त्यते॥तत्रस्वतंत्रोयथा॥कृष्णःप्रसादमकरोदपराध
 तेपिपादांकुमेवकिलकालियपन्नगाय। नवब्रह्मणेदृशमपिस्तुवतेप्रापूर्वस्थानेस्वतंत्रचरितोनिगमैर्नु
 तोयं॥दुर्लभाज्ञोयथा॥तृतीयो। स्वयंत्वसाम्प्रतिशयस्त्राधीशःस्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तभूमिः॥वलि

३४

रसा०

त ५

श्री०

३०

हरद्विष्टिलोकपालैः किरीटकोटीदितपादपीठः यथावा ॥ नवो वृत्तां ड्वंद्वे सृजति विधिगाः ॥ सृष्टये यः
कृताज्ञो रूद्रो घ्नः कालजीर्णो क्षयमवतनुते यः क्षयायानुशिष्टः रक्तो विष्णुस्वरूपा विदधति तत्कणेरक्षि।
णो ये त्वदंशाः कंसारे संति सर्वे दिशि दिशि नवतः शासनेऽजां डनाथाः ॥ अथ सदास्वरूपसंप्राप्तः ॥ ५१ ॥
॥ सदास्वरूपसंप्राप्तो मायाकार्यवशीकृतः ॥ यथा प्रथमे ॥ एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः न
युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ सर्वज्ञः ॥ ५२ ॥ परचित्तस्थितं देशकालाद्यंतरितं न तथा ॥ योजा
नाति समस्तार्थं सम सर्वज्ञो निगद्यते ॥ यथा प्रथमे ॥ यो नो युगो पवन एतद्दूरत कृत्वा द्रुवांसोऽरिराचि
तादयुताग्रनुग्यः शाकान् नृशिष्टमुपयुज्यत स्रिलोको नृपाममंस्तसलिले विनिमग्नसंघः ॥ नित्यनू
तनः ॥ ५३ ॥ सदानुनूयमानोऽपि करोत्यननुभूतवत् ॥ विस्मयं माधुरीतिर्यः स प्रोक्तो नित्यनूतनः ॥ यथा प्र
थमे ॥ यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहो गतस्तथा पितृस्योऽद्रियुगं नर्वनवं ॥ पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्च ला
पियं श्रीर्न जलति कर्हि चित् ॥ यथा बाललितमाधवे ॥ कुलवरतनुधर्मग्रावर्तदानि निंदन् सुमुखि
निशितदीर्घापांगटंकञ्जराणि ॥ युगपदयमपूर्वः कः पुरो विश्वकर्मा मरकतमणिलक्ष्मणैः कक्षां

वि २१

ग ५

विनोति॥ सच्चिदानंदसांद्रांग॥ ५४॥ सच्चिदानंदसांद्रांगसच्चिदानंदघनाकृति॥ यथा। लोके। क्रमात्।
 चविधेक्षयंगतेयद्वल्लसौख्यंस्वरसंस्फुरत्परं। तद्वार्थयन्क१पुरतो नराकृति॥ श्यामोयमामोद
 नर१प्रकाशते॥ यथावाब्रह्मसंहितायां मादिपुरुषरहस्ये॥ यस्य प्रजा प्रभवतो जगदंडकोटिको
 टिश्च शेषवसुधादिविभूतिभिन्ना तद्वल्लनिष्कलमनंतमशेषनूतं गोविंदमादिपुरुषं तमर्चुन
 जामि॥ अत१श्रीवैष्णवै१सर्वश्रुतिस्मृतिनिदर्शनै१ तद्वल्लश्रीनगवतो विभूतिरितिकीर्त्यते॥ त
 थादि। यामुनाचार्यस्तोत्रे। यदंडमंडांतरगोचरं यद्वशोत्तराण्यावरणानियानिव। गुणा१प्रधा
 नं पुरुष१ परंपदं परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः॥ सर्वसिद्धिनिषेवित॥ ५५॥ स्ववशाखिलसिद्धिस्त
 सर्वसिद्धिनिषेवित॥ यथा। दशनि१सिद्धिसखीनिर्वृतामहासिद्धयः१ क्रमादष्टौ। अणिमादयो लज्जंते
 नावसरं द्वारि क्लृप्तस्य॥ अथाविविक्तमहाशक्तिः॥ ५६॥ दिव्यसर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मरुद्रादिमोहनी। तत्त
 प्रारब्धविध्वंसइत्याद्याः१ चिंत्यशक्तिता॥ तत्र दिव्यसर्गादिकर्तृत्वं॥ यथा॥ आसीच्छायाद्वितीय१प्रथ
 ममथविभुर्वशाडिना। यितो भूदेति१ सार्धं स्वरूपैस्तदनुष्टुभुवतु वाक्यतामाससाद। वृत्तस्तत्वादि

गीरसा०

श्री०

वीतैरथ कमलनवैः स्तूयमाना खिलात्मा वता वद्वह्मांडसेवाः स्फुटमज्ञानितोयः प्रपद्येत मीशं ॥ ब्र
 ह्मरुद्रादिमोहनं ॥ यथा ॥ मोहितः शिशुः कृतौः पितामहो हंतं शंभुरपि जं नितोरणे ॥ येन कंसरिपु
 णा घतत्युरः केमहं द्रविषुधा नवद्विधा ॥ नक्तप्रारब्धविधं सो यथा ॥ दशमे ॥ गुरुपुत्रमिह जीतं
 निजकर्मनिबंधनं ॥ आनयस्व महाराज मच्छासनयुरस्कृतं ॥ आर्क्षिषा द्वेन दुर्घटघटना च ॥ यथा = ध
 । अपि जनिपरिहीणः सूनुरानीरतनुविभुरपि नु जयगो संगपयति सूरतिः ॥ प्रकटितवक्ररूपो
 प्येकरूपः प्रनुमोघियमयमविचिंत्यानंतशक्तिधिनोति ॥ कोटिब्रह्मांडविग्रहः ॥ ५१ ॥ अगण्य
 जगदंडाद्यः कोटिब्रह्मांडविग्रहः ॥ इति श्रीविग्रहस्यास्य विभुत्वमनुकीर्तितं ॥ यथा तत्रैव ॥ काहं
 तमो महदहं खचराग्निवार्त्तसंवेष्टितां दघटसप्तवितस्तिकायः ॥ क्वेद्विधा विगणितां दपराणु
 चर्यावाताधरो मविवरस्य च ते महित्वं ॥ यथा वा ॥ तत्रैव ब्रह्मांडमाहं सुखकुलनुवनैश्चांकितं योज
 नानांपंचाशकोट्यस्वर्वाक्षितिखचितमिदं यज्ञपातालपूर्णं तादृग्ब्रह्मांडलक्षा युतपरिचयना
 गैककक्षं विधात्रा दृष्टं यस्यात्र वृंदावनमपि नवतः कस्तुतौ तस्य शक्तः ॥ अवातारावली वीजं ॥ ५० ॥

३९

अवतारावलीवीजमवतारीनिगद्यते यथाश्रीगीतगोविंदे॥वेदानुद्धरतेजगं^{ति} निवहतेनूगोलमु
 द्विचतैदैत्यंदारयतेवलिंछलयतेनचक्षयंकुर्वते।पोलस्तंजयतेहर्लकलयतेकारुण्यमात
 चतेस्नेहान्मूर्चयतेदशाकृतिहृतेक्ष्मायतुन्यनम॥हृतारिगतिदायक॥५॥मुक्तिदाताहृतारी
 णांहृतारिगतिदायक॥यथा॥पराजयंफेनिलवक्रतांचबंधंचनीतिंचमृतिंचकृत्वा।पवर्गदातापि
 शिखंडमौलेत्वंशात्रवाणामयवर्गदोसि॥यथावा॥चित्रंमुरात्रेसुरवैरिपक्षस्त्वयासमंतादनुवक्ष्यु
 ॥४॥अमित्रभारादविनिद्यमेदाक्षमित्रस्यकुर्वन्नमृतंप्रयाति॥आत्मारामगणाकर्षी॥६॥आत्माराम
 गणाकर्षीत्येतद्वक्तार्यमेवयः॥यथा॥पूर्णपरमहंसमांमाधवलीलामहौषधिधृति।कृत्वावतसारंगं
 याधितकथंसारसेतुषितं श्री योसाधारणवतुकेलीलीयथा॥६॥बृहद्वामने॥संतियद्यपिमेप्राज्जाली
 लास्तास्तामनोहरा॥नहिजानेस्मृतेरासेमनोमेकीदृशंनवेव॥यथावा॥परिस्फुरतुसुंदरंचरितमत्र
 लक्ष्मीपतेस्तथानुवननंदिनस्तदवतारवृंदस्य॥हरेरपिचमकृतिप्रकरवर्द्धन॥किंतुमेविनार्तिहृदि
 विस्मयं कमपिरासलीलारस॥प्रेक्षाप्रियाधिक्य॥६॥यथादशमे॥अष्टतियद्भवानक्रिकाननंनुटि

श्रीरसा०

श्री०

युगायतेत्वामप्रपतां। कुटिलकुंतलंश्रीमुखंचतेजऽउदीक्षतांपद्मकदृशां॥ यथावा। ब्रह्मरात्रतत्ता
रप्पद्यशत्रोसाक्षणाईवदगात्तवसंगो। हाक्षणाईमपिवल्लविकानांब्रह्मरात्रततिवद्विरहेनूत्॥
वेणुमाधुर्यं॥ ६३॥ यथातत्रैव॥ सवनशस्तदुपधार्यसुरेशा॥ शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगा॥ कवय
आनतर्कधरचिता॥ कश्मलययुरनिश्चिततत्वा॥ यथावाविदग्धमाधवे॥ रुंध्रन्नकुभृतश्चमरु
तिपरंकुर्वन्मुकुस्तुं वुरुंध्रानादंतरयन्सनंदनमुखाचिसौरयन्नेधसां। औसुकावलिनिर्वलिचटु
लयन्नोमीद्रमाधूर्णयन्निदन्नंडकटाहनित्रिमनितोवन्नामवंशीध्वनि॥ रूपमाधुर्यं॥ ६४॥
यथातृतीये। यन्मर्त्तलीलोपयिकंस्वयोगमायावलंदर्शयतागृहीतं। विस्मापनंस्वस्पचसौमगर्द्ध
परंपदंनूषणनूषणांगं॥ श्रीदशमेचयथा॥ कास्त्रांगतेकल्पदामृतवेणुगीतिसंमोहितार्यवरि
तान्नवलेत्रिलोकां। त्रैलोक्यसौमगमिदंचनिरीक्षरूपंयजोद्विजद्रुमभृगा॥ पुलकान्यविभ्रत
। यथावाललितमाधवे॥ अपरिकलितपूर्व॥ कश्चमकारकारीस्फुरतिममगरीयानेषमाधुर्यपू
र॥ अयमहमपिहंतप्रेक्षयंलुब्धवेता॥ सरत्नसमुपनोक्तुकामयेराधिकेव॥ ॥ समस्तविविधाश्च

३२

र्यकल्याणगुणवारिधेः। गुणानामिदं कृत्वा स्पष्टं त्रिमुपपदव्रितिं॥ तथा च श्रीदशमे। गुणात्मनोऽपि
 गुणाच्चिमातुं सितावतीर्णस्य कर्तुं शक्ये। कालेनैव विमिताः सुकल्पैर्नृपांशवः खेमिहिकाद्यु
 नासः॥ नित्यगुणो वनमालीयदपि पिखामणिशेषेनेष्टृणां। नक्तापेक्षिकमस्य त्रिविधत्वं लिख्यते त
 दपि॥ हरिः पूर्णतमः पूर्णतरः पूर्णः त्रिविधाः श्रेष्ठमध्यादिनिःशब्दैर्नाद्येयः परिपठ्यते। प्रकाशिताखि
 लगुणः स्मृतः पूर्णतमो बुधैः॥ अथर्ववांजकः पूर्णतरः पूर्णः स्याददर्शकः। कृत्वा पूर्णतमतावाक्ता भूजो
 कुलांतरे। पूर्णता पूर्णतरता द्वाविकामथुरादिषु॥ स पुनश्चतुर्विधः स्याद्धीरोदात्तश्च धीरललितश्च। धीरप्र
 शांतनामा तथैव धीरोदात्तः कथितः॥ बहुविधगुणक्रियाणामास्य दभूतस्य पद्मनाभस्य। तत्तल्लीला
 नेदाद्विरुद्धतेन हि चतुर्विधता॥ तत्र धीरोदात्तः॥ गंभीरो विनयीक्षताकरुणः सुदृढव्रतः। अकथ्यनो
 गूढगर्वो धीरोदात्तः सुसत्त्वमृत्॥ यथा॥ वीरं मन्यमदप्रहारिरुसितं धौरेयमात्रोद्धृतौ निर्व्यूढव्रतमुन्न
 तक्षितिधरोद्धारेण धीराकृतिं। मय्युच्चैः कृतकिलिषेऽपि मधुरं स्तुत्या मुद्रयं त्रितं प्रेक्ष्यत्वां मम दुर्वि
 तर्कद्वयं धीर्गीर्वाणस्य दत्ते॥ गंभीरत्वादिसामान्यगुणाय दिह कीर्तिताः। तदेतेषु तदाधिक्यप्रति

श्रीरसा०

श्री०

पादनहेतवोद्दं हिधीरोदांतत्वं पूर्वैः प्रोक्तं रघूद्वहेतत्तद्गुणानुसारेण तथा ह्येविलोक्यते ॥ अथ धी-
रस्तलितः ॥ विदग्धो नवतारुण्यः परिहासविशारदः निश्चितो धीरस्तलितः स्यात्प्रायः प्रेयसीव ॥
शायथा ॥ वाचा सूचितशर्वरीरतिकलाग्रागल्लया राधिकां ब्रीडाकुञ्चितलोचनां विरचयन्नग्रेस-
स्वीनामसौ ॥ तद्वत्सोरुचित्रकेलिमकरीपांडित्यपारंगतः कैशोरं फलीकरोति कलयन् कुञ्जे वि-
हारं हरिः ॥ गोविंदे प्रकटं धीरस्तलितत्वं प्रदृश्यते ॥ उदाहरंति नाद्यज्ञाः प्रायोत्र मकरध्वजः ॥ अथ
धीरशांतः ॥ शमप्रकृतिकः श्लेशसदनश्च विवेचकः ॥ विनयादिगुणोपेतो धीरशांत उदीर्यते ॥ २
यथा ॥ विनयमधुरमूर्तिर्मथरस्निग्धतारो वचनपटिमत्तंगी सूचिता शेषनीतिः ॥ अनिदधदिह
धर्मधर्मराजो यकं ठे द्विजपतिरिव साक्षात्प्रेक्ष्यते कंसवैरी ॥ युधिष्ठिरादिको धीरैर्धीरशांतः प्रकी-
र्तितः ॥ अथ धीरोद्धतः ॥ माश्रयवानहंकारी मायावीरोषणश्चलः ॥ विकथ्य नश्च विद्वद्भिधीरोद्धत
उदाहृतः ॥ यथा ॥ आः पापिन्यवनैर्द्रदुर्दुरपुनर्वाद्युद्यसद्यस्त्वया वासः कुत्रचिदंधकूपकुहरको-
डेऽद्यनिर्मीयतां ॥ हे लोत्तानितदृष्टिमात्रमसितब्रह्मांडनांडः पुरोजागर्भित्वदुपग्रहाय नुजगः ॥

न

३३

श्रोत्ररुक्मानिधः॥ धीरोद्धतस्तुविद्वद्भिर्ममसेनादिरुच्यते। मास्यार्थाद्याः प्रतीयन्ते दोषत्वेन यदप्यमी
 ॥ लीलाविशेषशालित्वान्निर्देष्टव्यगुणाः स्मृताः॥ यथावा॥ अन्तोत्तारनमन्नवीनजलदन्त्रांतिं वित
 चन्नसौद्योराडंवरडंवरः सुविकलमुक्तिपाहस्तार्गलां। दुर्वारः परवारणः स्वयमहंलज्जोस्मिह
 ॥ पुरोरे श्रीदामकुरंगसंगरलकोत्तंगं त्वमंगीकुरु॥ मिथो विरोधि नोप्यत्र केचिन्निगदिता गुणाः
 । हरो निरंकुंशैश्चर्याकोपिन स्यादसंनवः॥ तथा च कौर्मे॥ अस्थूस्थूलाश्चानुश्चैव स्थूलोः शुश्चैव
 सर्वतः॥ अवर्णः सर्वतः प्रोक्तः प्रया मोरक्तांतलोचनः॥ ऐश्वर्ययोगाद्भगवान् विरुद्धाथो निधीयते
 । तथापि दोषाः परमेनैव हार्याः कथंचन। गुणा विरुद्धा अप्येते समाहार्याः समंततः॥ महावाराह
 ॥ सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः॥ हानोपादानरहितानैव प्रकृतिजाः क्वचित्॥ पर
 मानंदसंदोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः॥ सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषा विवर्जिताः॥ वैश्वतंत्रे॥ अष्टा
 दशमहादोषैरहितानगवत्तनुः॥ सर्वैश्चर्यमयी सत्यविज्ञानानंदरूपिणी॥ अष्टादशदोषा वि
 स्तुयामले॥ मोहः स्तंद्राश्च मोहः स्तंद्राश्च सताः कामत्रयान्॥ पालोलतादमदः मास्यैर्दृष्टिं सा

श्रीरसा०

श्री०

खेदरूपपरिश्रमो ११ असत्यं १२ क्रोध १३ कांक्षा १४ आवांका १५ विश्वविभ्रम १६ विषमत्वं १७ परापे-
क्षा १८ दोषाश्चादशोदिता इति ॥ इत्थं सर्वावतारेभ्यस्ततोऽप्यत्रावतारिणः ॥ ब्रजेंद्रनंदने सुष्टुमा-
धुर्यंजरईरितः ॥ तथा च ब्रह्मसंहितायामादिपुरुषरहस्ये ॥ यस्यैकनिश्चयितकालमथावलं-
व्यजीवंतिरोमबिलज्जगदंडनाथाः ॥ विष्णुर्महानपि स यस्य कलाविशेषो गोविंदमादिपुरु-
षंतममुं जज्ञामि ॥ अथाष्टाव नुकीर्त्यते सङ्गुणत्वेन विश्रुताः ॥ मंगलालंक्रियारूपाः सत्त्वेना-
स्तु पौरुषाः ॥ शोभा विलासो माधुर्यं मांगल्यं स्मैर्यते ज्ञसी ॥ ललितौदार्यमित्येते सत्त्वेनास्तु-
पौरुषाः ॥ तत्र शोभा ॥ नीचेदया ॥ धिकेस्पर्द्धा ॥ शौर्ये ॥ साहौचदक्षता ॥ सत्यं च वाक्किमायाति य-
त्र शोभेति तं विदुः ॥ यथा ॥ स्वर्गध्वंसं विधिः सुव्रजनुविकदनंदुष्टुवीक्ष्याति वृष्ट्या नीचानालो-
च्य पश्चान्नमुचिरिपु मुखानूढकारुण्यवीचिः ॥ अप्रेक्ष्यत्वेन तुल्यं किमपि निजं रुषामत्र पर्याप्ति-
पात्रं वंधूना नंदयिष्यन्नुदहरत हरिः ॥ सत्यसंधो महाद्रिः ॥ अथ विलासः ॥ वृषभस्येव गंभीराग-
तिर्धीरंच वीक्षणं ॥ सस्मितं च वयो यत्र स विलास इतीर्यते ॥ यथा ॥ मल्लश्रेण्यामविनयवतीं मं-

वि०

थरांनस्पदष्टिंवाधुनानोद्विपद्वभुवंविक्रमाडं वरेण। वागारंनेस्मितपरिमलैः क्षालयन्मंच
कक्षांतुंगेरंगस्थलपरिसरेसार साक्षससार॥ माधुर्यं॥ तन्माधुर्यंनवेद्यत्रवेष्टादेः स्मृरुणीय
ता। यथा॥ वरामध्यासीनस्तदभुवमवष्टंनरुचितिः कदं वै प्रालंबं प्रवलमविलंबं विरचयन्।
प्रपन्नायामग्रेमिहिरदुहितुस्तीर्यपदवीं कुरंगीनेत्रायां मधुरिपुरपांगं विकिरति॥ मांगल्यं॥ मां
गल्यं जगतामेव विश्वासास्पदता मता॥ यथा। अन्यायां नरुराविति व्यपगतद्वारार्गलादानवारक्षी
कृष्ण इति प्रमत्तमजितः की जसुरक्ताः सुराः। साक्षीवेतिसन्नक्तिमित्यवनतव्राताश्चिंतो ज्जिताः।
केविश्वं नरनवदं क्रियुगले विस्वं जितां जेजिरे॥ स्थैर्यं॥ व्यवसायादवलनं स्थैर्यं विघ्नाकुलादपि॥
यथा। प्रतिकूलेपिसश्ले शिवेशिवायां निरंशुकायांच। बालुनादेवमुकुंदो विंध्यावलि नंदनस्य
जुजान्॥ तेजः। सर्ववितावगाहित्वं तेजः सद्भि रुदीर्यते। यथा श्रीदत्तमे॥ मल्लानामशानिर्दृणां
नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽस तां क्षितिनुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः। मृत्युर्नो
जपते विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृक्षीनां परदेवततिविदितो रंगंगतः साग्रजः॥ यद्वा।

रसा०

श्री०

तेजोबुधैरवज्ञादेरसहिष्णुमुत्तमुच्यते॥यथा।आकुष्ठेप्रकटंदिदंइद्रुणाचंडेनरंगस्थलेनंदेचानकडुंडुनौ
चपुरतःकंसेनविश्वदुहादृष्टिदानवद्वयमुक्तिरमाणीसंपर्कइतीक्षिपन्मं चस्योपरिसंजुकूदिशुरसौप॥
श्पाच्युतःप्रांचति॥ललितं॥शृंगारप्रचुरावेष्टायत्रतल्ललितंविदुः॥यथा।विधत्तेराधायाःकुचमुकुलयोः
केलिमकरीकरेणाव्यात्मासरजसमसक्तेनरसिकः॥अरिष्टेसालोपंकटुसुदंतिसक्तेनविहसन्नुदंचद्रोमां
चंरचयतिचक्रक्षःपरिकरं॥औदार्यं॥आत्माद्यर्पणकारित्वमौदार्यमिति कीर्तिते॥यथा।वदान्पक्षो नवे
दत्रवदान्पुरुषोत्तमात्।अकिंचनाययेनात्मानिर्गुणायापिदीयते॥सामान्यानायकगुणाःस्थिरता
द्यायदप्पमी।तथापिपूर्वतःकिंचिद्विशेषात्युनरीरिताः॥अथास्पसहायाः॥अस्मगर्गादयोधर्मेयुयुधा
नादयोयुधि।उद्धवाद्यास्तथामंत्रेसहायाःपरिकीर्तिताः॥अथकृष्णनक्ताः॥तद्भावनावितस्वांताःकृष्ण
नक्ताइतीरिताः।येसत्प्रवाक्यइत्याद्याःक्रीमानित्यंतिमागुणाः॥२९॥प्रोक्ताःकृष्णैस्सप्तकेषुतेविज्ञेयामनी
षिन्ति।तेसाधकाश्चसिद्धाश्चद्विविधाःपरिकीर्तिताः॥तत्रसाधकाः॥उत्पन्नरतयःसमाग्रनैर्विद्वान्मु
र्षगताः।कृष्णसाक्षात्कृतौयोग्याःसाधकाइतिकीर्तिताः॥यथैकादशे॥ईश्वरेतदधीनेषु कालिशेषु दि

३५

रलेदृशौ॥ त्रिजगन्मोहनं गीतमित्यादिरिह माधुरी॥ यथा॥ अनंगनयचातुरीपरिचयोत्तरंगेदृशौ मुखं
 वुजमुदंचितस्मितविलासरम्याधरं॥ अचंचलकुलांगनाव्रतविडंबिसंगीतकं हरेस्तसुणिमांकुरेस्फुर॥
 तिमाधुरीकाप्यनूत्॥ वैदग्ध्यसारविस्तारः कुंजकेलिमहोत्सवः॥ आरंभोरासलीलादेरिह चेष्टादिसौ
 घृवं॥ यथा॥ व्यक्तालक्तपदैः कचित्परिलुठत्पिच्छावतंसैः कचित्तलैर्विच्युतकांचिनिः कचिदसौ
 व्याकीर्णकुंडोकरा॥ प्रोद्यन्मंडलबंधतांडवघटालक्ष्मोलसशैकतागोविंदस्य विलासवृंदमधिकं वृंदा
 टवीशंसति॥ तन्मोहं ता यथा॥ विह्वलान्माराग्निं हृदयरविकांते प्रकटयन्नुदसंधर्मेदुं विदधदन्ति तोरा
 गपटलं॥ कथं हनस्त्राणं सखिमुकलयन्वो ध्रुवमुदंतरस्त्रीकृष्णान्नेमधुरिमनराकैः न्युदयते॥ अ
 थशेषं कैशोरं॥ पूर्वतोप्यधिको कर्षवाढमंगानिविभ्रति॥ त्रिवलिवाक्तिरित्याद्यं कैशोरेचरमेसति॥
 यथा॥ मरकतगिरेर्गंडगावप्रभाहुरवक्षसंशतमखमणिसंतारं न प्रमाथिनुजद्वयं॥ तनुतरणिजा
 वीचिच्छायाविडंबिवलित्रयं मदनकदलीसाधिष्टो हंसपराप्तासुरांतकं॥ तन्माधुर्यं यथा॥ दशार्द्धशरमा
 धुरीदमनदक्षयां गप्रियाविधूनि तव धूधृतिं वरकलाविलासास्पदं॥ दृगंचलचमकृतिक्षपितखं

३२

श्रीधर

रसा०

श्री०

जरीटद्युतिस्फुरत्तरुणिमोज्ज्वलन्तरुणिप्रपपीतांवरं॥ इदमेवहरेऽप्राज्ञैर्नवयौवनमुच्यते। अत्रगोकु
 लदेवीनां तावत्सर्वस्वशालिता॥ अनूपूर्वकंदर्पतंत्रलीलोऽसवादयः॥ यथा। कांतानिःकलहायतेक्व
 चिदयंकंदर्पलेखान्क्वचित्कीरैरर्पयतिक्वचिद्वितनुतेक्रीडानिसारोद्यमं। सख्यानंदयतिक्वचित्स्म
 रकलाषाड्गुणवानीरुतेसंधिंकाप्यनुशास्तिकुंजनुपतिःशृंगारराज्योत्तमं॥ तन्मोहनतायथा॥ कणकि
 णिसखीजनेनविजनेद्वीत्युतिप्रक्रियापत्युर्वचनचतुरीगुणनिकाकुंजप्रयागेनिशि॥ वाधिर्यंगुरु
 वाचिवेणुविरुतावुकर्णतेतिब्रजावकैशोरैरातवाद्यकृष्णगुरुणागौरीततिःपाठिता॥ नेतुंस्वरूपमे
 वोक्तंकैशोरमिहयद्यपिनानाकृतिप्रकटनात्तथाप्युद्दीपनंमतांवाल्मेपिनवदातारुण्यप्राकट्यं
 श्रूयतेक्वचित्। तन्नातिरसवाहित्वा नूरसज्ञैरुदाहृतं॥ अथसौंदर्यं॥ नवेसौंदर्यमंगानांसंनिवे
 शोयथोचिता॥ यथा॥ मुखंतेदीर्घादंभरकततटीपीवरमुरोत्तुजर्द्धदंस्तंनद्युतिसुवलितंपार्श्वयुग
 लं। परिक्षीणोमध्यःप्रथिमलहरीहारिजघनंनकस्याःकंसारेरुरतिरुदयंपंकजदृशः॥ अथ
 रूपं॥ विनूषणंविनूषांस्याद्येनतद्रूपमुच्यते॥ यथा॥ कृष्णस्यमंडनततिर्मणिकुंडलाद्यानीतांग

३८

गणपतिस्तुते ९

संगतिमलंकृतयेवरांगिसिक्तावनूवनमनागणितद्विधानेसाप्रत्युतस्वयमनल्पमलंकृतासीत्॥अ
 थमृदुता॥मृदुताकोमलस्यापिसंस्पर्शासहृतोच्यते॥यथा॥अरुहन्वांबुदकांतेरमुष्पसुकुमारता।
 कुमारस्य।अपिनवपल्लसंगादंगान्यपरज्यशीर्यति।येनायकप्रकरणेवाचिकामानसास्तथा।गुणाःप्रो
 क्तास्तएवात्रज्ञेयान्दीपनावुधैः॥अथचेष्टाः॥चेष्टारासादिलीलाःस्युस्तथादुष्टवधादयः॥तत्ररा
 सोयथा॥नृत्यज्ञोपनितंविनीकृतपरीरंतस्परंतदिनिर्गीर्वाणीनिरनंगरंगविवशंसंदृश्यमानप्रियः
 ।क्रीडातांडवपंडितस्यपुरतःश्रीपुंडरीकाक्षतेरासारंतरसार्थिनोमधुरिमाचेतांसिनःकर्षति॥दुष्ट
 वधोयथा॥ललितमाधवे॥शंनुर्वृषंनयतिमंदरकंदरांतर्त्तानःसलीलमपियत्रशिरोधुनाने॥आः
 कौतुकंकलयकेलिलवादरिष्टंतंदुष्टपुंगवमसौहरिरुन्ममाथ॥अथप्रसाधनं॥कथितंवसनाकल्प
 मंडनाद्यंप्रसाधनं॥तत्रवसनं॥नवार्करश्मिकाश्मीरहरितालादिसन्निजं।युगंचतुष्कंनूयिष्टवसनं
 त्रिविधंरुरे॥तत्रयुगं॥परिधानंसंस्वानंयुगरूपमुदीरितं॥यथा मुकुंदाष्टके॥कनकनिवहरो
 नानिंदिप्रीतंनितंवेतदुपरिन्वरक्तंवस्त्रमित्यंदधानः॥प्रियमिवकिलवर्णरागयुक्तंप्रियायाः।

श्रीरसा०

39

श्री०

प्राणयतु ममनेत्रा नीष्टपूर्तिमुकुन्दं चतुष्कं ॥ चतुष्कं कंचुको ह्येष तु दवंधांतरायकं ॥ यथा ॥ स्मेरा
स्य ॥ परिहितरोहितांवरश्रीश्च नांग ॥ पुरटसूचोरु कंचुकेन ॥ उल्लिख्य दधदरुणं धटी च वित्रां कं सारि
र्वहति महो सवे मुदंन ॥ नूयिष्टं ॥ खंडिता खंडितं नूरिन दवे षक्रियो चितं ॥ अनेकवर्णं वसनं नू
यिष्टं कथितं बुधैः ॥ यथा ॥ अखंडितं विखंडितैः सितपिशंगनीलारुणैः षटैः कृतये यो वित
प्रकटसंनिवेशो द्वालः ॥ अयंकलनराडिव प्रचुररंग ॥ शृंगारितं करोति करनो समेधनरुचि
मुदं माधवः ॥ अथा कल्पः ॥ केशबंधनमालेपो मालाचित्रं विशेषकः ॥ तां वूलकोलिपद्मादि
रा कल्पः परिकीर्तितः ॥ धम्मिल्लः कवरी चूडावेणी च वसुचवंधनी ॥ पांडुरः कर्पूरः पीतश्यालेप
स्त्रिधामंतः ॥ मालात्रिधा वेजयंती रत्नमाला ज्वनसुजः ॥ अस्या वै कक्षकापीडमाला च व्यातिदा
प्रता ॥ मकरी पत्रचंगाद्यं चित्रं पीतसितारुणं तथा विशेषकोपि स्यादं न्यदूर्यं स्वयं बुधैः ॥ य
था ॥ तां वूलस्फुरदाननेंदुरमलं धम्मिल्लमुल्लासयन् भक्तिहै दलससुष्टुष्टुसृणालै पश्रिया
पेशालः ॥ तुंगोरस्थलपिंगलसगलिकत्राजिलु पत्रांगुलिः ॥ रणामांगद्युतिरद्यमे सखिदृशो दुग्धे

39

टयन्त्रपुस्तो टयत्ताखिलयज्ञसूत्रकं॥ कंकार॥ वैणवध्वनिनिरुद्धमधियः॥ शंकरस्यदिविद्वं कृति
 स्वन॥ ध्वंसयन्त्रपिमुद्रः॥ सदानवंसाधुर्वंदमकरोसदानवं॥ जंनणंयथा॥ विस्तृतकुमुदवनेस्मि
 न्नुदयतिपूर्णेकलानिधौपुरतः॥ तवपद्मिनिमुखपद्मं तज्जतेज्जनामहोचित्रं॥ आसन्नमात्रपस्थि
 तेचित्रपदं बुदागमेविवृद्धलालिताख्याचातकी॥ निश्वासजं कामरुतापवाहितं कृत्वां बुदा
 कारमवीक्ष्यचुहुने॥ लोकानपेक्षितायै॥ यथाश्रीदशमे॥ अहोपश्यतनारीणामपि कृत्वा
 गजुरौ॥ दुरंतनावंयोऽविध्यन्मृत्युपाशात्तृहानिधात्॥ यथावापद्यावल्यां॥ परिवदतुज्जनोयथा
 तथा॥ यंननुमुखरोनवर्यंविचारयामः॥ हरिरसमदिरामदातिमत्तोनुवि विलुठामिनयामिनिर्वि
 शामि॥ लालास्त्रवः॥ यथा॥ शंकेप्रेमनुजंगेनदष्टः कष्टंगतो गतौ मुनिः॥ निश्चलस्ययदेतस्य
 लालास्त्रवतिवक्रतः॥ अट्टहासः॥ हासाद्भिन्नोऽट्टहासोयंचित्रविज्ञेयसंभवः॥ यथा॥ शंकेचिरं
 केशवकिंकरस्यचेतस्तटेभक्तिलताप्रफुल्लः॥ येनाधितुंडस्थलमट्टहासप्रसूनपुंजश्चटुलंस्व
 लंति॥ द्यूणीयथा॥ ध्रुवमधरिपुरादधातिवात्पाननुमुरलित्वयिफूटतिष्ठलेन॥ किमयमितरथाध्वनिर्वि

श्रीरसा०

श्री०

धूर्णनसखितवधूर्णयतिव्रजं वृजाक्षी॥ हिकायथा॥ नपुत्रिस्वयौषधं विस्मज्जरोदजं वोद्धतं मुधाप्रियसखी॥
प्रतिवमसि वंकिमात्रं कसो हरिप्रणयविक्रियाकुलतया व्रुवाणामुकुर्वराक्षि हरिरित्यसौ वितनुते हिका न
रं॥ वपुरुत्कुल्लतारकोटमाद्यास्युः परेपिये। अतीव विरलत्वात्तेनैवात्र परिकीर्तिता॥ ॥ इति श्रीनक्तिर॥
सामृतसिंधोदक्षिणविनागेनक्तिरससामान्यनिरूपणेऽनुनावलहरी॥ ॥ श्री॥ ॥ अथ सात्विका॥ ॥ कृ॥
ह्रस्वं धिनिःसाक्षात् किंचिद्व्यवधानतः॥ नावैश्च तमिहाक्रांतं सत्वमित्युच्यते बुधैः॥ सत्वादस्मात्समु
त्पन्ना येनावास्ते तु सात्विकाः॥ स्निग्धादिग्धास्तथा रूक्षा इत्यमी त्रिविधामताः॥ तत्र स्निग्धाः॥ स्निग्धास्तु सा
त्विकामुखा गौणाश्चेति द्विधामताः॥ तत्र मुख्याः॥ आक्रमान्मुख्यारत्या मुख्याः स्युः सात्विका अमी॥ विज्ञे
यः कृष्णसंबंधः साक्षादेवात्र सूरिनिः॥ यथा। कुंदैर्मुकुंदाय मुदा सृजंती स्रजं वरां कुंदविडं विदंती॥ वनूव
गां धर्वरसेन वेणोर्गांधर्विकास्यंदनशून्यगान्त्री॥ मुखस्तनोयमित्यंते ज्ञेयांस्वेदादयोऽपि च॥ अथ गौणाः
॥ रत्याक्रमगतः प्रोक्ता गौणास्ते गौणनूतया॥ अत्र कृष्णस्य संबंधः स्यात् किंचिद्व्यवधानतः॥ यथा। स्वविलोच
नचोकां बुदे पुरिनीते पुरुषोत्तमे पुरा अतिताम्रमुखी स गङ्गदंष्ट्रपमाक्रोशातिगोकुलेश्वरी॥ इमौ गौणौ

४२

धनं ५

रोषेनुराकिना नित्यां कालिमा द्वापि शुक्लिमा ॥ रक्तिमालक्षणेन चोक्तो ह्येकः क्वचि

मंदघो॥ रोषाद्यथा ॥ कंसरात्रुमनियुंजतः पुरोवीक्ष्यतस्य सहजानुदायुधान् ॥ श्रीवलस्य सखिपत्रपदघातः ॥
प्रोद्यदिदं निजमाननं वनौ ॥ नीतेर्यथा ॥ रक्षिते ब्रजकुले बकारिणा पर्वतं वरमुदस्य लीलया ॥ कालिमा व
लरिपो मुखेन वनूचिवान्मनसि नीतिमुत्थितां ॥ विषादेऽतिमा प्रोक्ता धौ सर्ये कालिमा क्वचित् ॥ अत्रासार्व
त्रिकत्वेन नैवास्योदाहृतिः कृता ॥ अथाश्रु ॥ हर्षरोषविषादाद्यैरश्रुनेत्रे जलोज्ज्वलम् ॥ हर्षजेऽश्रु निशीतत्वं
मौल्यं रोषादिसंभवे ॥ सर्वत्र नैदौ न रागसंमार्जनादयः ॥ तत्र हर्षेण यथा ॥ गोविंदप्रेक्षाणाक्षेपि वाष्पपू
रान्निवर्षिणं ॥ उच्चैरनिंददानंदमरविंदविलोचना ॥ रोषेण यथा ॥ हरिवंशे ॥ तस्याऽसुस्मावनेत्राभ्यां वा
रिप्रणयं जं ॥ कुशोराय पलाशाभ्यामवश्याय जलं यथा ॥ यथावा ॥ नीमस्य चेदीशवर्धविधिः शोर्वाषष्ठय
चुं विरुषोपस्कं ॥ वक्रं व्यराजिष्टसुधावकीर्णं स्वर्तानुनाग्रस्र ॥ मिवेदुर्वितं ॥ विषादेन यथा श्रीदशमे ॥ प
दासुजातेन नखारुणश्रियानुवंलिखंत्यश्रुतिरंजनासितैः ॥ आसिंचती कुंकुमरूपितौ स्तनौ तस्यावधो मु
ख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥ अथ प्रलयः ॥ प्रलयः सुखदुःखान्यां चेष्टा ज्ञाननिराकृतिः ॥ तत्रानुनावाः
कथिताः ॥ महीनिपतनादयः ॥ तत्र सुखेन यथा ॥ मिलितं हरिमालो कालतापुंजादतर्किता ॥ जज्ञिषू

श्रीरसा०

श्री०

२ =

नमनारेजेनिश्चलांगीव्रजांगना॥ दुःखेनयथा॥ श्रीधरामे॥ अन्पाश्रितदनुधाननिवृत्ताशेषवृत्तयः॥
नान्यजानन्निर्मलोकमात्मलोकंगताइव॥ सर्वेहिसत्त्वमूलत्वाद्वावायद्यपिसात्विकाः॥ तथाऽप्यमीषां
सत्त्वैकमूलत्वात्सात्विकप्रथा॥ सत्त्वस्मृतारतम्यात्प्राणतनुद्धोतारतम्यं स्यात्॥ ततएवतारतम्यं स
र्वेषांसात्विकानां स्यात्॥ धूमायितास्तेजालितादीप्तानुद्दीप्तसंज्ञिताः॥ वृद्धियथोत्तरंयांतःसात्विकाः॥ सु
श्रुतुर्विधाः॥ सान्त्वरिकालव्यापित्वैवद्वंगव्यापितापिच॥ स्वरूपेणतथोक्तर्षइतिवृद्धिस्त्रिधाभवत्॥
तत्रनेत्रांबुवैस्वर्यवज्जनिमेवयुज्यते॥ वद्वंगव्यापिताः॥ मीषांतयोः॥ कापिविशिष्टता॥ तत्राश्रूणांद
गौक्ष्णकारित्वमवदातता॥ तथातारातिवैत्रीवैलक्षण्यविधायिता॥ वैस्वर्यस्पतुतिन्नत्वकौटुव्याकु
लतादयः॥ निन्नत्वंस्थानविन्नंशः॥ कौंशंस्थास्नन्नकंठता॥ व्याकुलत्वंतुनात्यनोच्चनीचगुप्तविलुप्त
ता॥ प्रायोधूमायिताएवरूक्षास्तिष्ठंति सात्विकाः॥ सिग्धासुप्रायशः॥ सर्वेचतुर्देवतवंत्यमी॥ पक्षेऽसवा
दिदृष्टेषुसङ्गोष्ठीतांडवादिषु॥ क्षालंत्युल्लासिनः॥ कापितेरूक्षाः॥ अपिकस्पचित्रः॥ सर्वानंदचमकारहेतुर्नवि
वरोरतिः॥ एतेहितद्विनात्तावान्नचमकारिताश्रयाः॥ तत्रधूमायिताः॥ अद्वितीयाः॥ अमीनावात्रथवास

वि५

तु४

४५

द्वितीयका॥ ईषद्वक्ताप्रपन्नोतुं शक्याधूमायितामता॥ यथा। आकर्णयन्नघहरामघवैरिकीर्तिपद्मा
 ग्रमिश्रविरलाश्रुस्नूतुरोधा॥ यथादरोबुसितलोमकपोलमीषत्प्रस्विन्ननासिकमुवाहमुखारविंदं।
 । अथक्षलिता॥ द्वौवत्तयोवायुगपद्यांतः सुप्रकरांदशां। शक्याः कष्टेन निद्रोतुं क्षलिता इति कीर्तिता॥
 ॥ यथा॥ नगुंजामादातुं प्रभवति करः कं पतरलोदृशौ सासेपि चंनपरिचिनुतः प्रार्थितमपि। क्षमावृ
 २- क्षेत्तज्जौपदमपि न गंतुं तव सखे वनाद्वंशीध्वाने परिसरमवाप्ते श्रवणयोः॥ यथावा। निरुद्धं वाष्पानं क
 थमपि मया गजदगिरो क्रियासद्योगूढाः सखि विघटितो वेपथुरपि। गिरिद्रोण्यां वेणो ध्वनति निपुणैरि
 गितं नये तथा गूढं चक्रमममनसिरागः परिजनैः॥ अथ दीप्ता॥ प्रौढां त्रिचतुराव्यक्तिं पंचवायुगपज
 ताः संवरीतुमशक्यास्ते दीप्ताधीरैरुदाहृताः॥ यथा। नशक्तिमुपवीणने विरमधत्तकंपाकुलो न गजद
 निरुद्धवाक् प्रचुरनूदुपलोकने। क्षमोऽजनिनवीक्षणे विगलदश्रुपूरः पुरो मुरद्विषिपरिस्फुरत्पवरा
 मूर्तिरसिन्मुनिः॥ यथावा॥ किमुन्मीलितस्वकुसुमजरजोगंजसिमुधासरोमांचैकं पोहिममनिलमाक्रोशः
 सिकुतः॥ किमूरुस्तंते वा वनविहराणं द्वेक्षिसखिते निरावाधं राधेवदतिमदनाधिस्वरतिदा॥ अथोद्दीप्ता॥

श्रीरसा०

॥ ११ ॥

श्री०

एकदावाक्तिमापन्नाः पंचषाः सर्वएववा। आरूढाः परमो कर्षमुदीप्ता इति शब्दिताः। यथा। अद्य खिद्य
ति वेपते पुलकैः निनिःसृजता मंगकैः धत्तैः काकुतिराकुलैः कित्तिपतिस्त्रायत्तनत्नेष्यति॥ तिमात्यं
वुत्तिरंवकस्तव कितैः पीता वरो ह्यमरं सद्यस्त्वद्विरेमुह्यति मुहुर्गोष्ठाधिवासी जनः॥ उद्दीप्ता एव।
सूदीप्ता महानावेन वंत्यमी॥ सर्व एव परां कोटिं सात्विकायत्र विन्रति॥ किंच। अथात्र सात्विकानासाविलि
ख्यं ते चतुर्विधाः। रत्नानासनवास्ते तु सत्त्वानासनवास्तथा॥ निःसत्त्वाश्च प्रतीपाश्च यथा पूर्वममीश्वराः॥ त
त्राद्याः॥ मुमुक्षुप्रमुखेष्वाधारत्नानासात्पुरोदिताः। यथा॥ वाराणसीनिवासी कश्चिदयं वाहरन् हरेश्चरि
तां यतिगोष्ठा मुत्पुलकः सिंचति गंडद्वयीमसैः॥ अथ सत्त्वानासनवाः॥ मुद्विस्मयादेरानासः प्रोद्यन्
जात्याक्षयेद्वादि। सत्त्वानास इति प्रोक्तः सत्त्वानासनवास्तत्त्वतः॥ यथा॥ जरन्मीमांसकस्यापि सृष्टेः पतः क्लृप्त
विन्रमां हृष्टायमानमनसो वनूवोत्पुलकं वपुः॥ यथावा॥ मुकुंदचरितामृतप्रसरवर्षितास्ते मया कथं क
थनवातुरीमधुरिमागुरुर्वर्णतां। मुहूर्तमतदर्थिनो विषयिणोऽपि यस्याननान्निशाम्रविजयं प्रतोद
धतिवाष्पधाराममी॥ अथ निःसत्त्वाः॥ निःसर्गपिच्छलस्वांते तदन्त्या सपरेपि च। सत्त्वानासं विनापि स्युः॥

४६

जितनिष्कलोगतोर। अश्रियोन्नद्धमदस्फुटपते। मन्त्रात्मबुद्धेः सुतदारकोशान् आसज्जमानस्यदुरं
 तचित्तया॥ अमंगलमपि प्रोच्य निर्वेदं प्रथमं मुनिः। मेनेऽमुं स्थायिनं शांते इति ज्ञत्वा तिकेचन॥ अथ वि
 षादशा॥ इष्टानवाप्तिप्राश्नकार्यासिद्धिविपत्तिः। अपराधादितोपि स्यादनुतापो विप्रस्यता। अत्रो
 पायसहयानुसंधिश्चिंताचरोदनं॥ विलापश्चासवैवर्ण्यमुखशोषादयोपि च॥ तत्रेष्टानवाप्तिर्यथा॥
 जरांयातामूर्तिर्ममविवशातां वागपि गता मनोवृत्तिश्चेयं स्मृतिविधुरतापहृतिमगात्॥ अघघ्नां सिन्धूरे
 वसतुजवदालोकनशशीमया हंत प्राप्नो न न जनरुचेरप्यवसरः॥ प्राश्नकार्यासिद्धेर्यथा। स्वप्ने मया घ
 कुसुमानिकिलाहृतानियत्नेन ते विरचिता वनमालिका च। यावन्मुकुंदरुदिहंत निधीयते सा हातावदे
 वतरसाविररामनिद्रा॥ विपत्तेर्यथा॥ हरिरनायिपुरे किमयं मयानिजगृहे विनिगृह्य न किं धृतः। अ
 रुहपश्यतदंति विधुंतु दो विधुरितं विधुमत्र विधिस्मृतिः॥ अपराधात्पुनश्चाश्रीदशमे॥ पश्येश
 मेऽनार्यमनंत आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायि मायिनि। मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं किं या
 नैष्ठमिवाचिरग्नौ। यथावा॥ स्वर्गमंतकमहं कृत्वा गतो ह्योरास्वर्गमंतर्कं। करवैतं नैकां वाक्षि न्नैवैतराणी॥

—रणी

श्रीरसामु०

मनु॥ अथ देनं॥ ३॥ दुःखत्रासापराधाद्यैरनौर्जितं तु दीनता॥ चाटुद्रुमांश्च मालिन्यवितांगजडिमादि
 कृत्॥ तत्र दुःखेन यथा॥ श्रीदशै॥ चिरमिदं वृद्धिना तस्मिन् पश्यमानो नुतापैरविटषषडमित्रोल्लुशांतिः
 कथं चित्॥ शरणदसमुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्ननयमृतमशोकं पाहिमापन्नमीश॥ त्रासेन यथा॥ प्रथ
 मे॥ एष द्वेति मामीश शरस्तशायसः प्रभो॥ कामंदह तु मां नाथ मामेगर्भो निपात्यतां॥ अपराधेन य
 था श्रीदशमे॥ अतः क्षमस्वाः च्युतमेरजो नुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीश मानिनः॥ अजावले पांध
 तमो ध्वजं षण्णो नुकं प्यो मायिनाथ वानिति॥ आद्यशब्देन लज्जयापि॥ यथा तत्रैव॥ मानयं नोः॥
 कृथास्त्रोतु नंदगोपसुतं प्रियं॥ जानीमोः गव्रजश्लाघ्यं देहि वासां सिवे पिता॥ अथ श्रानिः॥ ४॥ ३॥ ३॥
 सोमात्मकं देहं वलपुष्टिं कृदस्पृष्टं॥ क्षयाद्युमादिरत्नाद्यैर्गर्भनिष्प्राणतामता॥ कं पांगजाद्यवैवर्ण्यं
 कार्पदिश्रमणादिकृत्॥ तत्र श्रमेण यथा॥ आधूर्ण्यमणिवल्लयोल्लसत्प्रकोष्ठागोष्ठांतर्मधुरि
 पुकीर्तिनित्ति तोष्टी॥ लोलाक्षीदधिकलसं विलोलयंती कृष्णायत्नमन्तरनिःसरवन्त॥ यथा॥
 गुंफितुं निरुपमां वनसज्जं वारुपुष्पपटलं विचित्रती॥ दुर्गमेत्तमन्तरातिदुर्वलाकान्नेक्षणम

नि०

वा२

४८

नूनमृगेक्षणा॥ आधिनायथा॥ सारसवृत्तिकरेण विहीनाक्षीणजीवनतयोच्चलहंसा॥ माधवाद्यवि
रहेणतवांवाशुष्यतिस्मसरसीषुचिनेव॥ रत्नायथा॥ रससुधाकरे॥ अतिप्रयत्नेनरतांततांतांता
कृत्स्नेनतल्यादवरोपितासा॥ आर्त्तवतस्यैवकरंकरेणज्योत्स्नाकृतानंदमर्लिंदमाप॥ अथश्रमः
॥५॥ अश्रुनृत्यरत्नाद्युत्थः श्रमश्चतीर्यते॥ निद्रास्वेदांगसंमर्दजृंताश्चासादिनागसौ॥ तत्राश्रनोयथा
। कृतागस पुत्रमनुव्रजंतीव्रजाजिरांतव्रजराजराज्ञी॥ परिस्रवलकुंतलबंधनेयंवभूवद्यमंबुक
रंवितांगी॥ नृत्याद्यथा॥ विस्लीयोत्ररलितहारमंगहारंसंगीतोन्मुखमुखरैर्वृतः सुकृद्भिः अस्त्रिद्यदि
रचितनंदसूनुः पर्वकुर्वाणस्तदनुवितांडवानिरामः॥ रताद्यथादशमे॥ तासारंतिविहारेणश्रान्ता
नांवदनानिर्गोः॥ ग्रामृजत्करुणः प्रेम्ताशंतमेनांगपाणिना॥ अथमदः॥ ६॥ विवेकहरतल्लासो
मदः सद्भिर्विधोमतः॥ मधुपाननवोऽनंगविक्रियात्तरजोपिव॥ गत्यंगवाणीस्वलनदृग्धूलिर
क्तिमादिकृत्॥ तत्रमधुपाननवः॥ यथाललितमाधवे॥ विलेकनुविलिलिप्परेनृपापिपीडिकाः
पीडिताः॥ पिनष्पिजगदंडकंननहरिः कुधंधास्यति॥ शचीः शृंगरुरंगरेहससिकिंत्वमित्युन्न

श्रीरसा०

श्री०

दनुदेति मददुंबरस्वलितवूडमये हली॥ यथावा प्रावां॥ जनत्रमतिमेदिनीललललं वतेचंद्रमाः कृक
ल्लववददुतं हहसंति किं वृक्षयः॥ शिरीधुमुमुं चमेपपपानपात्रस्थितं मदस्वलितमालपन
हलधरः॥ श्रियं वः क्रियात्॥ उन्नमस्तु मदाब्जे दैते मधोरुसति गायति॥ कनिष्ठः क्रोशति स्त्रैरं परुषं व
क्तिरोदिति॥ मदोपि त्रिविधः प्रोक्तस्तरुणादिप्रनेदतः॥ अत्र नात्युपयोगित्वाद्विस्तार्य न हि वर्णितः॥
॥ अनंगविक्रियानरजः॥ ब्रजपतिसुतमये प्रेक्षन्नुग्रीनवद्भूमतिरुसतिरोदित्वा स्पमंतर्दधाति
। प्रलपति मुकुराली वंदते पश्य वंदेन वमदनमदांधा हंत गांधर्विकेयं॥ अथ गर्वः॥ ॥ सौभाग्यरू
पतारुण्यगुणसर्वोत्तमाश्रयैः॥ इष्टलाभादिना चान्यहेलनं गर्व ईर्यते॥ तत्र सोल्लुं वचनं लीला
नुत्तरदायिताः स्वांगेक्षानि क्रवोऽन्यस्य वचनाश्रवणादयः॥ तत्र सौभाग्येन यथाविलम्बमंगले॥ हस्त
मुद्धिप्ययातोसिवला कृष्णकिमद्भुतं॥ रुदयाद्यदिनिर्यासि पौरुषं गणयामिते॥ रूपयौवनेन य
था॥ यस्याः स्वभावमधुरां परिष्पेवामूर्तिं धन्या वनूवनि तरामपि यौवनश्रीः॥ सेयं त्वयि ब्रजवधू
शतनुक्तमुक्ते दृक्पातुमाचरतु कृष्णकथं सखीमे॥ गुणेन यथा॥ गुंफंतु गोपाः कुसुमैः सुगंधिनिर्दि

४९

मानिकामंधतरामणीयकैः। निधास्यते किंतु सत्त्वमग्रतः क्लृप्तो मदीयां हृदि विस्मृतः स्वज्ञं॥ सर्वोत्तमा
 धयेण यथा। श्रीदशमे। तथानते माधवतावकाः कश्चित्त्रयंति मार्गात्रयिवद्धसो हृदा भव्यानि।
 गुप्ताविचरंति निर्नया विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो॥ इष्टलानेन यथा॥ वृंदावनेंद्रजवतः परमं
 प्रसादमासाद्य नंदितमतिमूर्द्धतोस्मि। आशंसते मुनिमनोरथवृत्तिमृग्यां वैकुण्ठनाथकरुणामपि
 नाद्यचेतः॥ अथशंका॥ ८॥ स्वीयचौर्यापराधादेश्च परचौर्यादितस्तथा। स्वानिष्टोत्प्रेक्षां यत्तु साशंके
 त्यभिधीयते॥ अत्रास्यशेषवैवर्ण्यदिकूप्रेक्षा लीनतादयः॥ तत्रचौर्याद्यथा॥ सतर्किकं डिनकदंबकं ह
 रन्सदं नमंनोरुहसंनवस्तदा॥ तिरोनविष्णुर्हरितश्चलेक्षणैः रश्मिभिरष्टौ हरितश्चमीक्षते॥ यथावा॥
 स्यमंतकंदंतवमंतमर्थं निद्रुत्य दूरं यदहंप्रयातः॥ अवद्यमद्यापि तदेव कर्मशर्मणिचित्ते मम निनि
 त्ति॥ अपराधाद्यथा॥ तदवधिमलिनोसिर्नदगोष्ठे यदवधिवृष्टिमवीकरः शचीशः। शृणु हितमन्तितः प्र
 पद्य क्लृप्तं श्रियमविशंकमलं कुरुत्वमैंद्री॥ परचौर्येण यथा॥ पद्यावल्यां॥ प्रथयति न तथा ममार्तिमुच्चैः
 सहचरिवत्त्वचंद्रविप्रयोगः। कटुतिरसुरमंडलैः परीते दनुर्वपते नगरे यथा सखासः॥ शंका तु प्रवर

श्रीरसा०

श्री०

स्त्रीणां नीरुत्वाद्भयहृद्भवेत्॥ अथ त्रासः॥ ए॥ त्रासः कोनो रुदितडि द्वोरसबोग्निस्त्रने॥ पार्श्वस्थालं व
रोमांचकं पस्तं नम्रमादिकृत्॥ तत्र तडिता यथा॥ वाढं निविडया सद्यस्तडिता ताडिते क्षणः॥ रक्षकृच्छेति वु
कोशकोपि गोपीस्तनंधयः॥ घोरसत्वेन यथा॥ अदूरमासे दुष्पि वल्लवांगनास्वंपुंगवीकृत्य सुरारिपुंगवे
। कृष्णभ्रमेणाश्रुतरंगदंगिका तमालमालिङ्गवन्मूवनिश्चला॥ उग्रनिस्त्रनेन यथा॥ आकर्षकं कर्णपदवी
विपदं यशोदा विस्फूर्जितं दिशि दिशि प्रकटं वृक्षाणां॥ यामान्निकामं चतुराचतुरः॥ स्वपुत्रं साने च चत्वर
चरं चिरमाचचार॥ गात्रो कं पीमनः कं पः सहसा त्रास उच्यते॥ पूर्वापरविचारोत्थं नयं त्रासात्पृथग्
वेत्॥ अथावेगः॥ १०॥ चित्रस्य संभ्रमो यः स्यादावेगो यस्य स चाष्टधा॥ प्रिया प्रियानलमरुद्वर्षोत्पातगजा
रितः॥ प्रियोत्थे पुलकः॥ सांभ्रं चापलाभ्युज्जमादयः॥ अप्रियोत्थे तु नृपातविक्रोशभ्रमणादयः॥ व्यस्र
गतिकं पाक्षिमीलनास्वादयोः॥ भ्रिजे वातजं गावृतिक्षिप्रगतिदृष्टार्जनादयः॥ वृष्टिजो धावनच्छत्रगा
त्रसंकोचनादिकृत्॥ औत्पाते मुखवैवर्ण्यविस्मयो कं पितादयः॥ गाजे पलायनो कं पत्रासपृष्टे क्षणा
दयः॥ अरिजो वर्मशास्त्रादियहापशरणादिकृत्॥ तत्र प्रियदर्शनजो यथा॥ प्रेक्षुर्दृष्टावनात्पुत्रमायां

तं

५०

षवो धाय तथा पत्रनिदशितः॥ अथोन्मादः॥ ११॥ उन्मादो हृदि द्रुमः प्रोढानंदापद्विरहादिजः॥ अ
 त्राट्टहासो नटनं संगीतं वार्थचेटितं। प्रलापधावनाक्रोशविपरीतक्रियादयः॥ तत्र प्रोढानंदाद्यथा॥
 विल्वमंगले॥ राधापुनातुजगदच्युतदत्तचित्तामंथानकं निदधतीदधिरिक्तपात्रे। यस्यास्तन
 स्तवकचंचललोचनालिदेवोपिरुद्धहृदयो धवलंडुदोहः॥ आपदो यथा॥ पशूनपि कृतांजलिर्न
 मतिमांत्रिका इत्यमीतरूनपि चिकिष्का इति विषौषधं पृच्छति। क्रदंनुजगत्तैरवहरिहरिप्रविष्टे
 हरौ ब्रजेन्द्रगृहणी मुकुर्भ्रममयी मवस्थांगता॥ विरहाद्यथा॥ श्रीदशमे॥ गायंत्यत्रैरमुमेवसं
 ताविचिक्यरुन्मत्तकवद्वनाद्वनी। पप्रक्षुराकाशवदंतैरवहिरूर्तेषु संतंपुरुषं वनस्पतीन्॥ उन्मादः
 पृ- ॥ यगुक्तोयं वाधिर्ध्वं तर्तवन्नपि। यत्र त्रविप्रलंभादौ वैचित्र्यं कुरुते परां॥ अधिरूढे महाभावे मोहन
 त्वमुपागते। अवस्थांतरमाप्नोसौ दिव्योन्माद इतीर्यते॥ अथापस्मारः॥ १२॥ दुःखोत्पधातुवैषम्या
 द्युद्धतश्चित्तविल्लवः॥ अपस्मारोत्रपतनं धावनास्फोटनभ्रमाः॥ कं पशुफेनश्रुतिवद्विद्वेषो विद्वेष
 क्रोशनादयः॥ यथा॥ फेनायते प्रतिपदं क्षिपते भुजोर्मिमाघूर्णते लुठति कूजति लीयते च। अवात

श्रीरसा०

वाद्यविरहे चिरमं वराजवेले वदस्मि तिलकव्रजराजराज्ञी॥ यथावा॥ शुक्लाहंत हंतं त्वया यदुकुलो
तंसात्रकं सासुरदैत्यस्तस्य सुकृतम॥ परिणतिं घोरंगतः कामपि॥ लालाफेनकदंबचुं वितमुखप्रां
तस्तरंगं दुजो धूर्णन्नर्णवसीमिमंडलतयात्राम्यन्नविश्रामति॥ उन्मादवदिह व्याधिविशेषो यो
षवर्णितः॥ परां नयानकाजासेयकरोति चमकृतिं॥ अथ व्याधिः॥ १३॥ दोषोद्रेकवियोगाद्यैर्व्या
धयो ये ह्यरादयः॥ इह तत्प्रज्जवो नावो व्याधिरित्यभिधीयते॥ अत्र स्तंभः॥ स्तथांगत्वश्चासोत्तापः
क्लमादयः॥ यथा॥ तव चिरविरहेण प्राप्य पीडामिदानीं दधदुरुजडिमानि ध्यापितान्पंगकानि॥
श्रसितपवनधारी घटितघ्राणवाटं लुठति धरणिष्टष्टे गोष्ठवाटीकुटवं॥ अथ मोहः॥ १४॥ मोहो
रुन्मूढतां रूपां द्विल्लेषाद्भयतस्तथा॥ विषादादेश्च तत्र स्पादे रूपापतनं नुवि॥ शून्यांद्रियत्वं न
प्रणंतथानिश्चेष्टतादयः॥ तत्र रूपाद्यथा॥ श्रीदशमे॥ इति स्मष्टष्टः सचवादराय लिस्तस्मारिता
नंत रुताखिलेन्द्रियः॥ कृच्छ्रात्पुनर्लब्धवहिर्दृशि शनैः प्रत्याहंतं नागवतोत्तमोत्तमं॥ यथावा॥
निरुद्धसितरीतयो विघटिताक्षिपद्मक्रियानिरीहनिखिलेन्द्रियाः प्रतिनिवृत्तचिद्वृत्तयः॥ अ

श्री०

५२

वेद्यकुरुमंडलेरुसिपुंडरीकेक्षणं ब्रजांबुजदृशोऽनजनकनकशालनं जीश्रियं। विज्ञेष्वाद्यथा
 हंसद्वते॥ कदाचिश्चेदाग्निं विघटयितुमंतर्गतमरौसहली निलेनेतरलितमनायामुनतटी॥ वि
 रादस्याश्चित्तं परिचितकुटीरावकलनादवस्थातस्त्वारस्फुटमथसुषुप्तेऽप्रियसखी॥ नयाद्यथा॥
 मुकुंदमाविष्टतविश्वरूपं निरूपयन्वानरवर्यकेतुः॥ करारविंदात्पुरतःस्खलंतं नगांडिवं रवं
 डितधीर्विवेद॥ विषादाद्यथा॥ श्रीदशमे॥ कृष्णं महावकं गृहीत्वा दध्यामादयोऽर्जकाः॥ वनूवुरिः॥
 द्रियानीव विना प्राणं विचेतसः॥ अन्यत्रात्मादिपर्यंतं स्यात्सर्वत्रैव मूढता॥ कृष्णस्फूर्तिविशेषस्तु
 न कदाप्यत्र लीयते॥ अथ मृतिः॥ १५॥ विषादव्याधिसंज्ञासंप्रहारक्लमादिनिःप्राणत्वागोमृति
 स्तस्यामव्यक्ताक्षरभाषणं॥ विवर्णगात्रताश्वासमांघ्रिकादयश्क्रियाः॥ अनुल्लासश्चासामुहर
 सरलोत्तानितदृशो विवृण्वंतः॥ काये किमपि न ववैवर्ण्यमनितः॥ हरेर्नामाव्यक्तीकृतमलघुह्रिका
 लहरिनिःप्रजल्पंतः॥ प्राणान्जहति मथुरायामुक्कतिनः॥ यथा वा॥ विरमदलधुकंठो द्रोषधू
 कारचक्राक्षणविघटितताम्रदृष्टिस्वद्योतदीप्तिः॥ हरिमिहिरानिधीतप्राणगाढांधकाराक्षयमगम

यथा॥ १५

श्रीरसा०

श्री०

दकस्मात्पूतनाकालरात्रिः॥ प्रायोऽत्रमरणात्पूर्वाचितवृत्तिर्मृतिर्मता॥ किंतु नायकवीर्यार्थं वात्रोमर
णमीर्यते॥ मृतिरत्रानुभावस्यादितिकेनचिदुच्यते॥ अनुभावतयाकैश्चिन्मृतिरत्रानिधीयते॥ अथा
लस्य॥ १६॥ सामर्थ्याप्यपिसद्भावेक्रियानुमुखतादिया॥ तृप्तिश्चमादिसंतूतातदालस्यमुदीर्यते
॥ अत्रांगतंगोजुंताचक्रियाद्वेषोऽक्षिर्मर्दनी॥ शय्यासनेकप्रियतातंड्रीनिद्रोदयोपिच॥ तत्रतृप्ति
र्यथा॥ विप्राणांनस्तथातृप्तिरासीजोवर्द्धनोऽसवे॥ नाशीर्वादेपिगोपेन्द्रयथास्यात्प्रभविस्तृता॥ अ
माद्यथा॥ सुष्टुनिःसरुतनुः सुबलोनूत्प्रीतयेममविधायनियुद्धं॥ मोहयंतमन्नितो निजमंगंन
हवायमङ्गराक्षयतामुं॥ अथजाड्यं॥ १७॥ जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टश्रुतीक्षणैः॥ विरहा
द्यैश्चतन्मोहात्पूर्वावस्थापरापिच॥ अत्रानिमिषतातूष्णीभाविस्मरणादयः॥ तत्रैष्टुत्यायथा
श्रीदशमे॥ गावश्चरुक्षमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तनितकर्णपुटैः॥ पितृत्वं॥ शावाः स्नुतः॥ ५३
स्तनपयः॥ कवलाः स्मृतस्युर्गोविंदमात्मनिदृशाः॥ कलाः स्मृतीत्॥ अनिष्टश्रुत्यायथा॥ आकल
यपरिवर्तितगोत्रांकेशवस्यागिरमर्पितशल्यां॥ वि० श्रीरधिकनिर्निमिषाक्षीलक्षणाक्षणमवर्त

वेष्टासमा १

तत्संक्षी॥ इष्टे क्षणेन यथा तत्रैव॥ गोविदं गृह्णामीत्यदेव देवेशमादृतः॥ पूजायां नाविदुः कृत्यं प्रमोदो
पहतो नृपः॥ अनिष्टे क्षणेन यथा॥ तत्रैव॥ यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेणूरथस्य च॥ अनुप्रस्थापितात्मा
नोलेख्यानीवोपलक्षिताः॥ विरहेण यथा॥ मुकुंदविरहेण ते विधुरिताः॥ सखायश्चिरादलं कृतिः
निरुज्जितानुविनिविशतत्रस्थिताः॥ स्वल्पमल्पिनवाससः॥ शवलरूक्षगात्रश्चियः स्फुरन्ति खलः
देवलद्विजगृहे सुरार्चा इव॥ अथ व्रीडा॥ १७॥ नवीनसंगमाकार्यस्तवावज्ञादिना कृता॥ अधृष्टतान
वेद्रीडातत्रमौनं विचिंतनं॥ अवगुंठनमूलैस्त्वोत्थायो मुखतादयः॥ तत्र नवीनसंगमेन यथा॥ गो
विंदे स्तवमकरोऽसरोजने त्रेप्रेमांधावरवपुरर्पणं सखित्वं॥ कार्पण्यं न कुरुदरावलोकदाने विक्रीते
करिणिकिमंकुशे विवादः॥ अकार्येण यथा॥ त्वमवागिहमाशिरशं॥ अविज्ञया यथा हरिवंशे सत्त्वा
देवीवाक्यं॥ वसंतकुसुमैश्चित्रं सदारैव तकंगिरिं॥ प्रियानूत्वाः प्रियानूता कथं द्रक्ष्यामि तं पुनः॥ अ
थावहित्या॥ १८॥ अवहित्याकारगुप्तिर्न वेद्नावेन केन चित्ता॥ अत्रांगादेः परान्मूहस्थानस्य परिगूह
नं॥ अन्यत्रेक्षो वाग्गीतादयः क्रियाः॥ तथा चोक्तं॥ अनुनावपिधानार्थोऽवहित्येनावतुच्यते॥

कथावदनं च त्रपया शरीपते । नयकल्पतनुं न च वक्षी कथामे । मुरवमी कथिष्यामि ॥ स्तवेन यथा ॥ नूरिसाहुण्यजोरणस्तूपमा

नयशोरिणा । उद्धवस्य वराचिपुनर्न प्रतीतद । शिरः ॥ ४

श्रीरामम्

श्री०

॥ तत्र जह्ये नयथा श्रीदशमे ॥ सना जयित्वा तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रममनुवा ॥ संस्पर्शनेनां
ककृतां क्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषकुपितावनाषिरे ॥ दक्षिण्येनयथा ॥ सात्राजितीसदनसीमनिपा
रिजातेनीतेप्रणीमहसामधुसूदनेनाद्राधीयसीमपि विदर्शितुवस्तदेषांसौशील्यतः किलनको
पिचिदां वनूवा ॥ क्रियायथाप्रथमे ॥ तमात्मजैर्दृष्टिजिरंतरात्मनादुरंततावाः परिरतिरेप्रतिनि
रुद्धमप्यंस्ववदंतुनेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवज्रयवैक्तवात् ॥ जैह्यद्रीन्यां यथा ॥ कावृषस्य तितंगो
ष्ठनुजंगंकुलपालिका ॥ इतियत्रश्रुतेमूर्तिर्नीत्यारोमौचितामम ॥ सौजन्येनयथा ॥ गूढागां नीर्यसंप
द्रिर्मनोगङ्गरगर्तगा ॥ प्रौढाप्यस्परतिः कृष्णेदुर्वितर्कापरैरनूत् ॥ गौरवेणयथा ॥ गोविंदे सुवलमुखैः
समंसुहृद्भिः स्मेरासौः स्फुटमिह नर्मनिर्ममाणे ॥ आनम्रीकृतवदनः प्रमोदमुग्धो यत्नेन स्मितमथ
संववारपत्री ॥ हेतुः कश्चिद्भवेकश्चिद्गोपः कश्चनगोपकः ॥ इति नावत्रयस्यात्र विनियोगः समीक्षते
हेतुत्वं गोपकत्वं च गोप्यत्वं चात्र संभवत् ॥ प्रायेण सर्वतावानामेकशोऽनेकशोपि च ॥ अथ स्मृतिः ॥ २०
यास्यात्पूर्वनिनूतार्थप्रतीतिः सदृशेक्षया ॥ दृढान्यासादिना यैवापि सा स्मृतिः परिकीर्तिता ॥ तवे

५४

दत्रशिरःकंपोन्नविज्ञेपादयोपिच॥ तत्रसदृक्षयायथा॥ विलोकयाममंनोदमंनोरुहविलोचना॥ स्म
 रंस्मारंमुकुंदत्वांस्मारंविक्रममन्त्रनूत्॥ दृढात्मासेनयथा॥ प्राणिधानविधिमिदानीमकुर्वतोपिप्र
 मादतोद्गदिमे। हरिप्रदपंकजयुगलंक्वचिकदाचित्परिस्फुरति॥ अथवितर्कः॥ २१॥ विमर्शसंशया
 देशवितर्कस्तुहृत्प्रते। एषन्नूत्पणशिरोगुलिसंचालनादिकृत्॥ तत्रविमर्शद्यथाविदग्धमाध
 वे॥ नजानीषेमूर्च्छातमपिशिखंडंयदखिलंनकंठेयन्माल्यंकलयसिपुरस्ताकृतमपि। तदुन्नीतं
 हृदावनकुहरतीलाकलनहेस्फुटंराधानेत्रन्नमरवरवीर्येन्नतिरियं॥ संशयाद्यथा॥ असौकिंतापि
 छोनहियदमलश्रीरिहगतिः॥ पयोदःकिंवायंनयदिहनिरंको। हिमकरः॥ जगन्मोहारंनोदुरमधुरव
 शीध्वनिरितोध्रवंमूर्च्छन्प्रेर्विधुमुखिमुकुंदोविहरति॥ विनिर्णयांतएवायंतर्कइत्युचिरेपर॥ अथचिं
 ता॥ २२॥ ध्यानंचिंतानवेदिष्टानाप्तिनिष्ठाप्तिनिर्मितांश्चासाधोमुखानूलेखवैवर्ण्यनिद्रताइह। वि
 लापोत्ताप्रकृतावाष्पदेन्यादयोपिच॥ तत्रेष्टानाश्रयायथाश्रीदशमे॥ कृत्वामुखान्यवशुचः॥ अस्
 नेनशुष्पाद्विवाधराणिचरणेननुर्वलिखत्य॥ अस्त्रैरुपात्तमपिनिःकुचकुंकुमानितस्थुर्मृजंतु

श्रीरसा०

श्री०

रुद्रः स्वन्नराः स्मृतस्त्री॥ यथावा॥ अरतिनिरतिक्रम्य कामाप्रदोषमदोषधीः कथमप्रिचिरादध्या
सीनाप्रधानमघांतकः॥ विधुरितमुखी घूर्णतनुः प्रसूतवर्चितया किंमहहृहं कीडालुञ्जत्वया
द्यविसस्मरे॥ अनिष्टाश्चायथा॥ गृहिणि गहनायां ताश्चित्तयो निद्रनेत्रास्त्रपयनवदनेंदुं वा
षाविंदूकरेण॥ नृपपुरमनुविंदनं गांदिनेयेन सार्द्धं तव सुतमहमेव द्राकूपरावर्तयामि॥ अथमतिः
२३॥ शास्त्रादीनां विचारोत्थमर्थनिर्धारणं मतिः॥ अत्र कर्तव्यकरणं संशयत्रमयोश्चिदा॥ उपदेशश्च
शिष्याणां मूलापोहदयोपि च॥ यथापाद्वे शाखमाह तमे॥ कामो हायचराचरस्य जगतस्तेते पुरा
णागमास्तांतामेव हि देवतां परमिकां जल्यंतुकल्यावधि॥ सिद्धांते पुनरेक एव न गवा॥ चित्तुः सम
स्तागमव्यापारेषु विवेचनव्यतिकरं नीतेषु निश्चीयते॥ यथावा॥ श्रीदशमे॥ त्वं न्यस्तदुंडमुनि
निर्गदितानुत्ताव आत्मात्मदश्च जगतामिति मेव तोसि॥ हित्वा नवद्भुवग्दीरितकालवैगध्वस्ता
शिषो ब्रह्म नवनागपतीन्कृतोऽन्ये॥ अथ धृतिः॥ २४॥ धृतिः स्यात्पूर्णताज्ञानदुःखाभावोत्तमा
क्षितिः॥ अप्राप्तातीतैर्दृष्टैर्न नि संशोचनादिहृत्॥ तत्र ज्ञानेन यथा॥ नर्तहरेः॥ अश्वी महिवयं

५५

न १

लीमाधुरीणांधुरीणाकल्याणीमेनिवसतिवधूः परपार्थेन बोवडा। अंतगोष्ठे चटुलनयनत्राणे
 त्रिभिर्भागं निःशंकस्त्वं त्रमसि त्विताना कुलत्वं कुतो मे॥ अपमानाद्यथा॥ कदंबवनतस्करद्रुतम
 पेहिकिंचाटुनिजनेन वतिमद्विधे परिभोहिना तः परः। त्वया व्रजमृगीदृशा सदसि हतचैद्राव
 लीवरापियदयोग्यया स्फुटमदूषिताराख्यया॥ आदिशद्वाद्द्वचनादपि॥ यथा श्रीदशमे॥ प
 तिसुतान्नयत्राटवांधवानेति विलेख्यते तं च्युतागताः। गतिविदस्तवो जीतमोहिताः कितवयोषि
 तः कल्पजे निशि॥ अथासूया॥ २९॥ द्वेषः परोदयेऽसूयास्यासौ नाग्यगुणादिनिः। तत्रेव निनाद
 राक्षेपादोषारोपो गुणेऽपि॥ अपवृत्तिस्तिरोवीक्ष्यानुवोर्नगुरतादयः। तत्रसौ नाग्येन यथाप
 द्यावल्यां॥ मागर्वमुद्वहकपोलतले चकास्ति कृल्लस्वहस्तलिखितानवमं जरीति। अन्यापिकिं
 नसखितान्नमीदृशीनां वैरीनचेद्रवति वेपथुरंतरायः॥ यथा वा श्रीदशमे॥ तस्यात्रमूनिनः।
 दोर्नकुर्वंत्युजैः पदानियत। यैकापद्रुतगोपीनां धनं जुंक्तेऽच्युताधरः॥ गुणेन यथा। स्वयं पराज
 यं प्राप्ता न कृल्लपदान् विजित्य नः। वलिष्ठावलपक्षाश्चेदुर्वलाः केततः क्षितौ॥ अथ चापत्नं॥

श्रीरसा०

श्री०

३॥ रागद्वेषादिनिश्चितलाघवं चापलं न वेत्। अत्राविचारपादस्य स्वच्छं दाचरणाय ॥ तत्र रागे
गायथा। श्रीदशमे। श्रोताविनित्वमजितो द्रुने विदन् नृगुप्तः समेत्य घृतनापतिनिः परीतः।
निर्मथ्य चैद्यमगधेशवर्त्तप्रसह्यमांराक्षसेन विधिनो द्रुवीर्यशुल्कां॥ द्वेषेण यथा॥ वंशीपूरे
ण कालिं द्याः सिंधुं विंदतु वाहिता। गुरोरपि पुरोनीवी या न्नं शयति सुभ्रुवां॥ अथ निद्रा॥ ३१॥ चिं
तालस्य निसर्गः क्लृप्तादिनिश्चितमीलनं निद्रा। तत्रांगनं गज्जनाज्जघ्नासाक्षिमीलनानि स्युः
॥ तत्र चिंतया यथा। लोहितायति मार्त्तं डेवेणुध्वनिमश्रुत्वती। चिंतया क्रांतं हृदयानि दद्रौ न
दगोहिनी। आलस्येन यथा॥ दामोदरस्य वधन कर्मतिरतिनिः सहांगलतिकेयै। दरघूणितो
त्तमांगा कृतांगां गाव्रजे श्वरी स्फुरति॥ निसर्गेण यथा॥ अघ्रहरतव वीर्यप्रोषिता शेषचिंताः
परिहृतगृह्वास्तु द्वारवंधानुवंधाः॥ निजनिजमिरुगौ प्रांगणं नाशो नयतः सुखमविवलदं
गाः शोरेते पश्य गोपाः॥ क्लृप्तेन यथा॥ संक्रांतधातुचि सुरतीते सानितां ततां ताद्य। वक्षसि नि
क्षिप्तां हरेर्विशामाय यो निद्रां॥ युक्तास्य स्मृतिमात्रेण वै शेषेण केनचित्। शुन्मीलनात्पु।

५७

रोवस्थानिद्रानक्तेषुकथ्यते॥ अथ सुप्तिः॥ ३२॥ सुप्तिर्निद्राविनावास्यान्नानार्थानुभवामिका। ईद्रि
 योपरतिश्वासनेत्रसंमीलनादिकृत्॥ यथा। कामतामरसाक्षकेलिरनितः प्रादुर्भूता शैशवीद
 र्पः सर्पपतेस्तदस्य तरसानिर्द्वयता मुद्गुरः। इत्युखन्नगिराविराद्यदुसतां विस्मरयन् स्मरयन्
 निश्वासेन दरोत्तरंगदुदरं निद्रांगतोलांगली॥ अथ बोधः॥ ३३॥ अविद्यामोहनिद्रादेध्वंसा बोधः
 प्रवृद्धता॥ तत्राविद्याध्वंसतः। अविद्याध्वंसतो बोधो विद्योदयपुरःसरः। अशेषक्लेशाविश्रान्तिः।
 स्वरूपावगमादिकृत्॥ यथा। विंदन् विद्यादीपिकां स्वस्वरूपं बुद्ध्या सद्यः सत्यविज्ञानरूपे। निः
 प्रत्यूहस्तत्परं ब्रह्म मूर्ते सांद्रानंदाकारमन्वेष्टयामि॥ मोहध्वंसतः। बोधो मोहक्षयाच्च द्वर्गधस्य
 शरसैर्हरेः। दृगुत्तमीलनरोमांचधरोस्थानादिकृद्भवेत्॥ तत्र शब्देन यथा। प्रथमदर्शनरूढः।
 सुखावलीकवलितेन्द्रियवृत्तिरनूदियं। अद्य निदः किल नाभ्युदितेषु तौललितयोदमिमीलदिहाक्षि
 णी॥ गंधेन यथा॥ अचिरमधरुरेणत्यागतः स्वस्तगात्रीवनतुविशवलांगीशांतनिश्वासवृत्तिः। प्रस
 रतिवनमालासौरजेप्रपराधापुलकिततनुरेषापांशुपुंजादुदस्थात्॥ सार्धेन यथा॥ असौ पाणि स्य

श्रीरसा०

श्री०

श्रीमद्युग्मसृणः कस्य विजयी विशीर्यंत्याः सौरी पुलिनवनमालोक्य मम यः। दुरंता मुद्गूय प्रस
नमनितो वै शसमयी द्रुतमूर्च्छामंतः सखिमुखमयी पल्लवयति॥ रसेन यथा॥ अंतर्हिते त्वयि वला
नुजरासके लोखस्तांगयष्टिरजनि सखी विसंज्ञा। तां वूलचर्वितमवाप्य तवां वुजाक्षी न्यस्तं मया
मुखपुटे पुलको द्वालासीत्॥ निद्राध्वंसतः। बोधो निद्राक्षयाश्च निद्रापूर्तिस्वनादिनिः। तत्राक्षिम
र्दनं शय्या मोक्षो गवलनादयः। तत्र स्वप्नेन यथा। इयं ते हासश्री विरमतु विमुंचांचल मिर्दनया बह्व
द्वाये स्फुटमनिदधे न च दुलतां। इति स्वप्ने जलांत्यचिरमवबुद्धा गुरुमसौ पुरोदृष्ट्वा गौरीनमित
मुखविंवा मुकुरनूत्॥ निद्रापूर्त्नीयथा। दूतीचागात्तथा दागारं जजागार चराधिका। तूष्णिपुष्पवती
नां हितनोति फलमुद्यमः॥ स्वप्नेन यथा॥ दूराद्विद्रावयन्निद्रामरालीर्गो प्रसुनुवां। सारंगरंगदरे
जेवेणुविणुवारिदगजिते॥ इति नावास्त्रयस्त्रिंशकथिता वनिचारिणः। श्रेष्ठमध्यकनिष्ठेषु व
र्णनीया यथोचितं॥ मास्यो द्वेगर्दनेष्वा विवेको निर्णयस्तथा। लैवां च माचकुतुकमुकंठा विनयो
पिचासंशयो धाश्चामित्या नमस्य दानावाये च स्पुष्टं॥ च॥ उक्ते श्रीतर्जवतीति नष्टयत्कृत्वेन दर्शितं॥

५८

श्रुतो मायुरमंडलंतद्वार्थेन किं हंतदृशोर्द्वयेनासाक्षादेष्टनिर्वेदः॥ अथवा वहितः॥ पुष्पाति योरेति
 गोणी सतुवा वहितो मतः॥ यथा॥ धिगस्तु मेनुजं दृष्ट्वा नीमस्य परिघोपमं॥ माधवाक्षे पिणं दुष्टं यत्पिन
 ष्टिनचेदिपं॥ निर्वेदः क्रोधवत्प्रवादयं वा वहितो रते॥ अथावरः॥ रसद्वयस्याप्यंगत्वमगच्छन्नवरो मतः
 । यथा॥ लेलिह्यमानं वदनैर्द्वलद्भिर्जगदंतिदं द्वास्फुटदुत्तमांगैः॥ अवेक्ष्य कृष्णधृतविश्वरूपं न स्वविशुष्य
 नूस्मरति स्माजिह्वुः॥ घोरक्रियाद्यनुनवादाच्चाद्यसहजं रतिं॥ दुर्वारा विरचूनीति मेहोयं नीवशास्ततः
 ॥ अथ स्वतंत्राः॥ सदैव पारतंत्र्ये पिक्वचिदेष्टां स्वतंत्रता॥ नृपालसेवकस्येव प्रवृत्तस्य करग्रहे॥ नावज्ञैर
 ति शून्यश्चरत्यनुस्पर्शनस्तथा॥ रतिर्गंधश्च ते त्रेधा स्वतंत्राः॥ परिकीर्तिताः॥ रति शून्या॥ जनेषु रति शू
 न्येषु रति शून्यो न वेद सौ॥ यथा श्रीदशमे॥ धिग्जन्मनस्त्रिदृश्यतद्विभ्रतं धिग्वक्रजतां॥ धिक्कुलं॥
 धिक्क्रियादाक्षं विमुखायेत्यधोक्षजे॥ अत्र स्वतंत्रो निर्वेदः॥ रत्यनुस्पर्शनः॥ यः स्वतो रतिर्गंधेन
 विहीनोऽपि प्रसंगतः॥ पश्चाद्रतिं स्पृशेदेष रत्यनुस्पर्शनिर्मतः॥ यथा॥ गरिष्ठारिष्टं कारैर्विधुरावधि
 रायिता॥ हाकृष्णपाहिपाहीति चुक्रौ शानीरवा लिका॥ अत्र त्रासः॥ रतिर्गंधिः॥ यः स्वतंत्रोऽपि तर्ज्ज्वर

तिगंधिर्वनक्ति सः॥ यथा पीतांशुकं परिचिनोमि धृतान्त्वयांगे संगोपनाय न हिनस्त्रिविधे हियन्तं। इत्यार्य
 यानि गदितानि मितोत्तमां गाराधावगुंठितं मुखीतं सातदासीत्। अत्र लज्जा॥ आनासः पुनरेतेषा
 मस्थाने वृत्तिर्न वेत्। प्रातिकूल्यमनौचित्यमस्थानत्वं द्विधोदितं॥ तत्र प्रातिकूल्यं॥ विप्रक्षेपवृत्ति
 रेषां प्रातिकूल्यमितीयते॥ यथा। गोपोष्यप्रक्षिप्तिरणापितमश्चदैतं हेति स्म हंतममजी
 वितनिर्विशेषं। क्रीडाविनिर्जितसुराधिपते रत्नमेदुजीवितेन हतकंसनराधिपस्य॥ अत्र निर्वेद
 स्यान्नासः॥ यथा वा। दुंडुनोजलचरः सकालियोगोष्ठनूटदपिलोष्ठसोदरः। तत्र कर्म किमिवा
 द्रुतं जने येन मूर्खजगदीशताप्यते॥ अत्रासूयायाः। अथानौचित्यं॥ असत्यत्वमयोग्यत्वमनौ
 चित्यं द्विधा न वेत्। अप्राणिनि न वेदाद्यतिर्यगादिषु चांतिमी॥ तत्र प्राणिनियथा। आया न यस्य
 सकृदप्युपसेविता नूतकृत्स्नेन हंतममतस्य धिगस्तु जन्मा मात्वं कदं वविधुरो न वकालि पाहि
 मृद्वन्करिष्यति हरिश्चरितार्थतांते॥ अत्र निर्वेदस्य। तिरश्च यथा। अधिरो हतुकः पक्षी कदापि
 परो ममाद्य मेधस्य॥ हित्वा पिता कर्षपक्षी न जते पक्षी हरिर्यस्य॥ अत्र गर्वस्य॥ बहूमाने अपि

सदाज्ञानविज्ञानमाधुरी। कदंवादिषु सामान्यदृष्ट्यानासत्त्वमुच्यते॥ नावानां क्वचिदुत्पत्तिसंधिः
 वल्गुशांतयः। दशाश्वतस्रएतासामुत्पत्तिर्नोवसंतवः॥ यथा। मंडले किमपि चंडमरीचेलोहिता
 यतिनिशामयशोदा। वैणवीधुनिधुरामविहरे प्रसन्नवस्तिमितकीचुलिकासीत्॥ अत्ररुषोत्पत्तिः
 । यथावा। त्वयिरहसिमिलं तां संत्रमन्यासनुग्रायुषसिसखितवाली मेखलापरपनाति। इति॥
 विवृतरहस्येमाधवेकुंचितभ्रूदृशमनृजुकिरंतीराधिकावः पुनातु॥ अत्रासूयोत्पत्तिः॥ अथ
 संधिः। सरूपयोर्भिन्नयोर्वासंधिः स्याद्भावयोर्युनिः॥ तत्र सरूपयोः संधिः संधिः सरूपयोस्त
 त्रानिन्नहेतूत्थयोर्मतः॥ यथा। राक्षसीनिशिनिशामनिशांतगोकुलेशगृहणीपतितांगी। तकु
 चोपरिसुतं च हसंतं हतनिश्चलतनुः क्षणमासीत्॥ अत्रानिष्टेष्वसंवीक्षाकृतयोजाद्योर्युतिः॥
 अथानिन्नयोः॥ निन्नयोर्हेतुनेकेन निन्नेनाप्युपजातयोः। तत्रैकहेतुजयोर्यथा। दुर्वारचापलोय
 धावन्नतर्वहिश्च गोष्ठस्य। शिशुकुतश्चिद्रीतिधिनोतिहृदयंदुनोतिचमे॥ अत्ररुषांकयोः॥ नि ६०
 न्नेहेतुजयोर्यथा। विलसंतमवेक्ष्य देवकीसुतमुत्फुल्लविलोचनं पुरः। प्रवलापमपिमल्लमंडली

हिममुल्लं च जलं दृशोर्दधे ॥ अत्र हर्ष विषादयोः संधिः ॥ अथ शावली ॥ शावलत्वं तु जावानां संम
 र्दः स्यात्परस्परं ॥ यथा ॥ शक्तः किं नाम कर्तुं स शिशुरहमे मित्रपक्षानधाक्षीदातिष्ठेयं तमेव द्रुत
 मथ शरणं कुर्युरेतन्न वीराः ॥ आदिव्यामल्लगोष्ठी विरुरतिसकरेणोदधाराद्विवर्यं कुर्यामद्यैव ग
 त्वात्र जनुविकदन्तहाततः कपतेथी ॥ अत्र गर्वविषाददैन्यमतिस्मृतिशंका मर्षत्रासानां शावली
 ॥ यथावा ॥ धिग्दीर्घे नयने ममास्तु मधुराया न्नां न साप्रेक्ष्यते विद्येयं मयि किं करीकृतनृपाकालो
 हि सर्वे कषः ॥ लक्ष्मीकेलिगृहं गृहं मम हहानित्यंतनुः क्षीयते सद्मन्ये वरुर्जने यद्ददयं वृंदाट
 वी कर्षति ॥ अत्र निर्वेदगर्वशंका धृतिविषादमयौ सुकानां शावली ॥ अथ शांतिः ॥ अत्रारूढस्य जा
 वस्य विलयः शांतिरुच्यते ॥ यथा ॥ विधुरितवदनाविदूना सस्तमघर्हर्नगहने गवेषयंतः ॥ मुरालिक
 लमथा कलयारौ लेव्रजशिशवः पुलकोक्षलावनूवुः ॥ अत्र विषादशांतिः ॥ शब्दार्थरसवैचित्रीवा
 चिकाचननास्ति मे ॥ यथा कथं चिदेवोक्तं नावोदाहरणं परं ॥ त्रयस्त्रिंशदिमेष्टोचवक्ष्यते स्थायिनश्च ॥
 मयौ ॥ मुख्यतावानिधास्त्येकचत्वारिंशदमी स्मृताः ॥ शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायि

श्रीरसा.

श्री०

काशजावाविजावजनिताः चित्रवृत्तयर्दिरिताः क्वचिस्त्वानाविको नावः कश्चिदागंतुकः क्वचित् ॥ य
स्तुस्त्वानाविको नावः सव्याप्यांतर्वादिः स्थितः ॥ मंजिष्टाद्येयथाद्रव्ये रागस्तन्मय ईक्षते ॥ अत्र स्पान्ना
ममात्रेण विजावस्य विजावता ॥ एतेन सह जनेन नावेनानुगतारतिः ॥ एकरूपापियानके विविधा
प्रतिनात्पसौ ॥ आगंतुकस्तु यो नावः पटादोरक्तिमेव सः ॥ तैस्तैर्विजावैरेवायं धीयते दीप्यते पिव
॥ विजावनादिवैशिष्ट्याद्भक्तानां नेदतस्तथा ॥ प्रायेण सर्वनावानां वैशिष्ट्यमुपजायते ॥ विविधा
नांतु नक्तानां वैशिष्ट्याद्विविधं मनः ॥ मनोनुसाराद्भावानां तारतम्यं किलोदये ॥ चित्ते गरिष्ठे गंतीरे म
हिष्ठे कर्कशादिके ॥ सम्यगुल्मीलिताश्चामीनलक्ष्मिस्फुटं जनेन ॥ चित्ते लघिष्ठे चोत्ताने चोदिष्ठे कोम
लादिके ॥ मना गुल्मीलिताश्चामीनलक्ष्मिस्फुटं जनेन ॥ गरिष्ठं स्वरं पिंडं लघिष्ठं तूलं पिंडवत्
॥ चित्रयुग्मे ॥ त्रिविज्ञेयानावस्य प्रवनोपमा ॥ गंतीरं सिंधुवच्चित्रमुत्तानं पल्लवादिवत् ॥ चित्रद्वये
त्रजावस्य महाद्रिशिखरोपमा ॥ पतनार्जमहिष्ठं स्यात्स्फोदिष्ठं तु कुटीरवत् ॥ चित्रयुग्मे त्रजावस्य
दीपेनेनेन वोपमा ॥ कर्कशं त्रिविधं प्रोक्तं वर्जं स्वर्णं तथा जतु ॥ चित्रत्रये ॥ त्रजावस्य ज्ञेया वैश्वानरो

६१

12

पमा। अतः तं कठिनं वज्रमकुञ्चनमार्दवं ॥ ईदृशां तापसादीनां चित्तं तावदवेक्ष्यते। स्वर्णद्रवति नावा
 ग्रेस्तापेनातिगरीयसा। जतुद्रवत्वमायाति तापलेणेनैव सर्वतः। कोमलं च त्रिधैवोक्तं मदनीनव
 नीतकं। अमृतं चेति नावोऽत्र प्रायः सूर्यातपायते। द्रवैश्च यद्युगलमातमेन यथायथं। द्रवीन्
 तं स्वभावेन सर्वदेवामृतं तवेत्। गोविन्दप्रेष्ठवर्याणां चित्तं स्यादमृतं किल। कृष्णभक्तविशेषस्य
 गरिष्ठत्वादिनिर्गुणैः। समवेतं सदा मीनिर्द्धितैरपि मनोजवेत्। किंतु सुष्ठु महिष्ठ्वं नावो वाढमु
 पागतः। सर्वप्रकारमेवेदं चित्तं विज्ञो नयत्तलं ॥ यथा केलिकौमुद्यां। गनीरोष्णश्रांतंदुरधिगमपा
 रोपि नितरामहायंतिर्यादां दधदपि हरेरास्यदमपि। सतांस्तोमः प्रेमणुदयतिसमग्रे स्थगयितुं ॥
 विकारं न स्फारं जलनिधिरिवेदौ प्रनवति ॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधौ दक्षिणविभागे न
 क्तिरससामान्यनिरूपणे व्याजिवारिलहरी ॥ ॥ श्री ॥ ॥ अथ स्थायी ॥ आविरुद्धान् विरुद्धान्श्च
 नावान् यो वशतां नयन् ॥ सुराजे वविराजे तस्य स्थायीभाव उच्यते ॥ स्थायीभावोत्रैव प्रोक्तः श्री
 कृष्णविषयारतिः। मुख्या गौणी च सा द्वे धारसज्जैः परिकीर्तिता। तत्र मुख्या ॥ सत्त्वबुद्धविशेषात्मा

श्रीरसा०

श्री०

रतिमुखोत्तिकीर्तिता। मुख्यापि द्विविधा स्वार्थापराथचितिकीर्त्यते॥ तत्र स्वार्था। अविरुद्धैः स्फुटं तावैः
 पुष्पात्मात्मानमेव या। विरुद्धैर्दुःशकम्भानिः सा स्वार्था कथितारतिः॥ अथ परार्था। अविरुद्धैर्विरुद्धैश्च स
 कुचंती स्वयं रतिः॥ या नावमनुगृह्णाति सा परार्थानि गद्यते॥ शुद्धा प्रीतिस्तथा सख्यं वा सख्यं प्रियतेत्य
 सौ। मुख्यात्र पंचधा नक्तपांचविधा दुदीरिता। वैशिष्ट्यं पात्रवैशिष्ट्यादतिरेषोपगच्छति। यथा कर्कशप्रति
 विंवात्मा स्फटिकादिषु वस्तुषु॥ शुद्धा। सामान्या सौतथ्यं। स्वच्छा शांतिश्चेत्यादिमात्रिधा। एषां गर्कषू
 तां नेत्रमीलनोन्मीलनादिकृत॥ तत्र सामान्या। कंचिद्विशेषमप्राप्ता साधारणजनस्पया। वालिका
 देशकृष्णैः स्यात्सामान्या सारतिर्मता॥ यथा। अस्मिन्मधुरावीथ्यामुदयति मथधुरे विरोचने पुरतः। कथ
 यसखे प्रदिमानं मानसमदनं किमेति मया यथावा। वालिकेयं त्रिवर्षीया वर्षीया संसमीक्ष्यतां। या पुरः क
 ल्मालोकादुत्कुर्वत्यतिधावति॥ स्वच्छा। तत्र साधनतो नानाविधनक्तप्रसंगतः। साधकानां तु वैविध्यं
 यांती स्वच्छारतिर्मन्वेष्टा॥ यदा यादृशिनक्ते स्यादासक्ति सादृशी तदा। रूपं स्फटिकवद्वत्स्वच्छा सौते
 नकीर्तिता॥ यथा। क्वचित्प्रचुरितिस्तु वन्क्वचनमित्रमित्युद्धसन्क्वचित्तनय इत्यवन्क्वचनकांतइ

स्वपराथैव सा मुख्या पुनर्पंचविधा जवेत्।

६२

ਯੁਪ

कलाविलासवसतिश्चित्रं हरिः क्रीडति ॥ चतु
पारावती विरचनेन गवां कलापंगोपांगना
धिन्वनरिष्ठनयदेन हरिर्विरजे ॥ दक्ष ॥ १६

।यानिषो धैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरुद्व

अथरुक्मिन्पुन्यन्तमयैवत्वमिति

लाघवोर्मितथासौदृष्टुरधिकमेतास्तयथा

सेवादिकर्मणां॥यथाग्रहाचारते॥अणमेतत्

स्वामांद्स्वामिनं॥यथावा॥अनुगतिमतिपूर्व

न्या। कथमपि कृतमल्यं विस्मरेन्नैव साधुः किं

तिज्ञानियमौयस्यसत्पौससुदृढव्रतः॥तत्रस

नवासुरानैवचयक्षपन्नगा॥ममप्रतिज्ञामप

॥ चतुरोयुगपञ्च । स्वार्था । अविस्मृद्वैः स्फुटं तावैः ।

पांगतरंगितेन विमलशाम्भवात्मकसुखिने

रेक्षिप्रकारीय प्रातिस्तथासखवासिल्याप्रयतत्य
श्वादतिरेषोपगन्वि। यथाऋषि

रिस्तान्यं चिन्तांतिश्चेत्यादिमात्रिधा। एषां गुरुप।

वेलगोपीषमप्राप्तासाधारणजनस्यया। वालिका

स्वपाश्चेत्प्रोथ्यामुदयति मथधरेविरोचनेपरतः कथ

इदं मे दद्यात् त्रिवर्षीया वर्षीयासि समीक्ष्यतां। या परः कृ

वैतणानाविधनक्तप्रसंगतः साधकानां त्वैविध्या

तस्य सादृशीतदा। रूपं स्फटिकवद्वत्ते स्य सौते।

प्रमितुषसन्कचित्तनयद्वयवन्कचनकांतद्व

57

श्रीरसा०

श्री०

खेलमाखंडलपांडुपुत्रौविधायकंसारिरपारिजातौ॥चितिकीर्त्यते॥तत्रस्वार्था॥अविरुद्धैःस्फुटंतावै
खामकाषीत्॥सत्यनियमोयथा॥गिरेरुद्धरणंकुलनृधितारति॥अथपरार्था॥अविरुद्धैर्विरुद्धैर्वसं
तंविद्वतंत्वया॥देशकालमुपात्रज्ञ॥१०॥देशकालंयते॥शुद्धाप्रतिस्तथासर्ववात्सल्यंप्रियतेत्य
स्त्रीतुल्यःकथमपिपरोनास्ति समयस्त्रिलोक्यामाकीर्णवैशिष्ट्याद्रतिरेषोपगच्छति॥यथार्कःप्रति
कीर्णव्रजयुवतिकल्पेतिविमृशन्मनोमेसोकंठंमुद्गरजन्निष्ठाशांतिश्चेत्यादिमात्रिधा॥एषांगर्कपू
सारिकर्मायःशास्त्रचक्षुःसकथ्यते॥यथा॥अनूक्तंसरिपोर्गेषमप्राप्तासाधारणजनस्यया॥वालिंका
वृंदोन्मादायकेवलं॥शुचि॥२१॥पावनश्चविशुद्धश्चेत्युच्यते॥मुदयतिमथधुरेविरोचनेपुरतः॥कथ
द्विशुद्धस्यैकदूषणं॥तत्रपावनंशतंनिर्वाजंनजगुणनिर्ध्यावर्षीयासंसमीक्ष्यतां॥यापुरःकु
तितरामुत्तमश्लोकमौलिं॥उद्यन्सद्यःकरणमुकुरेहृतयन्नामनतक्तंप्रसंगतः॥साधकानांतुवैविध्यं
धातंधारां॥विशुद्धोयथा॥कपटंचदठंचनाच्युतेवतसत्राजितिना॥रूपंस्फटिकवद्वत्तेस्वच्छासौते
प्रसन्नंकोस्तुनसखामिच्छसि॥वशी॥२२॥वशीजितेंद्रियःप्रोक्तः॥यश्चैनयइत्यवन्कचनेकांतइ

६२

पृ ३

रोमि॥ यथावा॥ सुतमंगुलिनिःस्रुतस्तन॥ चि॥ वृकाग्रे दधती दयार्द्रधीः॥ समलालय दालयात्पुंरः स्थिति॥
 नाजं ब्रजराजगेहिनी॥ अथ प्रियता॥ मिथो हरे मृगाक्षाश्रुसंनोगस्यादिकारणी॥ मधुरापरपर्यायाभि
 यताख्योदितारति॥ अस्यांकटाक्षश्रुक्षेपप्रियवाणी स्मितादयः॥ यथागेविंदविलासे॥ चिरमुक्कंठि
 तमनसोराधामुरवैरिणोः कोपि॥ निचृतनिरीक्षणजन्माप्रत्याशापल्लवोजयति॥ यथोत्तरमसौ स्वाद
 विशेषो ल्लासमय्यपि॥ रतिर्वसिनयास्वादीनासते कापिकस्यचित्॥ अथगौणी॥ विभावो कर्षजोभा
 वविशेषो यो नुगृह्यते॥ संकुचं त्वास्वयं रत्नासगौणीरतिरुच्यते॥ हासो विस्मय उन्मादः शोकः क्रोः
 धो नयं तथा॥ जुष्मायेत्यसौ नावविशेषः सप्तधोदितः॥ अपि कृष्णविभावत्वमाद्यषट्कस्य संनवेत्
 । स्याद्देहादिविभावत्वं सप्तस्यास्तुरतेर्वशात्॥ हासादावत्र निन्नेपिशुद्धसत्त्वविशेषतः॥ परार्थयार
 तेर्योगाद्रतिशब्दः प्रयुज्यते॥ हासोत्तरारतिर्यास्यासाहासरतिरुच्यते॥ एवं विस्मयरत्नाद्या विज्ञेया
 रतयश्च षट्॥ कंचिकालं कंचिद्वक्ते हासाद्याः स्थायिताममी॥ रत्नाचारुक्तायां तितल्लीलाद्यनुसार
 तः॥ तस्मादेनियताधाराः सप्तसामयिका इमे॥ सहजा अपिलीयंते वलिष्ठेनतिरस्कृताः॥ काण्वय

रसा०

श्री०

निचरंती सा स्त्राधारान् स्वस्वरूपतः ॥ रतिरात्मंतिकस्थायीभावो न क्तजनेऽखिले । स्युरेतस्या विना ना
वाज्ञावाऽसर्वनिरर्थकाऽविप्रक्षादिषु यांतोपि क्रोधाद्याऽस्थायितां सदा । लनं तेरतिशून्यवान्न नक्ति
रसयोग्यतां ॥ अविस्मयैरपि स्पृष्टाना वैऽसंवारिणोऽखिलाऽनिर्वेदाद्या विलीयंते न हंति स्थायितां त
तः ॥ इत्यतो मतिगर्वादिनावानां घटते न हि । स्थायिता कैश्चिदिष्टापि प्रमाणं तत्र तद्विदः ॥ सप्त
हास्यादयस्त्वेते तैस्तैर्नीताऽसुपुष्टतां । न क्तेषु स्थायितां यांतो रुचिमेवोचितव्रते ॥ तथा चोक्तं ॥ अ
ष्टानामेव नावानां संस्कारा धायिता मता । तत्रिरस्कृतसंस्काराऽपरेन स्थायितोचिताः ॥ तत्र हास
रतिः ॥ चेतोविकासो हासऽस्याद्वाग्द्वेषेहादिवैकृतान् । सदृग्विकासनसौष्टकपोलस्यंदनादिकृत् ॥ क
क्षसंवंधिचेष्टेत्यऽस्वयंसंकुचदात्मना । रत्यानुग्रह्यमाणो गं हासो हासरतिर्न वेत् ॥ यथा । मया ह
गपि नापिता जरतिदधितुभ्यं रापेव धूस्तवनिरगला तदपि मे मुखं जिघ्रति । प्रशाधितदिमां मु
धा छलितसाधुमित्यच्युते वदत्यजनिद्रतिका रुसितरोधनेन क्रमा ॥ अथ विस्मयरतिः ॥ लोको
त्तरार्थवीक्षादेर्विस्मयश्चित्तविस्तृतिः । अत्र स्यां नेत्रविस्तारसोक्तिपुलकादयः । पूर्वोक्तरीत्या नि

६४

६३

धनः सविस्मयरतिर्नवेत् ॥ यथा ॥ गवां गोपालानामपिशिशुगणः पीतवसनोलसञ्जीवसांकः पृथु
 भुजचतुर्ध्वतरुचिः ॥ कृतस्तोत्रारंभः सविधितिरजांडालिनिरलं परब्रह्मोक्तासान्वहतिकिमिदं
 हंत किमिदं ॥ अथोसाहुरतिः ॥ स्थेयसीसाधुनिःश्लाघाफलेस्वाजीष्टकर्मणि ॥ स्वसत्त्वारामानसा
 साक्तिरुसाहइतिकीर्त्तते ॥ कालानवेक्षणं धैर्यं तत्रत्यागोद्यमादयः ॥ सिद्धः पूर्वोक्तविधिना सत्र
 साहुरतिर्नवेत् ॥ यथा ॥ कालिंदीतटनुविपत्रशृंगवर्शीनिकाणैरिहमुखरीकृतां वरायां ॥ वि
 स्फूर्जन्नघदमनेन योद्धुकामः श्रीदामापरिकरमुद्गतं वर्वध ॥ अथ शौकरतिः ॥ शोकस्त्विष्ट
 वियोगाद्यैश्चित्तक्लेशात्तरः स्मृतः ॥ विलापपातनिश्वासमुखशोषन्नमादिकृत् ॥ पूर्वोक्त
 विधिर्नैवायं सिद्धः शौकरतिर्नवेत् ॥ यथा श्रीदशमे ॥ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो
 भृशमनुरक्तधियोऽश्रुपूर्णमुखः ॥ रुरुदुरनुपलभ्य नंदसूनुं पवनवृषारतपांशुवर्ष
 वेगोऽवलोकाफणीद्रयंत्रितंतनयं प्राणसहस्रवल्लभं ॥ हृदयं न विदीर्यति द्विधाधिगिमां मर्त्यतनोः कठोरं
 तं ॥ अथ क्रोधरतिः ॥ प्रातिकूलादिनिश्चितक्लानं क्रोधइत्यति ॥ पारुष्यभृकुटीनेत्रलौहितादिविकारकृत् ॥

रसा०

श्री०

एतंपूर्वोक्तवसिद्धं विदुः क्रोधरतिं बुधाः द्विधा सौकुल्यतद्वैरिविना वत्सेनकीर्तिता ॥ तत्र कृष्णविनावा यथा
॥ कंठसीमनिहरेर्द्युतिना जंराधिकामणिसरं परिचित्य ॥ तंचिरेण जटिलाविकटभ्रू मंगनीमतदृष्टिद
दर्श ॥ तद्वैरिविनावा यथा ॥ अथ कंससहोदरोग्रदावेहरिमभ्युद्यतितीव्रहेति नाजि ॥ रत्नसादलिकां वरे
प्रलंबद्विषतो नूडुकुटीपयोदलेखा ॥ अथ नयरतिः ॥ नयंचित्तातिवांचल्यं मंतुयोरेकणादिभिः ॥ आत्म
गोपनकृच्छोषविद्रवन्नमणादिकृत ॥ निष्पन्नं पूर्ववदिदं बुधानयरतिं विदुः ॥ एवापि क्रोधरतिवद्विविधा
कथिता बुधैः ॥ तत्र कृष्णविनावा यथा ॥ याचितं पटिमन्तिः स्पर्मं तर्कः ॥ शौरिणा सदसिगां दिनी सुतः ॥ व
स्त्रगूढमणिरेषमूढधीस्तत्र शुष्यदधरः ॥ क्लमं ययौ ॥ दुष्टविनावा यथा ॥ नैरवं रुवति हंतगोकुलद्वारिवा
रिदनिनेवृषासुरे ॥ पुत्रगुप्तिधृतयनवैभवाकंप्रमूर्तिरभवद्भजे श्वरी ॥ अथ जुगुप्सारतिः ॥ जुगुप्सा स्यादक्ष
द्यानुभावचित्त्रनिमीलनी ॥ तत्र निष्ठीवनं वक्त्रकूनगानं कुसनादयः ॥ रतेरनुग्रहाज्ञाता सा जुगुप्सारतिर्म
ता ॥ यथा ॥ यदवधिममचेतः कृष्णपादारविंदेन वनवरसधामन्युद्यतं रंतुमासीत् ॥ तदवधिवतनारीसंगमे
स्मर्यमाणेन वतिमुखविकारः सुष्ठु निष्ठीवनं च ॥ रतिचाप्रथमैकैव सप्तहास्यादयस्तथा ॥ इत्यष्टौ स्थायिनो

६५

यावद्रसावस्थानसंश्रितावेच्छतंत्रास्त्रयस्त्रिंशद्भवेयुर्वर्जितचारिणः। इहाष्टौसात्विकाष्टौतेजावाख्यास्तान
संख्यकाः॥ कृष्णात्रयाङ्गुणातीतप्रोढानंदमयाअपि। नांतमीत्रिगुणोत्पन्नसुखदुःखमयाइव। तत्रस्फुरं॥
तीद्रवोद्योसाहाद्याःसात्विकाइव। तथा राजसवज्ज्वलरुषसुप्तिरुसादयः। विषाददीनतामोहशोकाद्या
स्तामसाइव। प्रायःसुखमयाःशीताःश्लादुःखमयाइह। चित्रेयं परमानंदसांद्राप्युत्सारतिर्मता। शीतैर्नवि
र्वलिष्टैस्तुपुष्टाशीतायतेहसौ। उल्लैस्तुरतिरत्युष्मातापयंतीवनासते। विप्रलंभे ततोदुःखनराजासकृदुच्य
ते॥ रतिर्द्विधापि कृष्णाद्यैःश्रुतैरवगतैःस्मृतैः। तैर्विजावादितांयद्विस्तृक्तेषुरसो नवेत्॥ यथादध्यादिकं
द्रव्यंशर्करामरिचादिनिर्गुणसुष्टुयुक्तिविशेषेण खांडवाख्योरसो नवेत्। तदत्र सर्वथासाक्षात्कृष्णाद्यनुभ
वाद्भुतः। प्रोढानंदचमकारो नक्तैःकोपानुभूयते। सरत्पादिविजावाद्योरेकीनावमयोपि सन्। ज्ञप्ततत्त
द्विशेषश्च तत्तदुद्भेदतो नवेत्॥ तथा चोक्तं। प्रतीयमानाप्रथमं विजावाद्यास्तु नागशः। गच्छंतोरसरूपत्वं॥
मिलितायां तत्सर्वडतां॥ यथामरिचखंडादेरेकीनावेपिपानके। उद्भासःकस्पचिक्कापिविजावादेस्तथारसे
इति। रतेःकारणनूतायेकल्लकल्लप्रियादयः। स्तंभाद्याःकार्यनूताश्चनिर्वेदाद्याःसहायकाः। हिवाका

रस्य ४

संयोजनविशेषेण रसास्वादाख्योरसो नवेत् ॥ ५

श्रीरसा०

श्री०

रणकार्यादिशब्दवाच्यत्वमत्रते। रसोद्वेगो विनावादिवापदेऽप्यत्रमाधुर्युः। रतेः तु तदा स्वादविशेषायाति
योग्यतां। विनावयंति कुर्वन्ति तत्काधीरे विनावकाः। तां चानुभावयंती तस्मिन् च तदा स्वादनिर्भरा। इत्युक्ता अनु
भावस्ते कदाद्याः ससात्विकाः। संवारयंति वै चित्री नयंते तां तथा विधां। ये निर्वेदादयो भावास्ते तु सैवा
रिणो मताः। एतेषां तु तथा भावेन गवकावा नाद्ययोः। सेवामाहुः परं हेतुं केचित्तत्पक्षराणि। किंतु तत्र
सुदुस्तर्कमाधुर्याद्भुते संपदः। रतेरस्याः प्रभावोऽयं न वेकारणमुत्तमं। महाशक्तिं लासात्माभावोऽचित्
स्वरूपनाकुरत्वात्। स्वादित्ययं युक्तो न हितर्केण बाधितुं। तथा प्राक्तनैरप्युक्तं। प्रकृतिना परं यच्च तदचित्
सालक्षणं। अचित्त्वात्। खलु येनावानरतां स्तर्केण योजयेत्। विनावतादीना नीयकृष्णादीनां जुलारतिः। ए
तैरेव तथा भूतैः। स्वस्वं वर्द्धयति स्फुटं। अथासौ रेव सलिलैः परिपूर्य वला रुकान्। रत्नालयो भवत्येति
वृष्टैस्तैरेव वारिभिः। न वेरत्नं कुरे जाते हरि नक्तस्य कस्यचित्। विनाववादिहेतुत्वं किंचित्त्वावा नाद्य
योः। हरेरीषद्भुतिविधौ रसास्वादः सतां भवेत्। रतेरेव प्रभावोऽयं हेतुस्तेषां तथा कृतौ। माधुर्याद्याश्रय
त्वेन कृष्णादीस्तनुतेरतिः। तथानुनूयमानास्ते विस्तीर्णां कुर्वन्ते रतिं। अतस्तस्य विनाववादिचतुष्कस्य

६६

तिङ्गताः॥ आत्मारामस्तदीयाध्ववद्धश्चाश्चतापसाः॥ तत्रात्मारामाः॥ रामास्तुसनकसनं
 दनमुखामताः॥ प्राधान्यासनकादीनारूपं नक्तिश्चकथ्यते॥ तत्ररूपंतेपेवषादेवालाताश्च॥
 त्वारस्तेजसोद्गताः॥ गौरांगावातरसेनाः॥ प्रायेणसहचारिणः॥ नक्तिश्चसमस्तगुणवर्जितेकराण
 तः॥ प्रतीचीनतांगसेवितेकिमपिवस्तुनिस्त्वयमदीप्तितावसुखं॥ नयावदियमद्रुतानवतमालनील
 द्युतेर्मुकुन्दसुखचिह्नातववनूवासादाकृतिः॥ अततापसाः॥ नक्तिर्मुक्तौवनिर्विद्येत्यातयुक्तविर
 क्ताः॥ अनुज्जितंमुक्तायेनर्जतेतेतुतापसाः॥ यथा॥ कदाशैलद्रोण्यां दृश्युलविट पिक्कोडवसतिर्वसा
 नः॥ कौपीनंरचितफलकंदाशनरुचिः॥ रुदिधायं धायं मुद्रारिहमुकुन्दातिधमहचिदानंदज्यो
 तिः॥ क्षणमिवविनेष्यामिरजनीः॥ नक्तात्मारामकरुणाप्रपंचेनैवतापसाः॥ शांतारखनावर्चद्
 स्पृहदाकाशेकलांश्रिताः॥ अथोदीपनाः॥ श्रुतिर्महोपनिषदां विविक्तस्थानसेवनीं अंतर्दृष्टिर्वि
 शेषेः॥ स्पृष्टिस्तत्त्वविवेचनं॥ विद्याशक्तिप्रधानत्वं विश्वरूपप्रदर्शनं॥ ज्ञाननक्तेन संसर्गो ब्रह्मस
 त्वादयस्तथा॥ एवसाधारणाः॥ प्रोक्ता बुधैरुदीपनाः॥ अमी॥ तत्र महोपनिषदुतिर्यथा॥ अक्ते शां क म

श्रीरसा०

मधुपुर

श्री०

लक्ष्मिवः प्रविशपगोष्ठीकुर्वतेऽश्रुतिशिरसांश्रुतिश्रुतज्ञाः। उर्तुगंयदुपुरसंगमायरंगंयोगीद्राः पु
लकनृतोनवाप्यवायुः॥ पादाब्जतुलसीगंधः॥ राखनादोमुरद्विषः॥ पुण्यशैलः॥ शुभारण्यं सिद्धक्षे
त्रं सुरापगा॥ विषयादिक्षयिष्णुत्वं कालस्याखिलहारिता॥ इत्याद्युद्दीपनाः॥ साधारणक्षेपां किला
श्रितैः॥ तत्र पादाब्जतुलसीगंधो यथा। तृतीये॥ तस्यारविंदनयनस्पृष्टारविंदकिंजल्कमिश्रतुल
सीमकरंदवायुः॥ अंतर्गतस्त्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्त्रोः॥ अथानुना
वाः॥ नासाग्रन्यस्तनेत्रत्वमवधूतविवेष्टितां युगमात्रेक्षितगतिर्ज्ञानमुद्राप्रदर्शनी॥ हरेर्द्विषापिन
द्वेषो नातिनक्तिं प्रियास्त्वपि। सिद्धतायास्तथा जीवन्मुक्तेश्च वज्रमानिता। नैरपेक्षानिर्ममता निरहंका
रिता तथा। मौनमित्यादयः॥ शीतोत्पूरसाधारणाः क्रियाः॥ तत्र नासाग्रनयनत्वं यथा॥ नासिकाग्रद
गयं पुरोमुनिः॥ स्यादवंधुरशिरा विराजते। चित्तकंदरतटीमनाकुलामस्य नूनमवगाहते हरिः॥
जृंतांगमोटननक्तेरुपदेशो हरेर्नतिः॥ स्तवाद्यश्च दासाद्यैः शीताः॥ साधारणाः क्रियाः॥ तत्र जृंता
यथा। हृदयां वरेध्रुवं तेनावांवरमणिरुदेतियोगीद्रा। यदिदं वदनं नो जंजंतामवलंबते न वतः॥

स्त ३

६९

अथ सात्विकाः शरोमां च स्रेदकं पाद्याः सात्विकाः प्रलयं विना ॥ तत्र रोमां चो यथा ॥ पांच जन्म जनि तो ध्वनि
रंतः क्षौ न यन्स पदिविद्ध समाधिः योगिनां गिरिगुहानिलयानां पुञ्जले पुलकपालि मनैषीत् ॥
एषां निरतिमानां शरीरादिषु योगिनां सात्विकास्तु ज्ञातं ये वनतुदीप्ता भवन्तमी ॥ अथ संचारिणः
। संचारिणोऽत्र निर्वेदो धृतिर्हृषो मतिः स्मृतिः विषादो मुकता वेगवितर्काद्याः प्रकीर्तिताः ॥ तत्र निर्वे
दो यथा ॥ अस्मिन् सुखघनमूर्तो परमात्मनि वृत्तिप्रतने स्फुरति ॥ आत्मारामतया मेव यागतो वतचिर
कालः ॥ अथ स्थायी ॥ अत्र शांतिरिति स्थायी समासां द्राच साद्विधा ॥ तत्राद्या ॥ समाधौ योगिनस्तस्मि
न् संप्रज्ञातनामनि ॥ लीलया मयिलब्धे स्पवन्तु वो कं पिनी तनुः ॥ सांद्रायथा ॥ सर्वा विद्या ध्वंसतो यः
समंतादाविर्भूतो निर्विकल्पो समाधौ ॥ जाते साक्षाद्यादवेन्द्रे प्रविदं न ॥ मय्या नंदः सांद्रतां कोटिधा
सीत् ॥ शांतो द्विधैष पारोक्षसा ॥ काकारविज्ञेदतः ॥ तत्र पारोक्ष्यं यथा ॥ प्रयास्यति महत्तपः स फ
लतां किमष्टांगिका मुनीश्वरपुरातनी परमयोगवर्षा प्यसौ ॥ नराकृतिवरां बुदद्युतिधरं परं ब्रह्म मे
विलोचनचमकृतिं कथय किं नु निर्मास्यति ॥ यथावा ॥ क्षेत्रे कुरोः किमपि वंडकरो परागे सांद्रं यदध्व

(मनोवृत्तिश्च स ब्रह्माकारतया स्थितिः ॥ ग ॥ संप्रज्ञातनामासौ समाधिरनिश्चयो यते ॥ ॥)

श्रीरसा०

श्री०

निविलोचनयोरयासीत् । तन्नीरदद्युतिमहः स्मरदुःसुकं मेन प्रत्यगात्मनि मनोरमते पुरेव ॥ साक्षा
कारो यथा ॥ परमात्मतयाति मेदुरात्तव साक्षा करणप्रमोदतः ॥ नगवन्नधिकं प्रयोजनं कतर द्रव्यवि
दोपि विद्यते ॥ यथावा ॥ कृष्णः कं वुपति स्मनेर्नु विलुठञ्जीरांचलः संचलन्मूर्ध्नि रुद्धमश्रुतिः ॥ पु
लकितो द्रागेषलीनव्रतः ॥ अहो रंगनमंजनविषिपरव्रह्मण्यवाप्ते मुदां मुद्रातिः ॥ प्रकटीकरोत्यव
मतिं योगीस्वरूपस्थितौ ॥ नवे कदाचि कुत्रापि नंदसूनोः ॥ कृपांतरः ॥ प्रथमं ज्ञाननिष्ठोपि सोत्रैव
रतिमुद्धहेत् ॥ यथावि ॥ ल्भमंगलस्तवे ॥ अद्वैतवीथीप्रथिकैरुपास्याः ॥ स्वानंदसिंहासनलब्धदीप्त
क्षाः ॥ शठेन केनापि वर्यं हठेन दासीकृता गोपवधूविटेन ॥ तकारुण्यस्य नूतज्ञानसंस्कारसंत
तिः ॥ एष नक्तिरसानंदनिपुणः ॥ स्याद्यथाशुकः ॥ शमस्य निर्विकारत्वाद्वाद्यज्ञैर्नैष मन्त्रते ॥ शांत्या
ख्यायारतेरत्र स्वीकारान्न विरुध्यते ॥ शमो मन्निष्ठताबुद्धेरिति श्रीनगवद्वचः ॥ तन्निष्ठाः ॥ दुर्धराबुद्धे
रेतां शांतिरतिं विना ॥ यथाश्रीविल्लुधर्मोत्तिरे ॥ नास्ति यत्र सुखं दुःखं न द्वेषो न च मत्सरः ॥ समः स
र्वेषु नूतेषु स शांतः ॥ प्रथितोरसः ॥ सर्वथैव महंकाररहितत्वं ब्रजंति चेत् ॥ अत्रांतर्निविमर्हति धर्मः ॥

७०

वीरादयस्तदा॥ धृतिस्थायिनमेकेतुनिर्वेदस्थायिनंपरोशांतमेवरसंपूर्वेप्रचुरेकमनेकधा॥ निर्वेदो वि
 षयेस्थायीतत्त्वज्ञानोद्भवः सचेत् इष्टानिष्टवियोगाद्विकृतस्तुष्टानिचार्यसौ॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसा
 मृतसिंधौ पश्चिमविभागे मुख्यनक्तिरसपंचकनिरूपणेशांतनक्तिरसलहरी॥ ॥ श्री॥ ॥ अथ प्रीत
 नक्तिरसः॥ श्रीधरस्वामिनिःस्पष्टमयमेवरसोत्तमः॥ रंगप्रसंगे सप्रेमनक्तिकाख्याः प्रकीर्तितः॥ र
 तिस्थायितयानामकौमुदीकृद्भिरप्यसौ॥ शांतत्वेनायमेवाद्वासुदेवाद्यैश्च वर्णितः॥ आत्मोचितैर्विज्ञा
 वाद्यैः प्रीतिरास्वादनीयतां नीताचेतसि नक्तानां प्रीतनक्तिरसो मत्तः॥ अनुयाह्यस्पदासत्वात्त्वान
 ल्यत्वादप्ययं द्विधा॥ विद्यते संच्रमप्रीतो गौरवप्रीत इत्यपि॥ तत्र संच्रमप्रीतः॥ दासानिमानिनां कृष्णे
 स्यात्प्रीतिः संच्रमोत्तरा॥ पूर्ववत्पुष्पमाणेयं संच्रमप्रीत उच्यते॥ तत्रालं वनाः॥ हरिश्च तस्य दासाश्च ज्ञे
 या आलं वना इह॥ अत्र हरिः॥ आलं वनोस्मिन् द्विजः॥ कृष्णो गोकुलवासिषु॥ अन्यत्र द्विजः॥ कापि
 कुत्राप्येष चतुर्जुजः॥ तत्र ब्रजे यथा॥ नवांबुधर वंद्युरः॥ करयुगेण वक्रांबुजे निधाय मुरलीं स्फुरन्
 पुरट् निर्दिपट्वां वरः॥ शिखंडकृतशेखरः॥ शिखरिणस्तटे पर्यटन् प्रनुदिविदिवौकसो नुविधि नोति॥

नि ५

(मुख्यपति)

(युक्त)
(संकीर्ण) ४

श्रीरसा०

श्री०

न० किंकरान्॥ अन्तर्द्विजोयथा॥ प्रचुरयमनिशं पिशंगवासा॥ करयुगनागरिकं वुरं वुदात्त॥
नवघनद्रवचंचलापिनद्धोरविशशिमंडलमंडितश्चकास्ति॥ चतुर्जोयथाललितमाधवे॥ १
चंचकौस्तुभकौमुदीसमुद्रयः॥ कौमोदकीचक्रयोः॥ सख्यनोद्धलितैस्तथाजलजयोरारु॥ अतु = छ
निर्जुजैः॥ दिग्गलंकरणेन संकटतनुः॥ संगीविहंगेशितुर्मन्त्रस्मारयदेषकंसविजयीवैकुण्ठगोष्ठी
श्रियं॥ ब्रह्मांडकोटिधामैकरोमरूपः॥ कृपां वुधिः॥ अविचिंत्यमहाशक्तिः॥ सर्वसिद्धिनिषेवित॥ अ
वतारावलीवीजसदात्मारामरुद्रगुणः॥ ईश्वरः॥ परमाराध्यः॥ सर्वज्ञः॥ सुदृढव्रतः॥ समृद्धिमान्॥ क्षमा
शीलः॥ शरणगतपालकः॥ दक्षिणः॥ सत्पवचनोदक्षः॥ सर्वशुभकरः॥ प्रतापीधार्मिकः॥ शास्त्रच
क्षुर्भक्तमुद्रतमः॥ वदान्यस्तेजसायुक्तः॥ कृतज्ञः॥ कीर्त्तिसंश्रयः॥ वरीयान्बलवान्प्रेमवशपइत्या
दिनिर्गुणैः॥ युतश्चतुर्बिधेष्वेष्टदासेष्टार्त्तवनोहरिः॥ अथदासाः॥ दासास्तुप्रश्रितास्तस्यनिदेशव
शवर्त्तिनः॥ विश्वस्ताः॥ प्रचुताज्ञानविनम्रितधियश्चते॥ यथा॥ प्रचुरयमस्विलैर्गुणैर्गरीयानिहंतुल
नामपरः॥ प्रयातिनास्य॥ इतिपरिणतनिर्णयेननम्रान्दितचरितान्हरिसेवकान्भजध्वं॥ चतुर्धा

७१

रंशंकापंकलवंमदादगणयन्कालाग्निरुद्रादपि। त्वयेवार्पितबुद्धिरुद्धवमुखस्त्वत्पार्षदानांगणोद्वा
 रिद्वारवतीपुरस्यपरितः सेवोऽसुक स्तिष्ठति॥ एतेषां प्रवरः श्रीमानुद्धवः प्रेमविक्रवः॥ तस्य रूपं य
 था। कालिंदीमधुरविषंमधुपतेर्माल्येननिर्माल्यतांलज्जेनांचितमं वरेणचलसज्जोरोचनारोचि
 षा। द्वंद्वेनार्गलसुंदरेणनुजयोर्भ्राजिष्णुमव्वेक्षणंमुख्यं पारिषदेषुनक्तिलहरीरुद्धंनजाम्युद्धवं
 ॥ नक्तिर्यथा। मूर्धन्याङ्गकशासनं प्रणयते ब्रह्मेशयोः शासितासिंधुं प्रार्थयतेनुर्वतनुतरांब्रह्म
 ङकोदीश्वरः। मंत्रं वृच्छतिमामपेशलधियांविज्ञानवारांनिधिर्विक्रीडत्यसकृद्विचित्रचरितः सो
 यंप्रभुर्मदृशां॥ अथानुगाः॥ सर्वदापरिचर्यासुप्रभोरासक्तचेतसः। पुरस्थाश्चव्रजस्थाश्चेत्युदिता
 अनुगाद्विधा। तत्रपुरस्थाः। सुचंद्रोमंडनस्तं वः सुतंवाद्याः पुरानुगाः। एषांपार्षदवत्प्रायोरूपालंकरणा
 दयः। सेवायथा। उपरिकनकदंडंमंडनोविस्तृणीतेध्रुवतिक्विलसुचंद्रश्चामरंचंद्रचासः। उपररुतिसुतं वः
 सुष्ठुतांबूलवीटीविदधतिपरिचर्यासाधवोमधवस्य॥ अथव्रजस्थाः। रक्तः पत्रकः पत्रीमधुकंठोमधुव्र
 तः। रसालः सुविलासश्चप्रेमकंदोमरंदकः। आनंदश्चंद्रहासश्चपयोदोवकुलस्तथा। रसदः शारदाम

श्रीरसा०

श्री०

द्याश्च ब्रजस्था अनुगामताऽएषां रूपं यथा। मणिमयवरमंडनो ज्वालांगान् पुरटजवामधुलिट्पटीरना
 सः। निजवयुरनुरूपदिव्यवस्त्रान् ब्रजपतिनंदनकिंकरात्रमामि॥ सेवायथा। द्रुतंकुरुपरिष्कृतं वकुल
 पट्टपीतांशुकंवरैरगुरुनिर्जलं स्वयवासितं वारिदारसालपरिकल्पयोरगलतादलैर्वीटिकाऽप॥
 रागपटलीगवांदिशमरुद्धपौरंदरी॥ ब्रजानुगेषु सर्वेषु वरीयानूरक्तकोमतऽअस्य रूपं यथा। रम्भा
 पिङ्गपटमंगरोचिषास्वर्वितोरुर्वातपर्विकारुचं। सुष्टुगोष्ठयुवराजसेविनं रक्तकंठमुपयामिरक्तकं॥
 जाक्तिर्यथा। गिरिवरभृतिनर्तदारकेस्मिन् ब्रजयुवराजतयागते प्रसिद्धिं। शृणुरसदसदापदानि से
 वापटिमरतारतिरुत्तमाममास्तु॥ ध्रुवोधीरश्च वीरश्च त्रिधा पारिषदादिकऽतत्र धुर्यऽकृष्णे स्य प्रे
 यसीवर्गे दासादौ च यथायथा॥ यः प्रीतिं तनुते नक्तऽसधुर्य इति कीर्तितो॥ यथा। देवऽसेवतयायथा स्फु
 रतिमेदेव स्तथा स्य प्रियाऽसर्वऽप्राणसमानतां प्रचिनुते तद्भक्तिना जांगणऽस्मृत्वासहसिकं विनेमि त
 मर्हन् नक्तानि मानो न्नतं प्रीतिं तत्प्रणते खरे पविदधद्यऽस्वास्थ्यमालंबते॥ धीरऽ॥ आश्रित्य प्रेयसीमस्य
 नातिसेवापरोपियऽतस्य प्रसादपात्रं स्यान्मुखं धीरऽसत्रुचते॥ यथा॥ कम्पिचिरमनुजैर्न चरामि प्र

ध्रु५

यत्रयदुकुलकमलार्कवत्प्रसादाश्रयेपिसमजनिननुदेवाः पारिजातार्चितायां परिजनलिखनांतः पा
तिनीमेयदाख्या॥ अथवीरः कृपांतस्समाश्रित्य प्रौढान्नामप्रेक्षते। अनुलां यो वहनृक्षे प्रीतिं वीरः स उ
च्यते॥ यथा। प्रलंवरिपुरीश्वरो नवतुकारुतिस्तेन मे कुमारमकरध्वजादपि न किंचिदास्ते फलं। किमन्यदहमु
द्धतः प्रनुकृपा कटाक्षश्रिया प्रिया परिषदग्निमांनगणयामि नामामपि॥ चतुर्थे च॥ जगज्जनन्यां जगदीशवै
शसं स्यादेव यकर्मणि नः समीहितं। करोषि फलं वपु रूदीन वसलः स्वएव धिक्छेति रतस्य किंतया॥ एतेषु
तस्य दोषेषु त्रिविधेष्वश्रितादिषु। नित्यसिद्धाश्च सिद्धाश्च साधका अपि कीर्तिताः॥ अथोदीपना॥ अनुग्र
हस्यसंग्राप्तिस्तस्यां क्रिरजसां तथा। नुक्तावशिष्टनक्तादेरपि तद्भक्तसंगतिः। इत्यादयो विनावाः स्युरेव सा
धारणामताः। तत्रानुग्रहसंग्राप्तिर्यथा। कृत्स्नस्य पत्रपत्रकृपां कृपाद्याः कृपणो मयि। ध्येयो सौ निधने हंत
दृशोरध्वानमध्यागात्॥ मुरलीशृंगयोः स्वानः स्मितपूर्वावलोकनं। गुणोत्कर्षश्रुतिपद्मपदांकनवनीरदाः
। तदंगसौरभाद्यास्तु सर्वसाधारणामताः। तत्र मुरलीस्वानो यथाविदग्धमाधवे॥ सांकठं मुरली कलाप
रिमलानां कर्णधूणत्तिनोरेतस्याक्षिसहस्रतः सुरपतेरश्रुणिसंश्रुतिवि। चित्रं वारिधरान् विनापितरसायैर

(देशेन धं वृष्टं उभयपन्नो हि पालितः। स्तान्नदीभाते को देवमातृ कश्च यथाक्रमं) १

(पल्लु) ५

श्रीरसा०

श्री०

यधारामयै । इरात्यत्रपतदेवमातृकमनूद्विदाटवीमंडलं॥ अथानुनावाः॥ सर्वतः स्वनियोगानामाधिके
नप्रतिग्रहः॥ ईष्यालिवेन वा स्पृष्टामैत्रीतत्प्राणतेजने॥ तं निष्ठताद्याः शीताः स्युरेश्वसाधारणाः क्रियाः॥
तत्रस्वनियोगस्य सर्वतः आधिक्यं यथा॥ अंगस्तं नारं नमुतंगयंतं प्रेमानंदं दारुको नाभ्यनंदत्॥ कंसारा
तेवीजनेयेन साक्षादक्षो दीपानंतरा यो वधायि॥ उद्गास्वरां पुरोक्ताये तथा स्य सुद्रुदादरः विरागाद्या
श्वये शीताः प्रोक्ताः साधारणास्तुते॥ तत्र नृत्तं यथा श्रीदशमे॥ श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहान्नजनको य
था॥ नत्वा मुनींश्च संश्रुष्टो धुन्वन्वासो ननर्त्तह॥ यथावा॥ त्वंकलास्वकुशलोऽपि नर्त्तनं प्रेमनाद्यगुरु
णा सिपाठितः॥ यद्विचित्रगतिचर्ययांचितश्चित्रयस्य हृद्वारणानपि॥ अथ सात्विकाः॥ स्तंभाद्याः सा
त्विकाः सर्वे प्रीतादित्रितये मताः॥ यथा॥ गोकुलेन्द्रगुणगानसेनस्तंभमद्भुतमसौ नजमानः॥ पश्य
नक्तिरसमंडपमूलस्तंभतां वरुति वैलव्यवर्धः॥ श्रीदशमे च॥ स ईद्रसे नो न गवत्पदां वुर्जं विभ्रन्मुकुः
प्रेमविनिन्नयाधिया॥ उवाच हानंदजलाकुले क्षाणः प्रहृष्टरोमानुपगङ्गदाक्षरं॥ अथ व्यभिचारिणः
॥ रूपे गिर्वेधितिः॥ निर्वेदो य विषमता॥ दैन्यं चिंता स्मृतिः॥ मतिरौ सुकवापले॥ वितकी

आज

र ४

शका १

७४

वेगक्रीडाया २

डिमावेगोमोहोन्मादावहित्तिकाः बोधः स्वप्नः क्लमो व्याधिर्मृतिश्च वसिचारिणः । इतरेषां मदादी
नां नातिपोषतानवेत् । योगेत्रयः सुधृत्यंता अयोगेतु क्लमादयः । उभयत्र परेशेषानिर्वेदाद्याः सतां
मताः । तत्र हर्षो यथा । प्रथमे । प्रीत्युत्कुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा । पितरं सर्वसुद्गदमवितारमि
वार्त्तकाः । यथावा । हरिमवलोक्य पुरोनुविपतितो दंडप्रणामशतकामः । प्रमदविमुग्धो नृपतिः पु
नस्तथानं विसम्भारः । क्लमो यथा स्कांदे । अशोषयन् मनस्तस्मात्पयन्मुखपंकजं । आधिस्रद्धिरहे देव
ग्रीष्मे सरइवां शुमान् । निर्वेदो यथा । धन्याः स्फुरंतितवसूर्यकराः सहस्रं ये सर्वदा यदुपतेः पदयोः प्रतीति
। वंध्या दृशां दशराती ध्रियते ममासौ दूरे मुद्गर्तमपियानविलोकते तं । अथ स्थायी । संनमः प्रनुताज्ञा
नाकंपश्चेतसि सादरः । अनेनैक्यंगता प्रीतिः संनमः प्रीतिरुच्यते । एषारसेत्रकथिता स्थायिनावतया ।
बुधैः । आश्रितादेः पुरैवोक्तः प्रकारो रतिजन्मनि । तत्र पारिषदादेस्तु हेतुः संस्कार एव हि । संस्कारो दो
षकास्तत्प्रदर्शनिः श्रवणादयः । एषानुसंनमप्रीतिः प्राप्नुवत्युत्तरोत्तरां । वृद्धिप्रेमाततः स्नेहस्ततो रा
ग इति त्रिधा । तत्र संनमप्रीतिर्यथा । श्रीदशमे । ममाद्यामंगलैर्नष्टं फलवांश्चैषमेतव । यत्र मस्येन गव

(नरकनिशेष)

श्रीरसा०

श्री०

तोयोगिधो यांक्रिपंकर्जं॥यथावा।कलिंदनंदिनीकूलकथं दंववनवल्लरी।कदानमस्करिष्यामिगोप
रूपंतमीश्वरी॥अथप्रेमा।क्रासशंकाच्युतावद्धमूलोप्रेमेयमुच्यते।अस्यानुजावाःकथितास्तत्रव्यस
नितादयः॥यथा।अणिमादिसौख्यवीचीमैवीचिदुःखप्रवाहंवा।नयमोविकृतिर्नहिमेवत्सीत्यदक
मलावर्तवस्य॥यथावा।रुषाद्वारितवुद्धिना नृगुसुतेनशोषोपलंभयादृतजगत्रयोप्यतनुकैतवं
तत्रता॥विनिंद्यकृतबंधनोप्युरगराजपाशैर्वलादरज्यतसमप्यहोद्विगुणमेववैरोचनिः॥अथस्ने
हः॥सांद्रश्चित्तद्रवकुर्वन्प्रेमास्नेहद्वितीयते।क्षणिकस्यापिनेहस्याद्विलेखस्यसहिष्णुता॥यथा।दं
तेनवाष्पांवुजरस्यकेशववीक्षाद्रवञ्चितमसुसवतवा।इत्युच्चकैर्धारयतोविचित्रतांचित्रानतेदारुक
दारुकल्लता॥यथावा।पत्नीरत्ननिधेभ्यरामुपहरन्पूरेणवाष्पांस्तसारज्यन्मंजुलकंठगर्तलुठितस्तो
त्राक्षरोपक्रमश्चुर्वन्फुल्लकदंबडंवरतुलामंगैःसमीक्षाच्युर्तस्तद्वोप्यन्यधिकीश्रियंप्राणमतां
वृंदादधरोद्धवः॥अथरागः॥स्नेहःसरांगोयेनस्यासुखंदुःखमपिसफुटं।तसंबंधलवेणवप्रीतिः
प्राणव्ययैरपि॥यथा।गुरुरपिनुजगाङ्गीस्तक्षकात्प्राज्यराज्ञीञ्च्युतिरतिरायिनीचप्रायचर्याच

७५

पौ २

=श ४

ल ४५

गुर्वी॥ अतनुतमुदमुच्चैः कललीलासुधांतर्विरुणसचिवत्वादौतरेयस्मराज्ञ॥ यथावाकेरावस्यक
 रुणालवोपिचेष्टाडवोपिकिलशोडवोमम। अस्मयद्यदयताकुशस्थलीपूर्णसिद्धिरपिमेकुशस्थ
 ली॥ प्रायश्चाद्यद्येप्रेमास्नेहपा रिषदेष्टमौ। परीक्षितितवेद्रागोदारुकेचतथोद्धवे॥ वृजानुगोश्च
 नेकेषुक्तकप्रमुखेषुचा। अस्मिन्नन्युदितेनावः प्रायः स्यात्सखालेपैनाकु। यथाशुद्धीतान्मिलितंवाष्प
 रुद्धवागुद्धवोरु। किंचिकुंचितेनांतः स्यातेनयस्परिषत्तजे॥ अयोगयोगावेतस्यप्रज्ञेदौकाधिता
 वुत्तौ॥ तत्रायोगः॥ तत्रोक्तं॥ अदृष्टं पूर्वस्य संगानावोदरेधीरेरयोगइतिकथ्यते। अयोगेत
 न्मनस्कत्वंतद्गुणाद्यनुसंयः। तत्प्राप्तुपायचिंताद्याः सर्वेषां कथितां क्रिया। उक्तं कठितं वियोगश्चेत्ययो
 गोपिद्विधोच्यते॥ तत्रोक्तं॥ अदृष्टं पूर्वस्य हरेर्दिदृक्षो कठितं मती॥ यथानारसिंहपुराणे॥ च
 कारमेधेतद्वर्णविद्रुमोरतिनृपः। पक्षपातेनतन्नास्मिन्मृगेपद्वेचतदृशि॥ यथावाश्रीदशमे॥ अ
 प्यद्यविहोर्मनुजत्वमीयुषो नारावतारांयनुवोनिजेब्रया। लावण्यधाम्नो नवितो पल्लनर्ममर्धनन
 स्यात्फलमंजसादृशः॥ अत्रायोगप्रसक्तानां सर्वेषामपिसंभवे। अंशुकदैर्ननिर्वेदचिंतानां चापल

न ३

ने ७

स्यच। जडतोन्मादमोहानामपि स्यादतिरिक्ता॥ तत्रोक्तं॥ यथाकार्णामृते॥ अमून्यधन्यानिदिनांतराणि
 हरेत्त्वदालोकनमंतरेण। अनाथवंधोकसुतौकसिंधोहाहंतहाहंतकथंनयामि॥ यथावा। विलोचनंसां
 बुधेस्तवपदारविंदद्वयीविलोकनरसच्छटामनुपलभ्यविभुः॥ मनोमममनागपिक्वचिदनाम्रुव
 निर्वृत्तिं कणाद्धमपिमन्यतेव्रजमहंद्रवर्षव्रजं॥ दैन्यंयथातत्रैव। निवद्धमूर्धांजलिरेषयाचेनीरंध्र
 दैन्योन्नतिमुक्तकंठं। दयां बुद्धेः नयेदेवतवकटाक्षदाक्षिण्यलेखेनसकृन्निषिंच॥ यथावा। असिंश
 शिमुकुटाद्यैरप्यलक्ष्येक्ष्यस्त्वंलघुरघ्रहरकी ४ टादप्यहंकूटकर्म। इति सट्टरातापिप्रार्थनेप्रार्थया
 मिस्त्रपयस्त्रुपाणवंधोमामपांगच्छासि॥ निर्वेदोयथा। स्फुटंश्चित्तवतोरपिश्रुतिनिषेवयाश्लाघ्यतांममा
 नवनिरेतयोर्त्तवतुनेत्रयोर्मंदयोः॥ नवेन्नहिययोः॥ पदंमधुरिमश्रियामास्पदं पदांबुजनखांकुरादपिवि
 सारिरोचिस्तव॥ चिंतायथा। हरिपदकमलावलोकनंस्नातनलमतेरपियोग्यतामवीक्ष्य। अवततव
 दनस्यचिंतयामेहरिहरिनिश्चसतोनिशाः प्रयांति॥ चापलंयथाकार्णामृते॥ त्वच्चैशर्वत्रिनुवनाद्भुतमि
 त्यवेहिमञ्चापलंचतववाममवाधिगम्यं। तत्किंकरोमिविराणंलंमुरलीविलासिमुग्धंमुखांबुजेमुदी

क्षितुमीक्षणां॥यथावा॥क्रियमघहरमुक्तादृक्पतंगीममासौनयमपिदम यित्वानक्तवृंदात्र
 षांधा॥निरवाधिमविचार्यस्वस्वचक्रोदिमानंतवचरण सरोर्जलेदुमन्विष्यतीश॥जडतायथा॥सप्तम
 स्कंधे॥न्यस्तक्रीडनकोवालो जडवतमनस्तया॥कलग्रहशुद्धीतात्मानवेदजगदीदृशी॥यथावा॥निमे
 षोन्मुक्ताक्षः॥कथमिहपरिस्पंदविधुरांतनुंविन्नद्रवा॥प्रतिकृतिरिवास्तेद्विजपतिः॥अयेज्ञातर्वशीर
 श्चिकनवरागव्यसनिनायुरः॥श्यामानोदेवतविनिहितादृष्टिरमुना॥उन्मादोयथातत्रैव॥नदतिडुर्क
 ठेविलजोन्मत्ततिक्वचिन्क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तनयोनुचकारह॥यथावा॥क्वचिन्नटतिनिष्पटंक्वचि
 दसंतवस्तंनतेक्वचिद्विहसतिस्फुटंक्वचिदमंदमाकंदति॥लसत्पल्लवसंक्वचित्क्वचिदपार्थमात्रायते
 हरेरन्तिनवोद्धुरप्राणयशीधुमन्तोमुनिः॥मोहोयथा॥हरिभक्तिमुधोक्ष्णदये॥अयोग्यमात्मनिमितीशद
 र्शनेसमन्ममानस्तदनाश्रिकातरः॥उद्वेलदुःखार्णवमग्नमानसः॥श्रुतासुधारोद्विजमूर्छितोऽपतन्
 ॥यथावा॥हरिचरणविलोकालक्षितापावलीनिर्वतविधुतचिदंतस्यत्रनस्तीर्थवयेश्रुतिपुटपरिवाहे
 नेशानामामृतानिक्षिपतननुसतीर्थोऽष्टतांप्राणदंसः॥अथवियोगः॥वियोगोऽल्लभ्यसंगेनविच्छे

कवि ५

(उत्प्रेषे २

श्रीरसा०

श्री०

दोदनुजद्विषा॥ यथावलि सुतनुजखंडखंडनायकतजपुरंपुरुषोत्तमे प्रयाते। विधुतविधुरवु
द्धिरुद्धयावोयं विहरं निरुद्धमनानिरुद्धवोनूनां अंगेषु तापः कृशता जागर्यालं वशून्यता। अ
धृतिर्जडता काश्चिन्मादो मूर्च्छितं मृतिः॥ वियोगे संनमप्रीते दशावस्थाः प्रकीर्तिताः। अनव
स्थितिराख्याता चित्तस्थालं वशून्यता। अरागिता तु सर्वस्मिन्नधृतिः कथितानुधौ। अन्यैः शौ प्रक
टार्थत्वात्तापाद्यानहिलक्षिताः॥ तत्र तापो यथा॥ अस्मान्दुनो तु कमलं तपनस्य मित्रैरन्ना क
रश्च वडवानल गूढमूर्तिः॥ इंदीवरं विधुसुद्धकथमीश्वरं वार्तस्मारयद्दहति पारिषदान्मुनी
द्र॥ कृशता यथा। दधतितव तथा च सेवकानां नुजपरिघाः कृशतां च पांडुतां च। पतति वत यथा।
मृणालवृद्धा स्फुटमिह पांडवमित्रपांडुपक्षः॥ जागर्या यथा॥ विरहानुरविद्विषश्चिरं विधुरां
गे परिक्षिन्नवेतसि। क्षाणदाः क्षाणदायितो जिता वडलाश्चेव कुलास्तदाः न वनः॥ आलं वशून्यता ७७
ता॥ विजयरथकुटुंबिना विमानान्ये किल कुटुंबमिह स्तिनास्त्रिलोकां। नमदिदमनवेक्ष्य यत्प
दावुं कचिदपि न वावतिष्ठते द्यवेतः॥ अधृतिर्यथा॥ प्रेक्षपिच्छकुलमक्षिपिधत्ते नैव कीनि

(उद्धवः) ४

चयमुज्जतिदूरे। वैष्टियष्टिमपि नाद्यमुरारेरक्तकस्तव पदां वुज्जरक्तः॥ जडता यथा। यौष्टिष्ठिरं पुरमु
 पेयुषि पद्मना नेखेदानलव्यतिकरैरतिविल्ववस्य। स्वेदाश्रुनिर्नादि परं जलतामवापुरंगानि निष्क्रि
 यतया च किलो ह्वस्य॥ वाधिर्यथा। चिरयति मणिमन्त्रेषु चलिते मुरसि दिकुशस्थली पुरतः। समज
 निधृतनवाधिः पवनवाधिर्यथार्थास्वाः। उन्मादो यथा। प्रोषिते वतं निजाधिदैवते रैवतेन वमवे
 क्षणीरदं। त्रांतधीरयमधीरमुद्धवः पश्य नौतिरमतेन मस्यति॥ मूर्च्छितं। समजनिदशा विस्लेषात्ते पदां
 वुज्जसेविनां व्रजनुवितथानासीन्निद्रालवोपियथापुरा। यदुवरदरश्चासेनामीवितर्कितजीविताः
 सततमधुनानि श्लेषां गास्तान्यधिसैरते॥ मृतिर्यथा। दनुजदमनयाते जीवने त्वय्यकस्मात्प्रचुरम्
 विरहतापैर्ध्वस्तकृत्यं कजाभां। व्रजमनिपरितस्ते दासकासारपंत्यौ न किल वसति मार्ताक्षकर्तुमिच्छं
 ति हंसाः॥ अशिवत्वान्न घटते न कौकुत्राप्यसौ मृतिः। क्षोभकत्वाद्द्वियोगस्य जातप्रायेति कथ्यते॥
 ययोगः॥ कृत्स्नेन संगमो यस्तु स योग इति कीर्त्यते। योगोपि कथितः सिद्धिस्तुष्टिः स्थितिरिति त्रिधा
 । तत्र सिद्धिः। उक्तं तैत्तिरीयसंहितायां। प्राप्तिः सिद्धिरित्यनिधीयते। यथा कर्णामृते॥ मौलिश्चंद्रकनूषणो मरक

श्री। ४

श्रीरसा०

श्री०

तस्मिन्नानिरामं वपुर्वक्रं चित्रविमुग्धहासमुधुरं विलोमैर्दृशौ। वाचः शौशवशीतलामदगज
श्लाघ्याविलासस्थितिर्मंदं मंदं कृष्णं मये कएषमथुरावीथी। ममिथोगादृते॥ यथावा। श्रीदशमे। र
थात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽकूरः प्रेमविक्रलः। प्रपातचरणोपांते दंडवद्रामकृष्णयोः॥ तुष्टिः॥ जाते वियो
गेकं सारेः संप्राप्तिस्तुष्टिरुच्यते॥ यथा। प्रथमस्कंधे। कथं वयं नाथ चिरोषिते वयि प्रसन्नदृष्ट्या खि
लतायशोषणं। जीवामते सुंदरहासशो नितमपश्यमाना वदनं मनोहरं॥ यथावा। समक्षमक्षमः
प्रेक्षुरि मंजलिबंधने। दारुको द्वारका द्वारितत्र चित्रदशां ययौ॥ स्थितिः। सद्वा सो मुकुंदेन
स्थितिर्निगतिदिता बुधैः॥ यथा हंसदृते॥ पुरस्तादातीरी गणतयदनामा सकठिनो मणिस्तंजालं
वीकुरुकुलकथां संकथयिता। सजानुन्यामंश्चापदनुवमवष्टन्यत वित्तगुरोः शिष्यो नूनं पदक
मले संवाहनरतः॥ निजावसरशुश्रूषाविधाने सावधानता॥ पुरस्तस्या निवेशाद्यायोगे मीषां क्रियाम्
ताः। केचिदस्यारतेः कृष्णनक्त्या त्वादवहिर्मुखाः। नावत्त्वमेव निश्चित्य नरसावस्थतां जगुः। इति
तावदसाधीयो यत्पुराणेषु केषु चित्रं। श्रीमद्भागवते वैषप्रकर्णदृश्यते रसः॥ तथाहि। क्वचिद्रुतं

(सुवर्ण)

विं
 तप्युतचित्तयाक्वचिद्वसन्तिनदंतिवदंत्यलौकिकाः। नृत्यंत्यगायंत्यनुशीलयंत्यजंनवंतिनूक्षीप
 रमेत्यनिर्वृताः॥ निशम्य कर्माणि गुणा ननु ल्याचीर्याणि लीलातनुनिःकृतानि। यदातिरुषोत्पुल
 काश्रुगद्गदं प्रोक्तं ठज्जायतिरोति नृत्यतीति॥ अथ गौरवप्रीतः। लाल्यानिमानिनां क्लेशे स्या
 त्प्रीतिगौरिवोत्तरा। सावित्रावादिनिःपुष्टा गौरवप्रीत उच्यते॥ अत्रालं वनाः। हरिश्च तस्य लाल्याश्च
 नवं त्पालं वना इह॥ तत्र हरिर्यथा। अयमुपहितकर्णः प्रस्तुते वृक्षि वृक्षे र्यदुपतिरिति हासे मंदहासो
 ज्वाला स्यः। उपदिशति सुधर्ममध्यामध्यास्यदीक्षानहितमिह निजया ग्रेवेष्टयेवात्मजान्नः॥ महागुरु
 र्महाकीर्तिर्महाबुद्धिर्महावलः। रक्षी लालक इत्याद्यैर्गुणैरालं वनो हरिः॥ अथ लाल्याः। लाल्याः किल
 कनिष्ठं पुत्रत्वाद्यनिमानिनः। कनिष्ठाः सारणगदसुनद्राप्रमुखाः स्मृताः। प्रद्युम्नचारुदेक्षाद्याः
 सांवाद्याश्च कुमारकाः॥ एषां रूपं। अपि मुरांतकपार्षदमंडलादधिकमंडनवेशगुणश्रियः। आसितपी
 तसितद्युतिनिर्युताय दुकुमारगणाः। युरिरेमिरे॥ नाक्तेः॥ सन्धिं नजंति हरिणा मुखमुन्नमय्य तां वूल
 चर्वितमदंति च दीयमाने। धाताश्च मूर्द्धिपरिरत्ननवं लुदस्वाः। सांवादयः कतिपुराविदधुस्तपांसि॥ रु

(सकृन्नेजर्) २

श्रीरसा०

श्री०

किंणीनंदनस्तेषु लालेषु प्रवरो मतः॥ तस्य रूपं सजयति शंवरदमनः सुकुमारो यदुकुमारः
 कुलमौलिः॥ जनयति जनेषु जनकभ्रांतिं यः सुष्ठुरूपेण॥ तर्कः॥ प्रभावति समीक्षतां दिविकृपां वु
 धिर्मादृशां स एष परमो गुरुर्गण्डगोयदूनां प्रति॥ यैतः किमपि लालनं वयमवाप्यदर्पोद्भवाः पुरारिम
 पि संगरे गुरुसुखंतिरस्कुर्महे॥ जनयेषां स दाराधधियै वनजतामपि॥ सेवकानामिहैश्वर्यज्ञान
 सौव प्रधानता॥ लाल्यानां तु स्वसंबंधस्फूर्तेरेव समंततः॥ ब्रह्मस्थानां परैश्वर्यज्ञानशून्याधिया
 मपि॥ अस्त्येव वल्लवाधीसैषु त्रैश्वर्यवैधेयं वदनं॥ अथोद्दीपनाः॥ उद्दीपनास्तु वासल्यस्मितप्रेक्षा
 दयोदुरे॥ यथा॥ अग्रे मानुग्रहंपश्यन् नयजं यग्रमानसः॥ गदः पदारविंदेस्पविदधेदं वन्नतिं॥
 । अथानुजावाः॥ अनुजावास्तु तस्याग्नेनीचासननिवेशनं॥ गुरोर्वर्मानुसारित्वंधुरस्तस्य परिग्र
 हः॥ स्वैराचारविमोक्षाद्यां लालेषु परिकीर्तिताः॥ तत्र नीचासननिवेशनं यथा॥ यदुसदसि सुरेन्द्रै
 र्द्रोणुपस्थीयमानः सुखदकरकवाभिर्ब्रह्मणान्मुक्तं क्षितांगः॥ मधुरिपुमतिबंद्यस्वर्णपीठानि मुं
 न्नुवममतिमकरांकोरांकवंस्वीचकार॥ दासैः साधारणाद्यान्ये प्रोमुच्यंते मीषु केचन॥ प्र

:श्रीता ७२

णामोमोनवाङ्मल्यं संकोचः प्रश्रयाद्यता ॥ निजप्राणव्ययेनापितदाज्ञापरिपालनं ॥ अधोवदनता
 स्थैकासहासादिवर्जनं ॥ तदीयादिरहः केलिवार्ताव्युपरमादयः ॥ अथसाविकाः ॥ कंदर्पविंद
 तिमुकुंदपदारविंदं दृष्ट्वा दृशोऽपदमसौ किल निष्प्रकंपाः ॥ प्रालेयविंदुनिचितं धृतकं टका
 तेस्त्रिन्नाः ॥ द्यकं टकिफलं तनुरन्वकापीत् ॥ अथव्यतिचारिणः ॥ अनंतरोक्ताः सर्वे च न वंति व्य
 तिचारिणः ॥ तत्राहर्षो यथा ॥ दूरेदरेन्द्रस्मननस्युदीर्णे ध्वनौ स्थितानां यदुराजधान्या ॥ त
 नूरुहैस्तत्रकुमारकाणां नटैश्च कृष्णद्विरकारि नृत्तं ॥ निर्वेदो यथा ॥ धन्यः सांवनवान्सरिगं
 णमयन् पार्श्वरजः कर्तुरो यस्तास्तेन विक्षयवत्सलतया स्वोऽंगमारोपितः ॥ धिग्मां दुर्जगमत्रां वरमये
 दुर्देवविस्फूर्जितैः प्राप्ता नक्षत्रिकां पितृलालनरतिः सायेन बाल्ये पितुः ॥ अथस्थायी ॥ देहसंवेधितामानाङ्ग
 रुधीरत्रगौरव ॥ तन्मयी तालालके प्रीतिगौरवप्रीतिरुच्यते ॥ स्थायी नानावोचसा चैषामामूलाश्च यमु
 छिताः ॥ कंचिद्विशेषमापन्ना प्रेमेति स्नेह इत्यपि ॥ राग इत्युच्यते चात्र गौरवप्रीतिरेव सा ॥ तत्र गौरवप्रीतिर्यथा ॥
 मुद्रांतिनतिनरदम्बदयोरर्मदां वक्त्रं च नोन्नमयति स्ववदसकीर्णं ॥ धीरः परं किमपि संकुचतीं रुषां कोट

२ विमुच्यते यो यो विमुक्तं कुंभं धितं विमुक्तं यो निक्षिप्य स वदन् श्रुत्वा रदशे । करं मकरध्वजप्रकर्षं टकं टकारं कृतं नि

श्रीरसा०

श्री०

श्रिंक्षिप्य तदधनिदश्चरणारविंदे॥ प्रेमायथा॥ द्विषद्भिः को दिष्टैर्जगदविहतेऽस्य न वतः करादाकृष्येव प्रसन्न
मन्निमन्नावपिहते। सुतद्रायाः प्रीतिर्दनुजदमनत्वद्विषयकाप्रपेदे कल्याणी नहि मालिनिमानं लवम
पि॥ स्नेहो यथा॥ विषमपि मुदितः सुधामिवोर्गुं सपिवति चेत्पितुरिगितं कृष्णं क॥ विस्तृतं तदसम्प
तां विषमो विषमिव हंत सुधामिव दुष्पुद्गा॥ त्रिंश्वेवायोगयोगाद्यानेदाः पूर्ववदीरिताः॥ तत्रोक्तं ठितं॥
शंवरः सुमुखिलश्च दुर्विपद्गुं वरः सरिपुरं वरायितः॥ अं वराजमहसंकदागुरुं कं वराजिकरमीक्षितास्म
हे॥ अथ वियोगः॥ मनोममेषामपि गेडुलीलां न वष्टियोग्यां च तथा स्रयोग्यां। गुरोपुरं कौरवमभ्युपे
ते कारामिव द्वारवतीमवैति॥ सिद्धिः॥ मिलितः शंवरपुरतो मदनः पुरतो विलोकयन् पितरं। कोहमि
ति श्वं प्रमदान्धीरधीरप्यसौ वेद॥ तुष्टिः॥ मिलितः श्विं मध्विष्टितगरुडं प्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरां नुरारतिं। श्रजनि
मुदायदुनगरे संनमन् मन्माकुमाराणां॥ स्थितिः॥ कुंचयन्नक्षिणी किंचिद्वाप्यनिसंदिपक्ष्मणी॥ वंदते पदयो
र्द्वेष्टपितुः प्रतिदिनं स्मर॥ उक्तं ठितं वियोगादौ यद्यद्विस्तारितं नहि। संनमन् प्रीतवज्ज्ञेयं तत्तदेवाखिलं कु
प्ये॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधौ पञ्चमविभागे मुख्या नक्तिरसपंचनिरूपणे प्रीतनक्तिरसलह
क१

(गौरवप्रीतिप्रेमोवत्सलव)

श्रीरसावलिपितुः कथयन् सः शं वराजः रजोवधः

री॥ ॥ अथ प्रेयो नक्ति रसः॥ स्थायी जावो विनावाद्यैः सख्यमात्मोचितैरिहै॥ नीमैतश्चिन्नेसतां पुष्टिं
 रसः प्रेयानुदीर्यते॥ तत्रालं वनाः कृष्णश्चतद्वयस्याश्चतस्मिन्नालं वनामताः॥ तत्र हरिः॥ द्विजुज्ज्वो
 द्विजुज्ज्वो॥ दिनागत्र प्राग्वदालं वनो हरिः॥ तत्र व्रजे यथा॥ ममिहेंद्रमणिमंजुलद्युतिरमंदकुं
 दस्मितः स्फुरत्पुरटकेतकीकुसुमरम्यपट्टांवरः॥ सगुल्लसदुरस्थलः॥ कणितवेणुस्त्राव्रजन्व्रजो
 दधरुरोहरत्परुहन्॥ सखीनां मनः॥ अन्यत्र यथा॥ चंचकौस्तुभकौमुदीसमुदयंकौमोदकीचक्रयोः स
 खेनोक्कलितैस्तथाजलजयोराद्यंचतुर्भिर्जुजैः॥ दृष्ट्वाहारिहरिन्मणिद्युतिहरं शौरिंहिरण्पांवरं
 जग्मुर्भांडुसुताः प्रमोदमधुनिर्नैवात्मसंतावनां॥ सुवेषः सर्वसल्लक्ष्मलक्षितो वलिनां वरः॥
 विविधाद्भुतनाषा विद्वावदूकः सुपंडितः॥ विपुलप्रतिभोदक्षः करुणो वीरशेखरः॥ विदग्धो
 बुद्धिमान्दंतारक्तलोकः समृद्धिमान् सुखी वरीयानित्याद्या गुणा तस्येह कीर्तिताः॥ अथ तद्व
 यस्याः रूपवेषगुणाद्यैस्तु समाः समागयंति ताः॥ विस्मंनसंभृतात्मानो वयस्यास्तस्य कीर्तिताः॥
 ।यथा॥ सामेन नीतिविधुरेण विधीयमान नक्ति प्रपंचमनुदं च दनुग्रहेण॥ विस्मंनससारनिकुरं

श्रीरसा०

श्री०

वकरं वितेन वंदे त राम घट्टर सवय सप्तदं॥ ते पुरव्रज संवंधा द्विविधाः प्राय ईरिताः॥ तत्र पुरसं वंधि
 नः॥ अर्जुनो नीमसेनश्च दुहिता दुपदस्य च॥ श्रीदामनसुराद्याश्च सखायः पुरसं अयाः॥ एषां सखी
 यथा॥ शिरसि नृपतिर्द्रागघ्ना सीदघारि मधीरधीर्जुज परिघयोः॥ श्लिष्टौ नीमार्जुनौ पुलको जलौ॥ पदक
 मलयोः॥ सासौ दैत्वात्मजौ च निपेततुस्तमवराधियः प्रौढानंदादरुंधत पांडवाः॥ श्रेष्ठः पुरव
 यस्तेषु जगवान् चानरध्वजः॥ अस्य रूपं यथा॥ गांडीवपाणिः करिराजशुंडारमोरुरिंदीवरसुंदरा
 नः॥ रथांगिनारत्नरथाधिरोही सरोहिताक्षः सुतरामराजीत्॥ सखी यथा॥ पर्यंके महति सुरारिहं
 तुरंके निःशंकः प्रणयनिःसृष्टपूर्वकायः॥ उन्मीलन्नवनवनमर्मकर्मठो यं गांडीवी स्मितवदनां वुजो
 वराजीत्॥ अथ व्रजसंवंधिनः॥ कणादर्शनतो दीनाः सदा सह विहारिणः॥ तदेकजीविताः प्रो
 क्ता वयस्पाव्रजवासिनः॥ अतः सर्ववयसोषु प्रधानत्वं ज्ञेयमी॥ एषां रूपं यथा॥ वलानुजस
 दृग्वयोगुणविलासवेशाश्रियः प्रियं करणवल्लकी मुरलिष्टं गवाद्यां किताः॥ महेंद्रमणिहाटक
 स्फटिकपद्मरागत्रिषः सदा प्राणप्रशालिनः सहचरा हरेः पांतुवः॥ सखी यथा॥ उन्निद्रस्य ययु

८१

स्तवात्रविरतिसप्तक्षपास्तिष्ठतो हंत श्रांत इवासि निक्षिप सखे श्रीदाम पाणौ गिरिं। आधिर्विध प्रतिनस्त्वमप्य
 करे किं वा क्षाणं दक्षिणे दोल्लस्ये करवा मकममधुना सखा सखा वदनी॥ यथा वा श्रीदशमे॥ इत्थं सतां व्र
 ह्म सुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन। मायामैश्रितानां नरदारके मणसारकं विजकुः कृतपुण्यपु
 ण्यपुंजा॥ एषु क्लृप्तस्य यथा। स ह चरनिकु रूवं त्रातरार्यप्रविष्टं द्रुतमघजठरांतः कोटरे प्रेक्षमाणः
 । स्वल्नदशि शिरवाष्पक्षालितः क्षामगंडः क्षाणमहमवसीदन् शून्यचित्तस्तदासं॥ सुहृदश्च सखा
 यश्च तथा प्रियसखाः परे। प्रियनर्मवयस्य श्रेयुक्ता गोष्ठे चतुर्विधाः॥ तत्र सुहृदः। वासल्यगंधिस
 खास्तु किंचित्तेव्यसाधिकाः। सायुधास्तस्य दुष्टेभ्यः सदारक्षा पशयणाः॥ सुनद्रमंडलीनद्रनद्रव
 र्द्धनगोत्तराः। यक्षेन्द्रनटनद्रांगवीरनद्रमहागुणाः॥ विजयोवलनद्राद्याः सुहृदस्तस्य कीर्तिताः॥
 एषां सखां यथा। धुन्वन्धावसिर्मंडलाग्रममलं त्वं मंडलीनद्रकिंगुर्वीनार्यगदांगृहाण विजयदो
 नं वृथामाकृथाः। शक्तिं नक्षिप नद्रवर्द्धनपुरोगोवर्द्धनगाहते गर्जनो वधनो वलीनतुवलीवर्दा
 कृतिदनिवः॥ सुहृदः सुमंडलीनद्रवलनद्रौ किलोत्तमौ॥ तत्र मंडलीनद्रस्य रूपं यथा। पाटल पटल

(वर्ज ३)

श्रीरसा

सगंदोलकुटकरः शोखरीशिखंडेनाद्युतिमंडलीमैलिनिनांजातिदधन्मंडलीनद्रः॥ सखां यथा॥
 वनत्रमणकेलिनिर्गुरुनिराक्षिखिनीकृतः सुखं स्वपितुनः सुहृद्भजनिशांतमध्ये निशिः॥ अहं
 शिरसि मर्दनं मृडुकरोमिकर्णकथां च मस्य विस्तृतं सुवलेभुजमालं वेप्रलंबद्विषीं सखां यथा॥
 अनितिथिरिति पुत्रप्रेमसंवीतया हंसप्रयितुमिह सद्यन्तं वयास्तं नितोस्मि॥ इति सुवलगिरामे संदि
 शत्वं मुकुंदं फणिपतिद्रुदकच्छेनाद्यगच्छेः कदापि॥ अथ सखा यः॥ कनिष्ठकल्याः सखेन संवद्धाः प्री
 तिर्गंधिना॥ विशालवृषभोजस्विदेव प्रस्थवरूथपाः॥ मरंदकुसुमापीडमणिर्वंधकरंधमाः॥ इत्याद
 यः सखायो स्य सेवासौख्यकरागिणः॥ एषां सखां यथा॥ विशालविशिनीदलैः कलयवीजनप्रकि
 यां॥ वरूथप्रविलंबिनीतालकवैरूथमुसारया मृषावृषभजल्यितं तज्जनजांगसंवारुनयदुग्र
 नुजसंगरेगुरुमगाक्तमनः सखा॥ सर्वेषु सखिषु श्रेष्ठो देवप्रस्थो यमीरितः॥ तस्य रूपं यथा॥ ८२
 विन्नकेडुंपांडुरोद्भासवासाः पारधौ तुंगमौलिर्वलीयान् शर्वधूकानः संधुरस्यर्द्धिनलीलो देवप्र
 स्थः कृष्णपार्श्वप्रतस्थिः॥ सखां यथा॥ श्रीदाम्नः पृथुलानुजामनिशिरोविन्यस्य मिश्रामितीदाम्नः

श्री

सि

२ वनदेवस्य वंजयाः प्रजो न सुखदेवकं ३ ल

मालिने जलवा द्वर्ष ॥ ८२

सवकरानुविद्धदयंशयाविराजतनुं। मध्ये सुंदरि कंदरस्य प्रदयोः संवाहनेन प्रियं देव प्रस्थ इतः
 कृती सुखयति प्रेम्णा व्रजे द्रात्मजं॥ अथ प्रियसखाः॥ वयस्तुल्याः प्रियसखाः सख्यं केवलमाश्रिताः
 । श्रीदामाच सुदामाच दामाच वसुदामकः॥ किं किं लीलस्तो कुरु सांशु नद्रसेन विलासिनः॥ पुंडरीकवि
 टंकाक्षकलवकादयोऽप्यमी॥ रमयंति प्रियसखाः केलिनिर्विधेः सदा॥ नियुद्धदंडयुद्धादिकौ
 तु कैरपि केशव॥ एषां सख्यं यथा॥ सगजदपदैर्हरिं हसति कोपिवक्रोदितैः प्रसार्यनुजयोर्युग्मं
 पुलकि कश्चिदास्तिष्ठति॥ करेण चलतादृशौ निवृत्तमेतत्संधे परः कुरु सांगि सुखयंत्यमी प्रियस
 खाः सखायंतव॥ एषु प्रियवक्ष्ये शुश्रीदामा प्रवरो मतः॥ तस्य रूपं॥ वासः पिंगं विभ्रतं शृंगपा
 णिं वद्धस्यर्द्धं सौद्रदन्माधवेन॥ ताम्रोल्लीषं रामधामानिरामं श्रीदामानंदामनाजं नजामि॥ सख्यं य
 था॥ त्वनः प्राज्ज्य कठोरयामुनतटे कस्मादकस्माज्जतो दिष्ट्या दृष्टि मितो सिंह तनिविडाक्षेपैः स
 खीन् प्राणयाम्बूमः सत्यमदर्शने तव मनाकूकाधेन वः के वर्यं किं गोष्ठं किमनीष्टमित्यचिरतः सर्वविप्र
 र्यस्यति॥ अथ प्रियनर्मवयस्याः॥ प्रियनर्मवयस्यास्तु पूर्वतोऽप्यनितो वराः॥ आत्मा तकरहस्येषु यु

श्रीरसा०

श्री०

क्ताभाविशेषिणः सुवल्गुर्नर्गंधर्वास्तेवसंतो ज्ञानादयः॥ एषां सख्यं यथा। राधासंदेशवृंदं कथ
यति सुवल्गुः पश्य कृष्णस्य कर्णत्रया मार्कंदर्पलेखं निवृत्तमुपहरत्युज्ज्वलः पाणिपद्मे। पालीतां वू
लमास्येवितरति चतुरः कोकिलो मूर्द्धि धत्ते तारादामेति नर्मप्रणयि सहचरास्तचितर्चति सेवां॥ प्रि
यनर्मवयस्येषु प्रवरौ सुवलो ज्ञलौ॥ तत्र सुवल्गुः रूपं यथा। तनु रूचि विजित हिरण्यं हरिदयितै ह
रिणं हरिद्वसनीं सुवल्गुं कुवलयनयननयनं दितवांधवं वंदे॥ सख्यं यथा। वयस्य गोश्यामखिले गि
तेषु विशारदायामपि माधवस्य। परैर्दुःखैः सुवलेन सार्द्धं संजामयी कापि वनूववात्ता॥ उज्ज्वलस्य
रूपं यथा। अरुणां वरमुज्ज्वलेक्षणं मधुपुष्पावलिनिः प्रसाधितां हरिनीलरुचिं हरिप्रियं मणिहारो
ज्ज्वलमुज्ज्वलं नजे॥ सख्यं यथा। शक्तास्मिमानमवितुं कथमुज्ज्वलोयं दूतः समेतिसख्यत्रमिलत्प
दूरे। सापत्रपापिकुलजापि पतिव्रतापिका वा वृषस्यतिनगो पटुषी किशोरी॥ उज्ज्वलोयं विशेषे
ण सदानमोक्तिं लालसः॥ यथा। स्फुरदतनुतरंगवर्द्धितानल्यवेलः सुमधुररसरूपा दुर्गमा वारपा
रः। जगति युवति जाति निर्भ्रगात्वं समुद्रस्तदियमघहरत्वामेति सन्निधौ नैव॥ एतेषु केपि शास्त्रेषु

(कामयते) ३

हृदये निवर्द्धिता नल्यवेलः कालोयेन)

केपिलोकेपि विष्णुताऽनित्यप्रियाऽसुरवराऽसाधकाश्चेतिते त्रिधा॥ केचिदेषु स्थिरा ज्ञात्या मंत्रिवत्
 मुपासते। तं ह सयंति च पलाऽकेचिद्वैहसिको मताऽकेचिदार्जवसारेण सरलाऽशीलयंति तं। वा
 मावक्रिमचक्रेण केचिद्विस्मेरयन्त मूर्तिं। केचित्प्रगल्भाऽकुर्वन्ति विर्तमानमुनासमं। सौम्याऽसूत्रतया
 वाचा धन्याधिर्न्यतिर्तपरे। एवं विविधया सर्वप्रकृत्या मधुरा अमी। पवित्रमैत्रीवैचित्रीचासुतामुपवि
 न्वते॥ अथोद्दीपनाऽ॥ उद्दीपनावयोरूपशृंगवेणुदरादुरऽविनोदनर्मविक्रांतिगुणाऽप्रेष्टजनास्तथा
 । राजदेवावतारादिचेष्टानुकरणादयऽ॥ तत्र वयऽ॥ वयऽकोमारपौगंडकेशोरमिहसंमर्तं। गोष्ठे को
 मारपौगंडकेशोरं पुरगोष्ठयोऽ॥ तत्र कौमारऽ॥ कौमारं वसलेवाच्यं ततऽसंक्षिप्तलिख्यते॥ यथा श्रीद
 शमे॥ विन्नद्वेर्णुजठरपटयोऽशृंगवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ ममृणकवर्लं तत्फलान्यंगुलीषु। तिष्ठन्म
 धोस्त्रपरिसुहृदो ह सयन्मर्मनिऽस्त्रैऽस्वर्गलोके मिषतिबुनुजे यज्ञनुग्वालके लिऽ॥ अथ पौगंडऽ॥
 आर्धमर्धतथा शोषं पौगंडं। च त्रिधा न वेत्ति॥ तत्रार्धं पौगंडं। अधरादेऽसुलोहितं जठरस्य च तान
 वं। कं वुगीवोक्तमार्धं वपौगंडे प्रथमे सति॥ यथा तु दं विंदति ते मुकुंदशानकैरश्वत्थपत्रश्रियं कंठऽ

श्रीमत्सं

श्री०

कंवुवदंवुजाक्षनजतेरेखात्रयीमुद्गलीआरुंधेकुरुविंदकंदलरुचिंभूचंद्रदंतबदोलक्ष्मीरा
 धुनिकीधिनोतिसुद्धदामक्षीणिनकाप्यसौ॥पुष्पमंडनवैचित्र्यवित्राणिगिरिधातुनिःपीत
 पट्टकूलाद्यमिहप्रोक्तप्रसाधनं॥सर्वाटवीप्रचारेणनैचिकीचयचारणं॥नियुद्धकेलिनृत्या
 दिशिक्तारंनोत्रवेष्टितं॥यथा॥वृंदारणेसमंतात्सुरजिणिसुरनीवृंदरक्षाविहारीगुंजारारी
 शिखंडप्रकटितमुकुटपीतपट्टावरश्रीशकण्ठ्यांकणिकारेदधदलमुरसामल्लिमाल्यचकुल्लं
 तीदोर्युद्धरंगेनटवदिहसखीन्नंदयत्नेषकृष्ण॥अथमध्यं॥नासासुशिखरातुंगाकपोलौर्म
 डलाकृती॥पार्श्वीद्यंगंसुवर्लितपौगंडेसतिमध्यमे॥यथा॥तिलकुसुमविहासिनासिका
 श्रीर्नवमणिदर्पणदर्पनाशिर्गंड॥हरिरिहपरिमृष्टपार्श्वसीमासुखयतिसुष्ठुसखीनूस्वशो
 नयेव॥वल्लीषःपट्टसूत्रोत्पंशाशोनात्रतडित्विषा॥यष्टिःश्यामात्रिरुस्तोत्रास्त्राणिग्रेत्यादिम
 डनं॥नांडीरेकीडनंशैलौधारणाद्यंचवेष्टितं॥यथा॥यष्टिरुस्तत्रयपरिमितांप्रांतयोःस्व
 र्णवद्वांविन्ननीलांचडुलचमरीचारुचूडोद्गलश्रीशवद्वास्त्रीषःपुरटरुचिनापट्टपाशो

८४

नपाश्चैपशक्नीडनसुखयतिसखेमित्रहृदंमुकुंद॥पौगंडमध्याएवायंदरिदीवसिचि
 राजते।माधुर्याद्भुतरूपत्वाकैशोराग्रांशनामिव॥अथशेषं॥वेणीनितंवलंवाग्यालीला
 लंकलताद्युतिः॥अस्योस्तुंगतेत्यादिपौगंडेचरमेसति॥यथा॥अग्रनीलालंकलतिकया
 लंकर्तुंविभ्रदास्यंचंचद्वेणीशिखराशिखयाचुर्वितश्रोणिर्विव॥उत्तुंगांसखविरघरुरो
 रंगमंगश्रियैवन्मस्यन्नेषप्रियसवयसांगोकुलानिर्जिहीते॥उल्लिषेवक्रिमालीलासरसी
 रूपाणिता।काश्मीरेणोद्धुपुंड्राद्यमिरुमंडनमीरितं॥यथा।उल्लिषेदरमक्रिमाकरतलेवा
 जृम्भिलीलांबुजंगौरश्रीरलिकेकिलोद्धुतिलकःकस्तूरिकाविंदुमान्।केशःकेशवपेशलः
 सुवलमप्याधूर्णयत्यद्यतेविकांतंकिमुतस्वभावमृदुलांगोष्ठावलानांतति॥अत्रजंगीधिरांन
 र्मसखैःकर्णकथारसः।एषुगोकुलवालानांश्रीश्लाघेत्यादिचेष्टितं॥धूर्तस्वयदवैषिद्रुतमः
 कर्णतवर्वाकियमोहनतासमृद्धिरधुनागोधुकुमारीगणे।अत्रापिद्युतिरनरोहनभुवोवा
 लाःसखेपंचषाःपंचेषुजगतांजयेनिजधुरायत्रार्पयन्माद्यति॥अथकैशोरं॥कैशोरं

(सर्ग २ अ ३ (वे ७०) (ने ३))

(अलंकारोः प्रतिषेधोः क्वा)

(अलंकारोः प्रतिषेधोः क्वा)

यद्वय

श्रीरसा०

श्री०

वमेवोक्तं संक्षेपेणोच्यते ततः॥ यथा॥ पश्यो॥ सितवलित्रयीवरलतेवासस्तडिन्मंजुलेप्रोन्मीलद्व
नमालिकापरिमलस्तोमेतमालाविधि॥ उक्तं वैकचातकानुस्मितरसैर्दामोदरांनोधरे श्रीदामा
रमणीयरोमकलिकाकीर्णांशवीवनौ॥ प्रायः किंशोर एवायं सर्वतक्तेषु भासते तेन यौवनसो
* भाः स्पन्दे रुकाचित्प्रपंचिता॥ अथ रूपं॥ यथा॥ अलंकारमलं कृत्वा तवांगे पंकजेक्षणसखीनूके
वले मेवे दंधाम्नाधीमन्ध्रिनोतिनः॥ अथ शृंगं॥ यथा॥ ब्रजपतिवैडम्भीवितदिकायामुषसिविव्रा
णवरेरुवत्युदग्री॥ अहह सवयसांतदीयरोक्तामपि निवहासममेव जायति स्म॥ वेणु र्यथा॥ सु
द्रुदोनहियातकातरा हरिमन्त्रेष्टुमितः सुतां रवेः॥ कथयन्नमुमत्र वैणवध्वनिदूतः शिखरेधि
नोतिनः॥ शंखो यथा॥ पांचालीपतयः श्रुत्वा पीचजन्मस्य निस्वर्नं॥ पंचास्य पश्य मुदिताः पंचास्य
प्रतिमाययुः॥ विनोदो यथा॥ स्फुरदरुणदुकूलं जौगुडौ गौरिगात्रं॥ कृतवरकवरीकं रत्नतंड
किकर्णं॥ मधुरिपुमिराधावेषमुदीक्षसाक्षात्प्रियसखिसुवलो नूद्विस्मितः सस्मितश्च॥ अथानु
नावाः॥ नियुद्धकंदुकं धूतवाह्यवाहादिकेलिनिः॥ लैगुडालगुडिक्रीडासंगरैश्चास्यतो

(अलंकारवर्तिकारि)

८५

(सं ७०)

षण्णं। पत्न्यं कासनं दोलासुसह स्वापौपवेशनं। वारुचित्रपरीहासोविहारः। सलिलाशये। युग्म
 त्वेनास्यगानाद्याः। सर्वसाधारणाः। क्रियाः। तत्र नियुद्धेन तोषणं॥ यथा। अथ हरजित काशी युद्ध
 कं डूलं वाङ्मयमटसिसखिगोष्ठ्यामात्मवीर्यस्तुवानः। कथय किमु ममो जैश्वं डदो दंडचेष्टाविर।
 मितरणं रंगोनिःसहंगः स्थितोसि॥ युक्तायुक्तादिकथनं हितकृत्ये प्रवर्तनं। प्रायः पुरःसरत्वा
 द्याः सुहृदामीरिताः। क्रियाः। तां क्लाद्यर्पणं वक्त्रे तिलकस्थासकक्रिया। पत्रांकुरविलेखादिस
 खीनो कर्मकीर्तिर्ति। निजिती करणी युद्धे वस्त्रे धृत्वा स्य कर्षणं। पुष्पाद्याश्चेदनं हस्तात् कृष्णेन स्वप्र
 साधनं। हस्ता हस्ति प्रसंगाद्याः प्रोक्ताः। प्रियसखक्रियाः। दूर्त्यं व्रजकिशोरीषुतासांप्रणयगामि
 ता॥ तांतिः। केलिकलौ साक्षात् सख्युः पक्षपरिग्रहः। असाक्षात् स्वस्वयुथयेशा पक्षस्थापनचा
 तुरी। कर्णकर्णिका। याद्याश्च प्रियनर्मसखक्रियाः। वन्यरत्नाद्यलंकारैर्माधवस्य प्रसाधनं। पु
 रस्तौयत्रिकंतस्य गवांसं जालनक्रियाः। अंगसवाहनं माल्यगुणं वीजनादयः। एताः साधार
 णाः। दासैर्वयस्यानां क्रियामताः। पूर्वोक्तेष्वपराश्चात्र ज्ञेयाधीरैर्यथोचिताः। अथ सात्विकाः॥

तु तत्र तवा
 द्यं वं

श्रीरसा०

श्री०

(श्रुतिः) २

तत्रस्तंनोयथा॥निःक्रामंतंनागमुन्मथ्यकृत्स्नंश्रीदामायंद्राक्परिब्रक्तुकाम॥लब्धस्तंनोसंभ्रमा
रंनशालीवाकुस्तंनौपर्यनोद्धेष्टुमीष्टे।स्वेदोयथा॥क्रीडोसवानंदरसंमुकुंदत्वात्पुंदेवर्ष
तिरम्यघोषे।श्रीदाममू।र्तिर्वरश्रुक्तिरेषास्वेदांमुमुक्तापटलीप्रसूते॥रोमांचोयथादानके।
लिकौमुद्यां॥अपिगुरुपुरस्तदोस्तंनौप्रमार्यनिरगलंविणुलपुलकौधन्यःस्वैरीपरिब्रज
सेहरिं।प्रणयतितवस्कंधेजासौनुजंनुजगोपमं॥कसुवलपुरासिद्धक्षेत्रेचकथं कियत्तपः॥स्वरने
दादिचतुर्ध्वयथा॥प्रविष्टवतिमाधवेनुजगराजनाजंक्रदंतदीयसुदुदस्तदापृथुलवेपथुवाकुला॥विव
र्णवपुषः॥कणाद्विकटघर्घरध्यायिनोनिपत्यनिकटस्थलीनुविमुषुप्तिमारेतिरे॥अश्रुयथा॥दावंसमी
क्ष्यविचरंतमिषीकतूलेस्तस्यक्षयार्थमिववाष्पऊरंकिरंती॥स्वाम्युपेक्षतनुमंनुजमालनारिण्यानीर
वीथिरत्नितोहरिमावरिष्ट॥अथवनिचारिणः॥और्ग्रांत्रासंतथालसंवर्जयित्वाखिलाःपरेः॥रसेप्रेय
सिनावज्ञैःकथितावनिचारिणः॥तत्रायोगेमदंरुषगर्वेनिद्रांधृतिविनायोगेमृतिंक्लमंवाधिविनाप
स्मृतिदीनते॥तत्रदुषोयथा॥निःक्रमयकिलकालियोरगंवल्लवैस्वरसुतेसमीयुषि॥संमदेनसुद

८६

स्वल्पदास्तद्विरश्चविवसांगतांदधु॥अथस्थायी॥विमुक्तसंन्रमायास्याद्विसंज्ञात्मारतिर्द्वयोः॥प्रायःस
 मानयोरत्रसासखांस्थायिशब्दाक्॥विसंज्ञोगाठविश्वासविशेषेयंत्रणोज्झितः॥एषासखरतिर्द्विगुणः॥
 तीप्रणयः॥क्रमात्प्रेमास्नेहस्तथारागइतिपंचनिर्दिष्टा॥तत्रसखरतिर्यथा॥मुकुंदोगांदिनीपुत्रवयासी
 दित्रपतामिति॥गरुडांकगुडाकेशस्वांकदापरिरप्सते॥यथाप्रणयः॥प्राप्तायांसंन्रमादीनांयोग्यतायाम
 पिस्फुटं॥तर्द्धेनाप्यसंसृष्टारतिः॥प्रणयज्जाते॥यथा॥सुरैस्त्रिपुरजिन्मुखैरपिविधीयमानस्तुतेरपिप्रथ
 यतः॥परामधिकपारमेश्चप्रियं॥दधत्तुलकिर्नरुरधिशिरोधिसर्वाचुर्जसमस्कृतपांशुलान्शिरसि
 चंद्रकानर्जुनः॥प्रेमायथा॥नवतुदयतीश्वरेसुहृदिहंतराज्यच्युतिर्मुकुंदवसतिर्वैनेपरगृहेचदास्पक्रि
 या॥इयंस्फुटममंगलानवतुपांडवांनांगतिः॥परंतुवृद्धेत्वयिद्विगुणमेवसख्यामृतं॥स्नेहोयथाश्रीदश
 मे॥अनेतदनुरूपानिमनोज्ञानिमहात्मनः॥गायंतिस्ममहाराजस्नेहक्लिन्नधियः॥शनैः॥यथावा॥
 प्रतीगर्भः॥स्वल्पदष्टधातुषुसुहृजोत्रेषुलीलारसवर्षतुम्बसितेषुहृद्भिरैवात्तंवनूवाहुर्तयाप्रा
 गास्तसरस्वतीद्रुतमसौलीनोपकंठस्थलेयानासीदुदगाद्भुशोः॥पथिसदानीरोरुधारात्रसा॥रा

५२

श्रीरसा०

गोयथा। अस्त्रेण दुःप्रपरिहरा हरये वा कारिया पत्रिपंक्तिरकपेण कृषी सुतेना। उल्लुत्य गां डिवृता कृ
दिगृह्यमाण जाताः स्य सा कुसुमवृष्टिरिवो सवाय॥ यथावा। कुसुमान्नवचिन्वतः समंताद् न मालारच
नो चितान्तरण्ये। वृषत स्य वृषार्कजामरीचिर्दिन सार्द्धे पितृनूत कौमुदीव॥ अथायोगेन कंठितं॥ यथा। ध
नुर्वेदमधीयानो मध्यमस्त्वयि पांडव॥ वाष्पसंकीर्णया कृष्णगिरा श्लेष्मैव जिज्ञप्त्॥ अथ वियोगः यथा॥
अथ स्य जठरानलात्कणिक् दस्य चक्षोऽतो दवस्य कवलादपि त्वमविता त्रयेषामनू॥ इतस्त्रितयतोऽप्यति
प्रकटघोरधाटीधरा कथं न विरहज्ञरादवसितान् सखीनयन॥ अत्रापि पूर्ववत्प्रोक्ता स्तापाद्यास्तादृशा
दश॥ तत्र तापः प्रपन्नो नांडीरेषाधिकशि शिरेचंडिमभरंतुषारैः पिप्रौढिं दिनकरसुतास्रोतसिगतः॥ अ॥
पूर्वः कंसारे सुवलमुखमित्रावलिमसौ वलीयानुत्तापस्तव विरहजन्मा क्षलयति॥ कृशता। नयिप्राप्ते
कंसक्षितिपतिविमोक्षाय नगरीं गन्त्रीरादानीरावलितनुषुखे दादनुदिनं। चतुर्णां नूतानामुज्ज्वलितनि
मादानवरिपो समीरस्य घ्राणाध्वनिष्टथुलताकेवलमनूत्॥ जागर्षी। नेत्रांबुजद्वंद्वमवेक्ष्य पूर्णवाष्पांबु
पूरेण वरूथ पस्या। तत्रानुवृत्तिं किल यादवेन्द्रनिर्विद्यनिद्रामधुपीमुमोच॥ आर्त्तवशून्प्रता॥ गते ह्यंदार

श्री०

८७

एषाप्रियसुहृदिगोष्ठे श्वरसुतेलघून्तंसद्यःपतदतितरामुत्पतदपि। नहिन्नामंन्नामंनजतिचटुलंतूल
 मिवमेनिरालं वंचेतः क्वचिदपि विलं वलवमपि॥ अद्युतिः श्रवयति निजवृत्तौ पाशुपाले निवृत्तिं कल
 यति च कलानां विस्मृतौ यन्नकोटिं। किमपरमिहवाच्यं जीविते पद्यधत्ते यदुवरविरहात्तेनाधितां वंधुव
 र्गः॥ जडता॥ अनाश्रितपरिच्छदाः कृशविशीर्णरूक्षांगकाः सदा विफलवृत्तयो विरहिताः किल श्चायया
 विरावपरिवर्जितास्तवमुकुंदगोष्ठांतरे स्फुरंतिसुहृदांगणाः शिखरजा इव स्थावराः॥ व्याधिः॥ विरह
 क्षरसंक्षरेण ते क्षालिता विस्मयगात्रवंधना। यदुवीरतटे विचेष्टते चिरमानीरकुमारमंडली॥ उन्मादः
 विनाभवदनुस्मृतिं विरहविभ्रमेण धुना जगद्यवदति कर्मनिखिलमेव विस्मारिताः लुठंति नुविशो
 रते वतहसंति धावंत्यमीरुदंति मधुरापते किमपि वल्लवानांगणाः॥ मूर्च्छितं। दीव्यतीरुमधुरे मधुरायां
 प्राप्यराज्यमधुना मधुनाथो। विश्वमेव मुदितं रुदितांधेगोकुले तु मुकुराकुलतामूत॥ मृतिः॥ कंसारे
 विरहक्षरोर्मिजनि तक्षा लावली जर्जरागोपाः केलिवटे तथा शिथिलतश्चासांकुराः शरते। वारंवार
 मखर्वलोचनजलैराह्लाप्यतामिश्रलान् शोचंत्यद्ययथा चिरं परिचयस्निग्धाः कुरंगा अपि। प्रोक्तेयं वि

शैल

(कृतकार)

श्रीरसा०

श्री०

रहावस्थास्यष्टलीलानुसारतः। कृत्स्नेविप्रयोगः स्यान्नजातुव्रजवासिनां॥ तथाचस्कांदेमथुराखंडे॥
वसेर्वसतरीनिश्चसदाक्रीडतिमाधवः। वृंदावनांतरगतः सरामोवालकैर्द्वैतः॥ अथयोगेसिद्धिः॥
यथा। पांडवः पुंडरीकाक्षं प्रेक्षा चक्रि निकेतने। चित्राकारं न जज्ञे व मित्राकारमदर्शयत्॥ तुष्टिर्यः॥
या श्रीदशमे। तमातुलेयं परिरन्ध्रनिर्वृत्तो नीमः। समयं प्रेमजवाकुलेंद्रियः। यमौकिरीटीवसुहृ
त्तमं मुदा प्रवृद्धवाष्पाः परिरन्ध्रेनैरेच्युतं॥ यथावा। कुरुजोगले हरिमवेक्ष्य पुरः प्रियसंगमं ब्र
जसुहृन्निकराः। न जमंडलेन मणिकुंडलिनः। पुलकांचितेन परिषद्यजिरे॥ स्थितिः। यथा श्री
दशमे। यत्पादपांशुर्वर्ज्जन्म कृच्छ्रतात्मनिर्योगिनिरपलम्भः। स एव यदृग्विषयः स्वसंस्थिः॥
तः किं वार्षते दिष्टमोव्रजौकसां॥ द्वयोरप्येकजातीयभावमाधुर्यमागसौ। प्रेयान्कामपि पुष्पा
तिरसश्चित्तवमकृतिं। प्रीते च वसले वापि कृत्स्नतद्भक्तयोः पुनः। द्वयोरन्योन्यभावस्य निजजा
तीयता न वेत्। प्रेयानेव न वेत् प्रेयान्नतः। सर्वरसेष्टयं। सर्वसंघृत्तहृदयेः सद्भिरेवानुबुध्यते॥
॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधौ पश्चिमविभागे मुख्यनक्तिरसनिरूपणे प्रेयोनक्तिरसलहरी॥ ॥

८८

॥ श्री ॥ ॥ अथ वसन्त जन्ति रसः ॥ विना वाद्यैस्तु वासल्यं स्थायी पुष्टिमुपागतं ॥ एष वसन्त नामात्र प्रो
 क्तौ नक्ति रसो बुधैः ॥ अत्रालं वना ॥ कृष्णं तस्य गुरुंश्चात्र प्राकुरालं वना नृबुधाः ॥ तत्र कृष्णो यथा ॥
 न वकुलं यदामर्यामलं कोमलौ ॥ गं विचलदलकं नृगक्रांतनेत्रां बुजांती ॥ व्रजनु विविहरं तीपुत्रमा
 लोकयंती व्रजपतिदयिता सीतप्रसन्नवोत्पीडदिग्धा ॥ श्यामांगोरुचिरः सर्वसल्लक्षणयुतो मृदुः ॥ प्रिय
 वाक्यसरलोद्रीमान् विनयीमान् मानकृत् ॥ दातेत्यादिगुणः कृष्णो विनाव इह कथ्यते ॥ एवं गुणस्य वास्या
 नुग्राह्यत्वादेव कीर्तिता ॥ प्रभावानास्य दतया वेद्यस्यात्र विभावता ॥ यथा ॥ श्रीदशमे ॥ त्रय्याचोपनिष
 द्विश्च सांख्ययोगैश्च सात्वते ॥ उपगीयमानमाह त्वां हरिं साम्प्रतात्मजं ॥ यथावा ॥ विष्णुर्नित्यमु
 पास्यते सखिमया तेनात्र नीताक्षयं शंकेयूतनिकादयः ॥ क्षिति रूहौ तौ वा तयोन्मूलितौ ॥ प्रत्यक्षं
 गिरिरेष गोष्ठपतिनारामेण सार्धं धृतस्तत्र कर्मदुरन्वयं मम शिशोः ॥ केनास्य संजायते ॥ अथ गु
 रवः ॥ अधिकं मन्त्रनावेन शिक्षाकारितया पिचालालकत्वादिनाप्यत्र विभावानुरवो मताः ॥ यथा ॥
 नृत्यनुग्रहचितेन चेतसालालनो कश्चि मजितः ॥ कृपाकुलं ॥ गौरवो गुरुणा जगद्गुरोर्गौरवंगण

श्रीरसा०

श्री०

मगाण्यमाश्रये॥ तेतुतस्पात्रकथिताव्रजराज्ञीव्रजेश्वरः॥ रोहिणीताश्चवल्लवोयाः॥ पद्मजद्रुतात्म
जाः॥ देवकीतसपत्न्यश्चकुंतीचानकडुंदुनिः॥ सांदीपनिमुखाश्चान्येयथापूर्वममीवराः॥ व्रजेश्व
रीव्रजाधीशौ॥ श्रेष्ठौगुरुजनेस्त्रिमौ॥ तत्रव्रजेश्वर्यारूपीयथाश्रीदशमे॥ नौमंवासः॥ पृथुकटि
तटेविन्नतीसूत्रनईपुत्रस्नेहस्तुतकुचयुगंजातकंपंचसुनुः॥ रक्षाकषंश्चमनुजचलकंकणोकु
डलेच॥ स्विन्नैवक्रंकवरविगलन्मालतीनिर्ममंथा॥ यथावा॥ डोरीजूटितवक्रकेशपटलासिंदू
रविहल्लससीमंतद्युतिरंगनूषणविधिनातिप्रनूतंश्रिता॥ गोविदास्यनिसृष्टसाश्रुनयनईवा
नवेंदीवरश्चामश्यामरुचिर्विचित्रसिचयागोष्ठेश्वरीपातुवः॥ वासल्यंयथा॥ तनौमंत्रन्यासां
प्रणयतिहरेगङ्गदमयीसवाष्पाक्षीरक्षातिलकमलिकेकल्पयतिचास्तुवानाप्रत्यूषेदिशति
चकरेकार्माणमसौयशोदामूर्तेवस्फुरतिसुतवासल्यपटली॥ व्रजाधीशस्यरूपी॥ यथा॥ तिल
तंडुलितैः॥ कचैः॥ स्फुरंतंनवनांडीरपलासचारुचेलं॥ अतितुदिलमिंदुकांतिनाजं॥ व्रजरार्जवरकू
र्चमर्चयामि॥ वासल्यंयथा॥ अक्लंवाकरांगुलिनिजांसवलदां॥ क्रिप्रसरंतमंगने॥ नरसिख

(कर्मणः पूजकर्म) उपधनितियावत् (१) (२)

दसुं निर्मरो मुमुदे प्रेक्ष्य सुतं व्रजाधिपम् ॥ अथोद्दीपनाम् ॥ कौमारादिव योरूपवेशा ॥ शोशवचाप
 ली ॥ जल्पितस्मितलीलाद्या बुधैरुद्दीपना ॥ स्मृता ॥ तत्र कौमारं ॥ आद्यं मध्यं तथा शेषं कौमारं त्रि
 विधं मतं ॥ तत्रार्थं कौमारं ॥ स्थूल मध्यो रूपापांगश्चेति मास्त्रल्यदंतिता ॥ प्रयत्नमार्दवाद्यं च कौमा
 रे प्रथमे सति ॥ यथा ॥ त्रिचतुरदशानस्फुरन्मुखे दुःपृथुतरमध्याकटीरकोरुसीमा ॥ नवकुवलयको
 मल ॥ कुमारो मुदमधिकं व्रजनाथयोर्व्यतानीत् ॥ अस्मिन्मुकुट ॥ पदक्षेप ॥ क्षणिकेरुदितस्मिते ॥
 स्वांगुष्ठपानमुत्तानशयनाद्यं च चेष्टितं ॥ यथा ॥ मुखपुटकृतपादांजोरुहां गुष्ठमूर्द्धप्रचलचरण
 युग्मं पुत्रमुत्तानसुप्तं ॥ क्षणमिह विरदं तं स्मेरवक्त्रं क्षणं सातिलमपि विरतासीन्नेक्षितुं गोष्ठराज्ञी ॥ अ
 त्रयाध्वनख ॥ कंठेरक्षातिलकमंजरी ॥ पट्टडोरी कटोरुस्ते सूत्रमित्यादि मंडनं ॥ यथा ॥ तरुनुन
 खमंडनं नवतमालपेद्युं शिष्टं रुचिररोचनाकृततमालपत्रश्रियं ॥ धृतप्रतिमं सरकटस्फुरितपट्टसूत्र
 सजं व्रजेशगृहिणी सुतं न किल वीक्ष्य पृथ्वीयौ ॥ अथ मध्यं ॥ दृक्कटी नागलकतानग्रता छिद्रि
 कार्णता ॥ कलोक्तिरिनागणाद्यं च कौमारे सति मध्यमे ॥ यथा ॥ विचलदलकं रुक्मव्रतटी चंचलाक्षी

॥ ३

निरुक्त

(दक्षडोरक) ३

।रसा०

श्री०

कलवचनमुदचनूतनश्रोत्ररंध्री।अलघुरचितरिंगंगोकुलेदिगुकूलंतनयममृतसिंधौप्रेक्षमा
तान्प्रमंहीत्॥घ्राणस्पर्शस्वरेमुक्तानवनीतकरांबुजे॥किंकिंष्पादिचकटादौप्रसाधनमिहोदि
तं॥यथा।कृणितकनककिंकिंकीकलापंसितमुखमुक्तालनासिकाग्रमुक्ती।करधृतनवनीतपि
डमयेतनयमवेक्षाननंदनंदपंती॥अथशेषं॥अत्रकिंचिद्विशंमध्यामीषत्प्रथितंमनागुरः
।शिरश्चकाकपक्षाढ्यकौमारैवरमेसति॥यथा।समनागपचीयमानमध्याप्रथिमोपक्रमश्चि
क्षाणार्थिवक्षाः॥दधदाकुलकाकपक्षलक्ष्मीजननीस्तंनयतिस्मदिवडिंत॥घटीफणप
टीचात्रकिंचिद्वन्यविनृषणं।लघुवेत्रकरवादिमंडनपरिकीर्तितं।वस्त्ररक्षाव्रजान्तेवियसोः
सहखेलनं।पावशृंगदलादीनांवादनाद्यत्रवेष्टितं॥यथा॥शिरस्वडकृतशेखरःफणपटीकंटी
रेदधत्करेचूलगुंडीलघुसवयसांकुलैरावृतः।अवनिहसैकैत्करीन्परिसरेव्रजस्यप्रियेसु
तस्तवकृतार्थयत्प्रहृष्टप्रपन्नैत्रानिनः॥अथपौगंडं॥पौगंडादिपुरैवोक्तीतेनसंक्षिप्पलिख्यते
॥यथा।पथिपथिसुरतीणामंशुकोत्तंसिमूद्वाधवलिमयुगपांगोमंडितःकंबुकेन।लघुलघुप

(निकट)

क ४

६०

(वसात्र) २

रिगुंजन्मंजुमंजीरयुग्मं व्रजनु विममवः ॥ कच्छदेशादुपैति ॥ अथकैशोरं ॥ अरुणिमयुगपांगस्तु
 गवक्षः कपाटी विलुठदमलहारोरम्परोमावलिश्रीः ॥ पुरुषमणिरयं मे देवकिश्यामलांगस्तु
 दरखनिजन्मानेवमुच्चैर्धिनोति ॥ नयेनयौवनेनापि दीव्यनूगोपेन्द्रनंदनः ॥ नातिकेवलवासल्य
 नाजां पौगंडतागिव ॥ सुकुमारेण कौमारवयसा संगतोपसौ ॥ किशोरान्नः सदादासविशेषाणां
 प्रभासते ॥ अथशैशववापलं ॥ पौरीतिनित्रिविकिरत्यजिरेदधीनिसंतानिकांहरतिर्द्वैतम
 थर्दंडं ॥ वक्रौक्षिपत्यविरतं नवनीतं नवनीतमित्थमातुः प्रमोदनरमेवहरिस्तनोति ॥ यथावा ॥
 प्रेक्षप्रेक्षादिशः सशंकमसकृन्मंदं पदं निक्षिपन्नायात्प्रेषलतांतरे स्फुटमितोगवांहरिष्य
 नूहरिः ॥ तिष्ठस्त्वेरमजानतीवमुखरेचौर्यभ्रमद्रूलतंत्रस्यल्लोवनमस्य शुष्पादधरं रम्यं दिदृक्षे
 मुखं ॥ अथानुभावाः ॥ अनुभावाः ॥ अनुभावाः शिरोध्यातंकरेणांगानि मार्जनं ॥ अशीर्वादो
 निदेशश्चलालनं प्रतिपालनं ॥ हितोपदेशदानाद्यावत्सलेपरिकीर्तिताः ॥ तत्र शिरोध्यातं
 यथा ॥ श्रीशदमे ॥ तदीक्षणेत्प्रेमरसाक्षुताशयाजातानुरागागतमन्यवोर्नकान् ॥ उच्छ्रयो

रसा०

श्री०

निर्गपरिरन्ममूर्द्धिघ्राणैरवापुःपरमांमुदंते॥यथावा॥दुग्धेनदिग्धाकुचविद्युतेनसमग्रमाघ्रा
यशिरःसपिष्टै।करेणगोष्ठेक्षितुरंगनेयर्मगानिपुत्रस्यमुद्गर्ममार्ज॥चुंवास्त्रेषौतथाक्लानंन
मग्रहणपूर्वकं।उपालंजादयश्चात्रमित्रैःसाधारणाःक्रियाः॥अथसात्विकाः॥नवात्रसात्वि
काःस्तन्यस्रवःस्तंभादयश्चते।तत्रस्तन्यस्रवोयथा।श्रीदशमे॥तन्मातरोवेणुरवत्वरोत्थिता
उज्जुह्यदोर्निर्गपरिरन्निर्जरं।स्नेहस्तुतस्तन्यपयःसुधासर्वमत्वापरं ब्रह्मसुतानपाययन्॥य
थावा॥ललितमाधवे।निचुलितं गिरिधातुस्फीतपत्रावलीकानखिलसुरनिराणून्क्षालयद्विर्य
शोदा।कुचकलत्राविमुक्तैःस्नेहमाध्वीकमेधैस्तवनवमनिषेकंदुग्धपूरैःकरोति॥स्तंभादयो
यथा।कथमपिपरिरञ्जुनक्षमास्तच्चगात्रीकलयितुमपिनालंवाष्यपूरस्तुताक्षी॥नवसुतमुप
देष्टुंरुद्धकंठीसमर्थोदधतमचलभासीघ्राकुलागोकुलेशी॥अथव्यतिचारिणः॥अत्राप
स्मारसहिताःप्रीतोक्ताव्यतिचारिणः॥तत्रहृषेयिथा।श्रीदशमे॥यशोदाचमहन्नागानष्टलञ्च॥
प्रजासती॥परिब्रज्यांकमुमोचाश्रुकलांमुद्ग॥यथावा॥विदग्धमाधवे।जितर्चंद्रपरागचंद्रि

मारेय १

(कपूर) १

कानैलदेदीवरवन्दनश्रियं। परितोमयि शोत्तमाधुरीवदतिस्पर्शमहोसवस्तव॥ अथस्थायी॥ संभ्रमा
 दिच्युतायास्यादनुकंपेनुकंपितुः। रतिसैवात्रवाः सल्यस्थायीभावोनिगद्यते॥ गोपेन्द्रादेस्तुवाः सल्य
 रतिः प्रौढानि सर्गतिः। प्रेमवस्नेरुवद्भातिकदाचिकिलरागवत्॥ तत्रवासल्यरतिर्यथा श्रीदशमे। न
 दः स्वपुत्रमादाय प्रोषागतद्वारधीः। मूर्द्धावधाय परमां मुदलेने कुरुद्वह॥ यथावा। विन्यस्तश्रु
 तिपालिरद्य मुरलीनिस्वानश्रुशूषयानूयः। प्रसन्नववर्षिणी द्विगुणितो कंठाप्रदोषोदये गेहाद
 गनर्मगनात्पुनरसौगेर्द्विशीत्याकुलागोविंदस्य मुकुर्वजेंद्रगृहिणीपंथानमालोकते॥ प्रेम
 वधथा। प्रेक्ष्यतत्र मुनिराजमंडलैः स्तूयमानमपि मुक्तसंभ्रमा। कृष्णर्मकमनिगोकुलेश्वरीप्र
 स्नुता विनशनेन्यवीविशत्॥ यथावा। देवक्याविवृतप्रसूचरितयाप्युन्मज्जमानाननेनूयोनि
 र्वसुदेवनंदनतयाप्युद्भूषमानैर्जनैः। गोविंदे विहंगुलो सुकतयाक्षेत्रं कुरोरागते प्रेमावल्ल
 वनाथयोरतितरामुल्लासमेवाप्ययौ॥ स्नेरुवधथा। पीयूषद्युतिनिःस्तुनाद्विपतितैः क्षीरोकरै
 र्जाह्नवीकालिंदीचर्विलोचनाद्वजनिनिर्जातां जनश्यामलैः। आरान्मध्यामवेदिमापतितयोः।

रीरसा०

श्री०

लिङ्गातयोऽसंगमेऽवृत्तासि ब्रजराजितसुतमुखप्रेक्षां स्फुटं वाञ्छसि॥ रागवद्यथा। तुषारतिनुषान
लोप्युपरितस्त्ववद्वस्थितिर्नवंतमवलोकते यदि मुकुंदगोष्ठेश्वरी॥ सुधां बुधिरपि स्फुटं विकटकाल
कूटत्पलं स्थिता यदि न तत्र ते वदन् पद्ममुदीक्षते॥ अथायोगेऽर्कं ठितं॥ वसस्पृहं तशरदिंदुवि॥
निंदवक्रं संपादयिष्यति कदान युनोऽसवं न॥ इत्यच्युते विरुरति ब्रजवाटिकाया मुर्वी त्वराजय
ति देवकनंदिनीनां॥ यथावा॥ भ्रातृनयं भ्रातुस्तु मर्ममसंदिशकगांदिनी पुत्रां भ्रातृवेषु वसं
तीति दृष्टते त्वां हरे कुंती॥ अथ वियोगः॥ श्रीदशमे। यशोदावर्णमानानि सुतस्य चरितान्यसौ॥
शृण्वत्यश्रुणां वा भ्राक्षी स्नेहस्तु तपयोधरा॥ यथावा॥ याते राजपुरं हरो मुखतटीया कीर्णधूम्रा
लका पश्यत्सुततनुः कठोरलुठनैर्देहव्रणं कुर्वती क्षीर्णगोष्ठमहं द्रमहिषी ह्यपुत्रपुत्रे तस्यौ क्रो
शंती करयोर्युगेन कुरुते कष्टादुरस्ताडनीं॥ वदूनामपि सद्भावे वियोगेऽत्र तु केचन। चिंता विषाद
निर्वेद जाड्यदैन्यानि चापलं॥ उन्मादमोहद्विषाद्या अत्युद्रेकं व्रजं तपमी॥ तत्र चिंता। मंदस्पंदमभू
त्कमैरलघुनिःसं दानिर्तमानसं। दृढलोचनयोचिरादविवलव्यानुग्रतारं स्थितीनिश्चासै

(शत्रुघु) ५

९२

रघरश्च ते विधुरतां नीतः कदुलैव यं नूनं कल्लवराज्ञिपुत्रविरहो दूष्णीतिरा। क्रमसे ॥ विषादः ॥ व
 दनकमलं पुत्रस्य हनिमीलति शैशवे बवत रुणिमारं तो नृष्टं नरस्य मलोकयं। अतिनववधूयुः
 र्त्तं चार्मुन रुम्यमिवेशयं शिरसि कुलिशं हंत क्षिप्रं फल्कसु तेन मे ॥ निर्वेदः ॥ धिगस्तु हत जीवि
 तं नरवधिप्रियोपाद्यमेययान हिंदुरेशिरः स्नुतकुचाग्रमाघ्रायते। मुधानवसुधादुहाम
 पिगवां पराङ्मुखं कसलुचतिनचंचलः सुरनिगांधियासांदधि ॥ जाड्यं ॥ यं पुंडरीकेक्षण
 मंड - तिष्ठतस्ते गोष्ठे करं नो रुद्धं नो नूतं। तं प्रक्षदंडं स्तिमितेन्द्रियाभादंडाकृतिस्ते जननीवचूवा ॥ दैन्यं ॥ याचते
 वतविधातरुदस्वात्वारदैस्तृणमुदस्य शोदा। गोचरे स हृदपि क्षणमहोरधमसरममानयवर्ष ॥ चाप
 लं ॥ किमिविकुरुते हर्षेतिष्ठनयं निरात्रपो व्रजपतिरिति जूते मुग्धो यमत्र मुदा जनः ॥ अहृतनयं प्राणेभ्यो
 पि प्रियं परिहृत्य तं कुलिशं हृदयोगेष्ठैरी प्रविश्य सुखीयति ॥ उन्मादः ॥ क्रमेण पुत्रो नीपाः कथयत कुरंगः
 किमिदं वः सवन्नामान् प्राणैर्न गतं तदुदतं मधुकरा ॥ इति नामं नामं भ्रमं नरविद्वनाय दुपते न वीतं दृष्टं
 तीदिशि दिशिय शोदा विवरति। मोहः ॥ कुटं विनिमनस्तटे विधुरतो विचसे कथं प्रसारयदृशं मनाकु

श्रीरसा०

श्री०

तव सुतः पुरोवर्तते। दृढं गृहिणि गेहं न कुरु मृन्मिता कुलः स शोचति तव प्रसूय दुकुलेन्द्र नन्दः प्रिता ॥
अथ योगो सिद्धिः ॥ विलोकार्गस्थ लेलञ्च संगमं विलोचनाभीष्ट विलोकनं हरिं। स्तनोरसि चन्न वकुंच
कांचलं देवः चणादान कर्तुं दुःखि प्रिया ॥ दुष्टिः ॥ प्रथमे ॥ ताः पुत्रमं कमारो प्यहस्ते हस्तुत पयोधराः ॥ ह
र्षविक्रलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ यथावा ॥ ललितमाधवे ॥ नयनयोः स्तनयोरपि युग्मतः
परिपतद्भिरसौ प्रयसां ऊरैः ॥ अहह रत्नवराज विलासिनी स्वतनयं प्राणयाद निषिंचति ॥ स्थितिः ॥
विदग्धमाधवे ॥ अहह कमलगीधरे त्रसौ दयं वंदे विनिहितनयने गेहं मुखे दोमुकुंदा कुचकल
शामुखान्यामं वरकोपमं वातवमुद्गरतिरुषां द्वर्षति क्षीरधारां ॥ स्वीकुर्वते रसमिमं नाद्यज्ञा अपि
केचन ॥ तथा प्राहुः ॥ स्फुटं च मकारितं यावत्सलं चरसं विदुः ॥ स्थायी वत्सलता स्य ह्यपुत्राद्यालं वर्नम
तं ॥ किंच ॥ अप्रतीतो हरिरतेः प्रीतस्य स्यादपुष्टता ॥ प्रेयसस्तुतिरोन्नावो वत्सलस्य स्य न क्षतिः ॥ एषार
सत्रयी प्रोक्ता प्रीतादिः परमाद्भुता ॥ तत्र केषुचिदप्यस्याः संकुलवमुदीर्यते ॥ संकर्षणस्य सखी तु प्री
तिवात्सल्यसंगती ॥ युधिष्ठिरस्य वात्सल्यं प्रीत्या सख्येन जानितं ॥ आहु कप्रभृतीनीनां तु प्रीतिर्वा

को ५
(अंवरं आर्द्रा किरण)

ल २

९३

सल्यमिश्रिता। जंरदाजीरिकादीनां वासल्यं सख्यमिश्रितं॥ माद्रेयनारदादीनां सख्यं प्रीत्या करं वि-
 तं। रुद्रताक्षोद्भवादीनां प्रीतिः सख्येन मिश्रिता॥ अनिरुद्धादिनष्टृणामेव केचिद्वनाधिरे। एवं
 केषुचिदनेषु विज्ञेयं नावमिश्राणी॥ ॥ इति श्रीरसामृतसिंधौ पश्चिमविभागमुख्यतक्तिरसनिरु-
 पणो वसलतक्तिरसलहरी॥ ॥ श्री॥ ॥ अथ मधुराख्यतक्तिरसः॥ आत्मौचितैर्विनावाद्यैः पुष्टिनी = मो
 तासतां हयि॥ मधुराख्यो नवेद्रक्तिरसो सौमधुरारतिः॥ निवृत्तानुपयोगित्वाद्गुरुत्वादयं रसः॥
 रहस्यत्वाच्च संक्षिप्य विततांगोऽपि लिख्यते॥ तत्रालं वनाः॥ अस्मिन्नालं वनः कृत्स्नः प्रियास्तस्य च सु-
 भ्रुवः॥ तत्र कृत्स्नः॥ असमानोद्धसौंदर्यलीलावैदग्ध्यसंपदां। आश्रयत्वेन मधुरे हरिरालं वनो मतः
 । यथा श्रीगीतगोविंदे॥ विश्वेषामनुरंजनेन जनयन्नानंदमिंदीवरश्रेणी श्यामलकोमलैरुपन-
 यन्नंगैरनंगोऽसुर्वी। स्वच्छंदं व्रजसुंदरी निरन्तरं प्रत्यंगमालिङ्गितः। शृंगारसखि मूर्तिमानिव म-
 थो मुग्धो हरिः क्रीडति॥ अथ तस्य प्रेयस्यः॥ नवनववरमाधुरीधुरीणाः प्रणयतरंगं करं वि-
 तांतरंगाः॥ निजरमणतया हरिं नजंतीः प्रणमतताः परमाद्भुताः किशोरीः॥ प्रेयसीषु हरेरासु प्रव-

श्रीरसा०

श्री०

रावार्धनानवी॥ अस्या रूपं॥ मदचकितचकोरीचारुताचोरदृष्टिर्वदनदमितराकारोहिणीकांतकी
र्ति॥ अविकलकलधौतोद्धूतिधौरेयकं श्रीर्मधुरिममधुपात्रीराजतेपद्मराधा॥ रति॥ नमोक्तौम
मनिर्मितोरुपरमानंदोऽसवायामपि॥ श्रोत्रस्यांततटीमपि स्फुटमनाधायस्थितोद्यन्मुखी॥ राधा
लाघवमप्यसादरगिरांनंगीतिरातचतीमैत्रीगौरवतोप्यसौशतगुणामत्प्रीतिमेवादधे॥ अथकृष्ण
रतिर्यथागीतगोविंदे॥ कंसारिरपिसंसारवासनावंधशृंखलां॥ राधामाधायहृदयेतत्पाजव्रज
सुंदरी॥ अथोद्दीपना॥ उद्दीपनाइहप्रोक्तामुरलीनिखनादय॥ यथापद्यावल्यां॥ गुरुजनगं
जनमयशोगुरुपतिचरितंचदारुणीकिमपि॥ विस्मारयतिसमस्तंशिवशिवमुरलीमुराराते॥
अथानुभावा॥ अनुभावासुकथितादृगंतैकास्मितादय॥ यथाललितमाधवे॥ कृष्णापांगतरं
गितद्युमणिजासंज्ञेदवाणीकृतेराधाया॥ स्मितचंद्रिकासुरधुनीपूरेनिपीयामृती॥ अंतस्तोषतु
षारसंलवलववालीडतापैजमा॥ कांत्वासप्तजुगतिं संप्रतिवर्यसर्वोद्धिमध्यास्महे॥ अथसा
त्विका॥ यथापद्यावल्यां॥ कामंवपुःपुलकितंनयनेधृतासेवाच॥ सगजदपदा॥ सखिकपिवत्त॥

८४

ज्ञातं मुकुंदमुरलीरवमाधुरीतेचेतः सुधांशुवदनेतरलीकरोति॥ अथवाचिचारिणः॥ आलस्योग्र
 विनासर्वविज्ञेयावाचिचारिणः॥ तत्रनिर्वेदोयथापद्यावल्यां॥ मामुंचपंचशरपंचशरीशरीरेमा
 सिंचसांद्रमकरंदरसेनवायो॥ अंगानितत्प्रणयनंगविगर्हितानिनालंविर्तुकथमपि क्षमतेद्यजी
 वः॥ हृषीयथाकिंवललययुवतीनांलेहयनैर्गन्धमृगैःकुवलयदललक्ष्मीलंगिमाः स्वांगजासः॥ मद
 कलकलनेंद्रोल्लंघालीलातरंगः कवलयतिधृतिमेक्ष्माधराण्यधूर्तः॥ अथस्थायी॥ स्थायीनावो
 नवेत्यत्रपूर्वोक्तामधुरारतिः॥ यथा॥ पद्यावल्यां॥ नूवल्लितांडवकलामधुराननश्रीः कंकलिकोर
 ककरं वितकर्णपूरः॥ कोयंनवीननिकषोपलतुल्यवेषोर्वशीरवेणसखिमा मवशीकरोति॥ राधा
 माधवयोरेवकापिभावैः कदाप्यसौ॥ सजातीयविजातीयैर्नैवविच्छिद्यतेरतिः॥ यथा॥ इतोदूरेरा
 ज्ञीस्फुरतिपरतोमित्रपटलीदृशोरग्रेचंद्रावलिरुपरिशैलस्यदनुजः॥ असव्येराधायंकुसुमि
 तलतासंभृततनौदृगंतश्रीर्लोलातटिदिवमुकुंदस्यवलते॥ घोराखंडितशंखचूडमजिरंरुंधे
 शिवातामसीवह्निष्ठशसनः॥ शमस्तुतिकथाप्रालेयमासिंचति॥ अग्रेरामसुधारुचिर्विजयतेरु

(सुंदर)

(अशोक)

(कवौनीपाषाण) ५

श्रीरसा०

श्री०

सप्रमोदोचितं राधायास्तदपि प्रफुल्लमनजन्मलानि न नावां वुजै ॥ सविप्रलंभसंनोगने देन द्विविधो मतः
॥ तत्र विप्रलंभः ॥ सपूर्वरागो मानश्च प्रवासादिमयस्तथा ॥ विप्रलंभो वक्रविधो विद्वद्भिरुक्त्यते ॥ त
त्र पूर्वरागः ॥ प्रागसंगतयोर्भावः पूर्वरागो न वेदयोः ॥ यथा पद्यावल्यां ॥ अकस्मादेकस्मिन्पथि
सखिमयायामुनतर्तव्रजं त्पादृष्टोयं नवजलधरश्चामलतनुः ॥ सदृग्ग्या किं वा ॥ कुरुत न हि ज्ञाने
तद्दमनो मेवालो लंकचन गृहकृतेन वलते ॥ यथा वा श्रीदशमे ॥ तथा ह मपि तच्चित्तो निद्राचन
लने निशि ॥ वेदाहं रुक्मिणा द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः ॥ अथ मानः ॥ मानः प्रसिद्ध एवात्र ॥ यथा श्री
गीतगोविंदे ॥ विहरति वने राधासाधारणप्रणये हरौ विगलितनिजो कर्षादीर्ष्यावशेन गतान्यतः
क्वचिदपि लताकुंजैर्गुंजमधुव्रतमंडलीमुखरशिखरे लीना दीना प्लुवाचरहसंखी ॥ प्रवासः ॥ प्रवा
सः संगविच्युतिः ॥ यथा पद्यावल्यां ॥ हस्तोदरे विनिहितैककपोलपाले रश्रांतलोचनजलस्नपितान
नायाः ॥ प्रस्थानमंगलदिनावधिमाधवस्य निद्रालवो कुत एव सरोरुहाक्षाः ॥ तथा प्रह्लादसंहितायां
उद्धववाक्यं ॥ न गवानपि गोविंदः कंदर्पशरपीडितः ॥ ननुं क्तेन स्वपिति च चिंतयन् वो ह्यहनिर्वा

८५

॥ अथ संज्ञागः ॥ द्वयोर्मिलितयोर्ज्ञागः संज्ञाग इति कीर्तते ॥ यथा पद्यावल्यां ॥ परमानुरागपरयाधराध
 यापरिरंजकौशलविकासिन्नावया ॥ सतया सहस्ररसनाज्जनोऽसर्वानिर्वाहयस्त्रिस्त्रिस्त्रिखंडशेखरः ॥
 ॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधौ पश्चिमविभागे मुखनक्तिरसनिरूपणे मधुराख्यनक्तिरसलहरी ॥ ॥
 ॥ श्री ॥ ॥ गोपालरूपशोभादधदपिरधुना यत्तावविस्तारी ॥ तुषातु सनातनात्मा पश्चिमभागे रसां बुनिधेः
 ॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधौ मुखनक्तिरसनिरूपणे नाम पश्चिमविभागस्तृतीयः ॥ श्रीमद्भा
 गवताद्यहंशास्त्रदर्शितयादृशा ॥ इयमा विष्कृता मुख्या पंचनक्तिरसीमया ॥ नक्तिनरेण प्रीतिं कलय
 न्नु ररीकृतव्रजासंगः ॥ तनुतां सनातनात्मा नगवान् मयि सर्वदा तुष्टिः ॥ रसामृताच्चेर्नागे त्रतुरीये नूतनरा
 निधेः ॥ रससप्तविधोगोणे मैत्रीवैरस्थितिर्मितथः ॥ रसानासश्च तेनात्र लहये निवकीर्तिताः ॥ प्रागत्रा
 नियताधाराः कदाचिक्काप्युदित्वरा ॥ गौणान्नक्तिरसां सप्तलेखा हस्यादयः क्रमात् ॥ नक्तानां पंच
 धोक्तानामेषां मध्यतएव हि ॥ कप्येकः क्वाप्यनेकश्च गौणश्चालंवनो मतः ॥ तत्र हस्यनक्तिरसः ॥ व
 क्षमाणौ विनावाद्यैः पुष्टिं हास्यतिर्गता ॥ हस्यनक्तिरसो नाम ॥ बुधैरेष निगद्यते ॥ अस्मिन्नालंवनः

श्रीरसा०

श्री०

कृष्णस्तथान्योपितदन्त्रयी॥ वृद्धाः शिशुमुखाः प्रायः प्रोक्ताधीरैस्तदाश्रयाः॥ विजावनादिवैशिष्ट्यात्प्रवराश्च
कचिन्मताः॥ तत्र कृष्णो यथा॥ यास्याम्यस्य न नीषणस्य सविधं जीर्णस्य शीर्णकृतेर्मातेर्नेष्ट्यति मां पिधाय
कपटादाधारिकायामसौ॥ इत्युक्त्वा च किताक्षमद्भुतशिशुवुद्धीक्ष्यमाणे हरौ हास्यं तस्य निरुद्धतोष्पति
तरां वर्त्ततदासीन्मुनेः॥ अथ तदन्त्रयी॥ यच्चैष्टाकृष्णविषया प्रोक्तः सोऽत्र तदन्त्रयी॥ यथा॥ ददामि दधि
फालितं विहणुवक्त्रमित्यग्रतो निराग्राज रती गिरं विवृतकोमलौष्ठे स्थिते॥ तथा कुसुममर्पितं नवमवे
त्यनुग्रामने॥ हरौ जहसु रुरुर्किमपि सुष्ठु गोष्ठार्त्तका॥ यथावा॥ अस्य प्रेक्ष्य करं शिशोर्मुनिपतेरपा
मस्य मे कथ्यतां तथ्यं हंत चिरायुरेव न वितो किं धेनुकोटीश्वरः॥ इत्युक्ते न गवन्मयाद्यपरितश्च श्रीरेण किं
चारुणा द्रागा विवर्तवदुद्धरस्मितमिदं वर्त्तयारुधते॥ उद्धीपनाहरेस्तादृग्वाग्देशचरितादयः॥ अ
नुजावास्तुनासौष्टु गंडविस्मदनादयः॥ हर्षालस्यावहित्याद्याविज्ञेयाव्यतिचारिणः॥ साहासरतिरेवा
त्रस्थार्थिजावतयोदिता॥ षोढाहासरतिः स्मृतस्मितरुसिते विहसितावरुसिते च॥ अप्रहसितातिरु॥
सितके ज्येष्ठादीनां क्रमाद्वेदे॥ विजावनादिवैचित्र्यादुत्तमस्यापि कुत्रचिन्मवेद्विरुसिताद्यैव नाव

२६

ज्ञेयिनिनणप्रतो॥ तत्रस्मितं॥ स्मितं बलक्षयदशनं नेत्रगंडविकासकृत्॥ यथा॥ कजा मिजरती खलाद
 धिहरं दिधीर्षित्यसौ प्रधावति जवेन मांसुवलमंक्षुरक्षांकुरु॥ इतिस्वलेदुदीरितेद्रवति कांदिशी केरु॥
 रौविकस्वरमुखां वृजकुलमनून्मुनीनां दिवि॥ हसितं॥ तदेवंदरसंलक्ष्यदंताग्रं हसितं नवेत्॥ यथा॥
 मद्धेशेन पुरःस्थितो हरिरसौ पुत्रो हमेवासमिते पश्येत्पच्युतजल्यविश्वसितया संरंजरज्जृशा॥ मामे
 तिसवलदक्षरेजटिलया वाक्कुशनिष्कासिते पुत्रे प्रांगणतः सखीकुलमनूदंतां शुधौताधरं॥ विहसि
 तं॥ सखनंदष्टदशनं भवेद्विहसितं ततः॥ यथा॥ मुषाणदधिमेदुरं विफलमंतराशंकसे सनिश्चासितं
 वरं जटिलया त्रनिद्रायते॥ इतिव्रवतिकेशवे प्रकटशीर्षदंतस्थलं कर्तुं हसितमुख्यनकपटमुपयाव
 द्या॥ अवहसितं॥ तच्चावहसितं फुल्लनासंकुचितलोचनं॥ यथा॥ लग्नस्तेनितरां दृशोरपियुगे
 किंधातुरागोधनं प्रातः पुत्रवलस्य वा किमसितं वा सस्त्रयांगे धृती॥ इत्याकर्णपुरोव्रजेशगृहि
 णीवार्चस्फुरन्नासिकाद्वती संकुचदीक्षणा॥ वहसितं जातानरोर्द्धुक्षमा॥ अपहसितं॥ तच्चापहसि
 तं साश्रुलोचनं कं पितां सकं॥ यथा॥ उदसं देवर्षिर्दिविदरतरंगद्भुतशिरायदन्नाण्डदोदशनरुचि

(नयद्वते) २

श्रीरसा०

श्री०

निःपांडुरयति। स्फुटं ब्रह्मादीनां नटयितरिदिवो ब्रजशिखौ जरत्पाः प्रस्तोमान्नटतितदने
 षीदृशमसौ॥ अतिरुसितं॥ सरुस्ततालं क्षिप्रीगंतवातिरुसितं विदुः॥ यथा। वृद्धेर्ध्ववलिता
 ननासिवलिनिःप्रेक्षस्त्रयोग्यामतस्वामुद्धेदुमसौ वल्लीमुखवरोमांसाधयत्युसुक॥ आनि॥
 विल्लुतधीर्द्वेणेनहिपरं वत्तोवलिध्वंसनादित्युजैर्मुखरागिराविजहसुः सोत्तालिकावालिकाः
 ॥ यस्मादासः सचेत्कापि साक्षान्नैव निवधत्ते। तथाप्येष विनावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते॥ यथा॥
 शिंवीलं विकुचासिददुरवधूविस्फूर्जिता साकृतिस्त्वं जीर्यद्विद्विष्टिरोष्टतुलितांगारामृदंगोदरी॥
 काव्यंतः कुटिले परास्ति जटिला पुत्रिद्वितौ सुंदरी पुण्येन ब्रजसुभ्रुवांतवधृतिं हर्तुं न वंशीक्षमा॥ ए
 षहास्यरसस्तत्र कैशिकी वृत्तिविस्मृतौ। शृंगारादिरसोद्भेदाद्बहुधैव प्रपंचितः॥ इति श्रीनक्ति
 रसामृतसिंधावुत्तरविनागे गौणनक्तिरसनिरूपणे हास्यनक्तिरसलहरी॥ ॥ श्री॥ ॥ अथाद्भुत
 नक्तिरसः॥ आलोचितैर्विजावाद्यैः स्वाद्यत्वं तत्तत्तत्तसि। साविस्मयरतिनीताः। द्रुतनक्तिरसो
 नवेत्॥ नक्तः सर्वविधोऽप्यत्र घटते विस्मयाश्रयः। लोकोत्तरक्रियाहेतुर्विजावस्तत्र केशवः॥

(कक्षर्ज)

२७

तस्य चैष्टाविशेषाद्यात्तस्मिन्नुद्दीपनामताः ॥ क्रियास्तुनेत्रविस्तारस्तंताश्रुपुलकादयः ॥ आवेगह
 र्षजाद्याद्यास्तत्रस्युर्वनिचारिणः ॥ स्थायीस्याद्विस्मयरतिः ॥ सालोकोत्तरकर्मतः ॥ साक्षादनुमिर्त
 वेतितच्चद्विविधमुच्यते ॥ तत्रसाक्षात् ॥ साक्षादैर्द्रियकंदृष्टश्रुतंसंकीर्तितादिकं ॥ तत्रदृष्टं य
 था ॥ एकमेवविविधोद्यमनाड्यमंदिरेषुयुगपन्निखिलेषु ॥ द्वारकामनिसमीक्षुमुकुंदस्यंदनोज्जि
 ततनुर्मुनिरासीत् ॥ यथावा ॥ कस्तन्यगंधिवदनेदुरसौशिषुस्तेगोवर्द्धनः ॥ शिखररुद्धघनः ॥ क्वचार्य
 नोऽपशमभ्यकरकंदुकिताचलेन्द्रः ॥ खेलन्निवस्युरतिहंतकिमिंद्रजालं ॥ श्रुतंयथा ॥ यान्नाक्षिपन्
 प्रहरणानिभगः ॥ सदेवः प्रत्येकमक्षिपन् नदमूनिशरत्रयेण ॥ इत्याकलय्ययुधिकंसरिपोऽप्रभारवं
 स्फारेक्ष्णः ॥ क्षितिप्रतिः ॥ पुलेतदासीत् ॥ संकीर्तितंयथा ॥ डिंनः ॥ स्वर्णनिभां वराः ॥ घनरुचो जाताश्च
 तुर्वाहवोवसाश्चेतिवदन्कृतोस्मिन्निवराः ॥ स्तंभेनसंपश्यत ॥ आश्चर्यं कथयामिवः ॥ शृणुतनोऽप्रत्ये
 कमेकैकशः ॥ स्तूर्यतेजगदंडवद्भिरनितस्तेहंतपद्मासने ॥ अनुमिर्तयथा ॥ उन्मील्य ब्रंजशिखो
 दृशंपुरस्ताज्जांडीरंपुनरतुलं विलोकयंतः ॥ सात्मानपशुपटलीचतत्रदावाडुमुक्तामनसिचम

की ४

श्रीरसा.

२५

श्री०

क्रियामवापुः॥ अप्रियादेः क्रिया कुर्यान्नालौकिक्यपि विस्मयं। असाधारण्यपि मना कृकरोत्येव प्रि
यस्य सा। प्रियाप्रियस्य किमु त सर्वलोकोत्तरोत्तरा। इत्यत्र विस्मये प्रोक्तारत्ननुग्रहमाधुरी॥ ॥ इ
ति श्रीभक्तिरसामृतसिंधावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे। द्रुतभक्तिरसलहरी॥ ॥ श्री॥ ॥
॥ अथ वीरभक्तिरसः॥ सैवोत्साहस्तुतिः स्थायी विभावार्थैर्निजोचितैः। आनीयमाना स्वाद्यत्वं वीरभ
क्तिरसो न वेत्॥ युद्धदानयाधर्मेऽनुद्धवीर उच्यते। आलंबन इह प्रोक्त एष एव चतुर्विधः। उत्साहस्त्वे
ष भक्तानां सर्वेषां मेव संभवेत्। तत्र युद्धवीरः॥ परितोषाय कृत्स्नस्य दधदुत्साहमाह्वोसखा वंधुविशे
षो वा युद्धवीर इहोच्यते॥ प्रतियोद्धा मुकुंदो वा तस्मिन्वाप्रेक्षके स्थिते। तदीये ज्ञातरोनात्र भवेदनुः
सुहृद्वरः॥ तत्र क्लृप्तो यथा॥ अपराजितमानि नंदुर्गाच्च दुर्लभा मतिनूयमाधवाधिनुयामधुना सुहृ
ज्गणं यदि न त्वं समरात्परां च सि। यथावा। सरंभप्रकटीकृतप्रतिभारंभप्रियोः साद्रुतं कालिंदीपुलिने
वयस्य निकरैरा लोक्यमानस्तदा। अव्युत्थापितसखयोरपिवराहकारविसृजितः। श्रीदामप्रभवकी
द्विषश्च समराटोपः पटीयान्नभूत्॥ सुहृद्वरो यथा॥ सखिप्रकरमार्गणानगणितान्क्षिपन् सर्वतस्त॥

२८

थाद्यलगुडंक्रमाद्रमयतिस्मदामाकृती। अमंस्तरचितस्तुतिर्व्रजपतेस्तनूजोपासुं समृद्धपुलकोयथा।
 लगुडपूजरांतस्थितं॥ प्रायप्रकृतिशूराणां स्वपक्षैरपिकहिचित्र। युद्धकेलिसमुसाहोजायते प
 रमाद्रुत॥ तथाच श्रीहरिवंशे। तथागांडीवधन्यानं विक्रीडन्मधुसूदन॥ जिगाय नरतश्चैष्टं कुंत्वा प्रमु
 खतो विभु॥ कथितास्फोटविस्फर्द्धा विक्रमास्त्रग्रहादयः॥ प्रतियोधस्थिता संतो न वत्सु दीपना इह। त
 त्रकथितं यथा। पिंडीशूरत्वमिह सुवलं कैतवेनावलांगं जित्वा दामोदरयुधिष्ठथा माकृथाः कथि
 तानि। माद्यन्नेषत्वदलघुभुजा सर्पदर्पापहारी मंद्रधानो नटति निकटस्तौ ककुलः कलापी॥ क
 थिताद्याः स्वसंस्थाञ्चेदनुनामाः प्रकीर्तिताः। तथैवाहौ पुरुषिकाक्षेडिता क्रोशवल्गुनां॥ असहये
 पियुद्धेष्ठा समं दपलायनं। श्रीवानयप्रदानाद्या विज्ञेयाश्चापरेवुधैः॥ तत्रकथितं यथा॥ प्रोक्ता
 ह्यस्य तितरां किमिवाग्रहेण मीं केशि सूदनविदन्नपितद्रसेन। योद्धुं वलेन सममत्र सुदुर्वलेन
 दिव्यागला प्रतिनटस्त्रपतेनुजो मे। आहो पुरुषिकायथा॥ धृता रोषे गोपेश्वरजलधिर्चंद्रे परि
 करं निवघ्नत्पुलासाद्भुजसमस्वर्या समुचितं। सरोमांचक्षेडानि विडमुखविवस्य नटत सुदा।

श्रीरसा०

श्री०

मन्त्रसोकंठं जयति मुद्राहो पुरुषिका॥ चतुष्टयेऽपि वीराणां निखिला एव सात्विका॥ गर्वाविगधतिद्री
 डामतिरुषा विहितिका॥ अमर्षेऽसुकतासूयास्मृत्याद्यावन्निचारिणः॥ युद्धोसाहरतिस्तस्मिन्
 स्थायिनावतयोदिता॥ यास्वशक्तिसहायाद्यैराहायसिहजापिवा॥ जिगीषास्थेयसीयुद्धेसयुद्धो
 साहर्ष्यते॥ तत्रस्वशक्त्यात्राहयैसाहरतिर्यथा॥ अनिष्ठुरप्यद्यपितुर्निदेशादाहूयमानः पुरु
 षोत्तमेन। सत्सोककृत्स्नो धृतयुद्धकृत्स्नः प्रोद्यमादं डं न्रमयांचकार॥ स्वशक्त्यासहजोसाहरतिर्यथा
 । शृङ्गकारं प्रेक्षा मेवाहूदं मावं नैषी॥ क्षुद्ररेनद्रसेनाहेलारं नेणाद्यनिर्जित्तरामं श्रीदामाहं कृत्स्नमे
 वाहूयामि॥ यथावा। वलस्य वलिने वलाशुद्धदनी कमालो डयन् प्रयोधि मिव मंदरः कृतमुकुं
 दपक्षग्रहः॥ जनविकटगर्जितैः॥ ~~विश्व~~वधिरयन्नसधीरस्वरोहरेऽग्रमदमेकलः समिति नद्रसेनो
 वधात्॥ सहायेनाहायैसाहरतिर्यथा। मायिवलातिनीमविक्रमेन जनं गंगनहिसंगरादितः॥ इ
 तिमित्रगिरावरूथपः सविरूपं विद्वन्नहरिययौ। सहायेन सहजोसाहरतिर्यथा। संग्रामका
 मुकजुजः स्वयमेव कामं दामोदरस्य विजयाय कृती सुदामा। साहाय्यमत्र सुवलः कुरुते वली

पु ५

ए ९

चेर्जातोमणिर्जटिलितोवरहाटकेनासुकुदेवप्रतिभरोवीरेकलस्यनवरि॥ सनक्तकोनकारित्वाद्रौ
 द्वेत्वालंवनोरसे। रागात्तावोद्गादीनांरौद्रादस्यविभेदकः॥ अथदानवीरः॥ द्विविधोदानवीरः
 स्यादेकस्तत्रवक्त्रप्रदः॥ उपस्थितदुरापाथत्यागीचापरञ्च्यते॥ तत्रवक्त्रप्रदः॥ सहसादीयतेये
 नस्वयंसर्वस्वमप्युत। दामोदरस्यसौख्यायप्रोच्यतेसवक्त्रप्रदः॥ संप्रदानस्यवीक्षायाअस्मिन्नुद्दी
 पनामता॥ वाञ्छितोधिकदातृत्वंस्मितपूर्वान्तिनाषणं। स्थैर्यदाक्षिणधैर्याद्याअनुभावाइहोदि
 ता॥ वितर्कोमुक्यरुषाद्याविज्ञेयाचानिचारिणः॥ दानोसाहुरतिस्त्वत्रस्थायिभावतयोदिता॥
 प्रगाढास्थेयसीदिसादानोसाहइतीर्यते। द्विधावक्त्रप्रदोष्पविद्वद्भिरिहकथ्यते। स्यादान्यु
 दयिकस्त्वेकः परस्त्संप्रदानकः॥ तत्रान्युदयिकः॥ कलस्यान्युदयार्थेतुयेनसर्वस्वमप्य
 ते। अर्थिनोब्राह्मणादिभ्यः॥ सम्रान्युदयिकोभवेत्॥ यथा। व्रजपतिरिहसूनोर्जातकार्थेतथासौव
 तरदमलचेताः संचयनेचकीनां। पृथुरपि नृगकीर्तिः॥ सांप्रतंसंवृतासीदितिनिजगडुरुडैर्न
 सुरायेनतृप्ताः॥ अथतत्संप्रदानकः॥ ज्ञातायहुरयेस्वीयमहंताममतास्यदं। सर्वस्वंदीयतेयेनसस्यो

श्रीरसा०

श्री०

तत्संप्रदानक० तद्दानं प्रीतिपूजान्यां न वेदितुं दितं द्विधा ॥ तत्र प्रीतिदानं प्रीतिदानं तु तस्मै यदद्यात्
 ईधादि रूपिणे ॥ यथा ॥ वार्षिकं वैजयंती पटपुरुषुरयो ज्ञासुरं नृषणानां श्रेणिं माणि कानां जंगजर
 थतुरगान् कर्कुरान् कर्कुरेण ॥ दत्त्वा राज्ञं कुटुंबं स्वमपि न गवते दि सूरपान् दुज्जैर्देयं कुत्राप्यदृष्ट्वा म
 खसदसितदाया कुलं पांडवो नृत् ॥ पूजादानं ॥ पूजादानं तु तस्मै यद्विप्ररूपाय दीयते ॥ यथा ॥ ४० ॥
 यज्ञं तियज्ञं क्रतुं निर्यमादृता न वत आम्नाय विधानको विदा ॥ स एष विशुर्वरदोस्तु वा परो दास्याम्भुषौ
 क्षितिमीक्षितो मुने ॥ यथावा ॥ दशरूपके ॥ प्रियापयोधरोऽसंगकुंकुमारुणितो हरे ॥ वलिनैव स येना
 ये निष्ठापात्री कृतं कर ॥ अथ उपस्थितदुरापार्थत्यागी ॥ उपस्थितदुरापार्थत्याग्यसौ येन नेष्यते ॥ ह
 रिणा दीयमानेऽपि वैरं स्तुष्टेन दुर्लभं ॥ पूर्वतोऽत्र विपर्यस्तकारकत्वं द्वयोर्न वेत् ॥ अस्मिन्नुदीपनं कृत्स्नरू
 पात्पापसिंहादयः ॥ अनुतावास्तदुर्कषविर्णनद्रुमादयः ॥ अत्र संचारितान् नृमाधृतेरेव समीक्ष्यते ॥
 त्यागो साहुरतिधीरैः स्थायीना वद्दो दितः ॥ अल्कीवाशयता प्रौढा त्यागो साह उदीर्यते ॥ यथा हरिः
 क्तिसुधो दये ॥ स्थानानि कामस्तपसि स्थितो हत्वा दृष्टवान्साधुमुनीं द्रुगुह्य ॥ काचं विचित्रं निवदिव

साध्यादिस्तुतावरः ४

नक्षत्र ५

१००

रनंस्वामिन्कृताथोस्मि वरं नयावे॥ यथावा तृतीये। नात्यंतिकं विगणयंत्पिते प्रसादं किं वन्यदर्पितम्।
यं नुवत्तु न्यैस्ते। ये गत्व दं क्रिशरणं नवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशलारसज्ञाः॥ अयमेव न
वन्नुच्चैः प्रौढनावविशेषनाक्। धुर्यादीनां तृतीयस्य वीरस्य पदवीं व्रजेत्॥ अथ दयावीरः॥ कृपाद्रुद
यत्वेन खंडशोदेहर्मयन्। कृष्णायाश्च न रूपाय दयावीर इहोच्यते॥ उद्दीपना इह प्रोक्तास्तदार्तिचंजना
दयः। निजप्राणवायेनापि विपन्नत्राणशीलता। आश्वासनोक्तयः स्थैर्यमित्याद्यास्तत्र विक्रियाः। औ
सुक्यमतिरुषाद्याज्ञेयाः संचारिणो बुधैः॥ दयो सा हरति स्वत्रस्थायिनाव उदीर्यते। दयो द्वेकमृदुसा
हो दयो सा हृदोदितः॥ यथा। वंदे कुट्टलितां जलिमुद्गरं वीरं मयूरध्वजं येनार्द्धकपटं द्विजाय वपुषः
कंसद्विषेदिसताकष्टं गङ्गादिकाकुलोस्मि कथनारंतादहो धीमता सोल्लासं कृकचेनदारितमनूत्यनी
सुतान्पांशिरः॥ हरे श्रेष्ठ त्वविज्ञानं नैवास्म्यघटते दया। तदनावेव सौदानवीरं तर्जवति स्फुटं॥ वै
स्त्ववत्वाद्रतिः कृष्णे कृत्यते नेन सर्वदा। कृतात्रिज रूपे च नक्ति स्तेनास्य नक्तता॥ अतर्जविवर्दतो स्य
दानवीरे दयात्मनः। वोपदेवादयो धीरावीरमावक्षते त्रिधा॥ अथ धर्मवीरः॥ कृष्णे कतोषणे धर्मयः सदा

श्रीरसा०

(धर्मात्) ४

श्री०

परिनिष्ठितः प्रायेण धीरज्ञांस्तु धर्मवीरः स उच्यते ॥ उद्दीपना इह प्रोक्ताः सखास्त्रश्रवणादयः । अ-
नुभावानयास्तिक्यसहिष्णुत्वमादयः । मतिस्मृतिप्रभृतयो विज्ञेया वृत्तिचारिणः ॥ धर्मोऽसाहरति धी-
रः ॥ स्थायीभाव इहोच्यते । धर्मैकानि निनिवेशस्तु धर्मोऽसाहो मतः सतां ॥ यथा । न वदति रतिरुत्तमकु-
र्वता स तैतत्तूरपुरमनिपुंरुहते निरमेवोपहृते । दनुजदमनतस्याः पांडुपुत्रेण गंडः सुचिरमरचि-
शच्याः स वरुहस्तां कशायी ॥ यज्ञः पूजाविशेषोऽस्य मुजाद्यंगानि वैश्वैः । ध्यात्वेन्द्राद्याश्रयत्वेन यदे-
ष्टाकृतिरर्प्यते । अयं तु साक्षात्तस्यैव निदेशात् कुरुते मखान् । युधिष्ठिरं वुनिधिः प्रेक्षां महाभागवतोत्त-
मः ॥ दानादित्रिविधं वीरं वर्णयंतः परिसफुटं । धर्मवीरं न मन्यंते कतिचिद्वनिकादयः ॥ इति श्रीम-
क्तिरसामृतसिंधावुत्तरविभागे गौणमक्तिरसनिरूपणे वीरमक्तिरसलहरी ॥ ॥ अथ करुणम-
क्तिरसः ॥ आत्मोचितैर्विभावाद्यैर्नीतापुष्टिसतांशुदिनवेद्योकरतिर्भक्तिरसोऽयं करुणानिधः ॥
अव्युच्छिन्नमहानंदोऽप्येष प्रेमविशेषतः । अनिष्टाप्तेः पदतया वेद्यः क्लेशः स च प्रियः । तथा न वा-
प्ततद्भक्तिः सौख्यश्च स्वप्रियो जनः । इत्यस्याविषयात्वेन ज्ञेयं आलम्बनस्त्रिधा । तत्तद्वेदीचतद्वक्तृश्रवण-

(धनिकादयः दशरूपकर्तृदयः) ५

१०१

वेनचत्रिधा। सोपौ चित्तेन विज्ञेयः प्रायः शांतादिवर्जितः॥ तत्कर्मगुणरूपाद्यानवंत्तु दीपना इह। अ
 उभावा मुखे शोषो विलापः स्वस्तः गात्रता। आसकोशननूपातघातोरस्ताडनादयः॥ अत्राष्टौ सात्विका
 जाधुनिर्वेदग्लानिदीनताः। चिंता। विषादः श्रौक्षुक्चोपलोन्मादमृत्पवः। आलस्यापसृतिव्याधि
 मोहाद्यावलिचारिणः। इति शोकतयां नो गतापरिणतिरिति॥ उक्ता शोकरतिः सैव स्थायी नाव
 होच्यते॥ तत्र क्लेशो यथा। श्रीदशमे। तं नागनोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपान्
 शास्त्राः। क्लेशेर्पितात्मसुदुर्दर्थकलत्रकामादुःखानि शोकनयमूढधियो निपेतुः। यथावा। फलिद्रुदम
 वगाढेदारुणीपिंक्षूडे स्वल्पदविरलवाष्पस्तोमधौ तोत्तरीया। निखिलकरणवृत्तिस्तंजिनीमाललं
 वेविषमगतिमवस्थां गोष्ठराजस्यराजी॥ तस्य प्रियजनो यथा। क्लेशप्रियाणामाकर्षशंखचूडेन निर्मि
 तो। नीलांबरस्य वक्त्रे दुर्नीलिमानं मुकुटदधे॥ स्वप्रियो यथा। हंसदूते। विराजते यस्य व्रजशिषुकुल
 स्तेयविकलस्वयं नूचूडगैर्ललितशिखराः पादनखराः॥ क्षाणीयानालोक्य प्रकटपरमानंदवि
 वशः स देवर्षिर्मुक्तानपि मुनिगणान् शोचति नृशं। यथावा। मातर्माद्रिगताकुतस्त्वमधुना हाक्तासि पां

श्रीरसा०

श्री०

१२

डोपित० सांद्रानंदसुधाच्चिरेषयुवयोर्बन्धुदृशांगोचर० इत्युच्चैर्नकुलानुजो विलपतिप्रेक्ष्य प्रमो
दाकुलो गोविंदस्य पदारविंदयुगलप्रोक्षामकांतिच्छटां॥ रतिं विनापि घटते हासादेरुक्रम० क्वचि
त्कदाचिदपिशोकस्य नास्य संभावना न वेत्त० रते नृभक्तं शिश्नाचशोको नूयान् कृशश्च स० रत्या
सहाविना नावाकायो तस्य विशिष्टता॥ अपि च कृष्णैश्च यद्यपि विज्ञानं कर्तनैषामविद्यया॥ किंतु
प्रौढतरप्रेमविशेषेणैव तत्कर्त० अतः प्रादुर्भवन् शोको लज्जोऽप्युद्भूतां मुकुं० दुरुहामैव तनुते
गतिं सौख्यस्य कामपि॥ ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधावुत्तरविभागैर्गौणनक्तिरसनिरू
पणे करुणनक्तिरसलहरी॥ ॥ अथ रौद्रनक्तिरसः॥ नीताक्रोधरतिः पुष्टिं विना वाद्यै
र्निजोचितैः॥ इति नक्तजनस्यासौ रौद्रनक्तिरसो न वेत्त॥ कृष्णो हितोऽहितश्चेति क्रोधस्य विषय
स्त्रिधा॥ कृष्णसखीजैत्याद्याः क्रोधस्याश्रयतांगताः॥ नक्ताः सर्वविधा एव हिते चैवाहिते तथा॥
तत्र कृष्णसख्याः क्रोधः॥ सखीक्रोधो न वेत्त सखाः कृष्णादप्याहिते सति॥ यथा विदग्धमाधवे
। अंतः क्लेशकलंकिताः किल वयं यामोद्ययाम्यप्युरनायं वंचनसंचयप्रणयिणीं हासतयाप्यु

(दुःखादौ)

१०२

ऊति। अस्मिन्संपुटिते गतीरकपटैरानीरपल्लीविटेहामेधाविनिराधिकेतवकथंप्रेमागरीयान्
 चूत् ॥ अथतत्रजरत्याः क्रोधः ॥ क्रोधोजरत्यावधादिसर्वंधेप्रेक्षितेहरो ॥ यथा। अरेयुवतितस्कर
 रप्रकटमेववधाः पटस्तवोरसिनिरीक्षतेवतननेति किं जल्पसि। अहोव्रजनिवासिनः शृणुत
 किंनविकोशनं व्रजेश्वरसुतेनमेसुतगृहेग्निरुत्थापितः ॥ गोवर्द्धनमहामल्लविनाऽन्येषां व्र
 जौकसां। सर्वेषामेवगोर्विदेरतिः प्रौढाविराजते ॥ अथहितः ॥ हितस्त्रिधाऽनवहितः साहसी
 वेष्टुरित्यपि ॥ तत्रानवहितः ॥ क्लृप्तपालनकर्तापितकर्मनिनिवेशातः। क्वचित्तत्रप्रमत्तायः
 प्रोक्ताऽनवहितोत्रसः ॥ यथा। उत्तिष्ठमूढेकुरुमाविलंबं वृथैवधिकूपंडितमानिनीर्त्वं। वृष्ट
 त्पलाशिद्वयमंतरातेवद्धः सुतोसौसखिवंभ्रमीति ॥ अथसाहसी। यः प्रेरकोभयस्थानेसाह
 सीसनिगद्यते ॥ यथा। गोर्विदः प्रियसुद्रुदांगिरैवजातस्तालानांविषिनमितिसफुटं निश
 म्पान्त्रनेदस्थपुटितदृष्टिरास्यमेषां डिंनानां व्रजपतिगोहिनीददर्शः ॥ अथेष्टः। ईष्टुर्मनधना
 प्रोक्ताप्रौढेष्टाक्रान्तमानसा ॥ यथा। दुर्मानिमंथमथितेकथयामि किंतेहूरं प्रयाहि सविधेतव।

श्रीरसा०

श्री०

जाह्नलीमिहाधिकूप्रियेणचिकुरांचितपिंछकोट्यानिर्मञ्जिताग्रचरणप्युदणननासि॥अथाहित॥
।अहित॥स्पाद्धिधास्वस्वहरेश्चेतिप्रनेदत॥तत्रस्वस्पाहित॥अहित॥स्वस्वसस्पाद्य॥कृत्स्नसर्वधवाध॥
क॥यथा॥कृत्स्नीमुल्लन्नकरुणवलाजोष्ठतोनिष्ठुरस्त्वमामर्यादांयदुकुलनुवांसिधिरेगांदिनेयाप॥
उपाभ्यर्णेत्वयिरथमधिष्ठाययात्रांविधिसौस्त्रीणांप्राणैरपिनियुतशोदंतयात्रावधायि॥अथहरे
रहित॥अहितस्तुहरेस्तस्ववैरिपक्षोनिगद्यते।यथा॥हरेरुश्रुतिशिरःशिखामणिमरीचिनीराजितस्फुर
चरणपंकजोपावमतिंवनक्तत्रय॥अयंक्षिपतिपांडव॥शमनदंडघोरंरुठात्रिरस्वमुकुटोपरिस्फु
टमुदीर्यसवीपद॥सोल्लुठहासवक्रोक्तिकटाक्षानादरादय॥कृत्स्नाहितहितस्था॥सुरमीउद्दीपना
द्रु॥हस्तनिषेधणीदंतघट्टनंरक्तनेत्रता॥दष्टौष्ठतातिभृकुटीनुजास्फालनताडना॥तूष्णीकतान
तास्त्वनिःश्वासोनुग्रहदृष्टिता॥नर्त्तनंमूर्धविधुतिर्दृगंतेपाटलब्रवि॥ब्रूनेदाधरकीपाद्याअनुना
वाइहोदिता॥अत्रस्तनादयःसर्वप्राकट्यांतिसाविका॥आवेगोजडतागर्वोनिर्वेदोमोहचाप
ले।असूयोग्रतथामर्षश्रमाद्यावनिचारिण॥अत्रक्रोधरतिःस्थायीसतुक्रोधस्त्रिधामत॥

१०३

कोपोमन्युस्तथारोषस्तत्रकोपस्तुशत्रुगमन्युमैवंधुषुतेपूज्यसमन्युनास्त्रिधोदिताः। रोषस्तुदयि
 तेस्त्रीणामतोवातिचरत्सौ। हस्तपेषादयः कोपेमन्यौतूलीकतादयः। दृगंतपाटलवाद्यारो
 षेतुकथिताः क्रियाः॥ तत्रवैरिणियथा। निरुध्वापुरमुन्मदेरुरिमगाधसत्त्वश्रियंमृधेमगधनू
 प्रतोकिमपिवक्रमाक्रोशति। दृशंकवलितद्विषद्विसरजंगलैर्नुनोददहदिगलघुवलेप्रव
 लपिं गलांलांगली॥ पूज्येयथा। विदग्धमाधवे॥ क्रोशंत्यांकरपल्लवेनवलवानूसद्यःपिध
 त्तैमुखंधावत्यांनयनाजिविस्तृतनुजोरुंधेपुरःपद्धतिं। पादांतेविलुठत्यसौमयिमुद्गदष्टाध
 रायांरुषामातश्चंडिमयाशिखंडमुकुटादात्मानिरक्षकथं॥ समेयथा। ज्वलतिदुर्मुखिमर्मणि
 मुर्मुरस्तवगिराजटिलेनिटिलेचर्म। गिरिधरस्पृशतिस्मकदामदादुहितरंडुहितुर्ममपामरि
 ॥ न्यूनेयथा। हंतस्वकीयकुचमूर्द्धिमनोरुरोयंहारश्चकास्तिहरिकंठतरीचरिस्तुः॥ नोःप्रपत
 स्वकुलकज्जलमंजरीयंकूटेनमांतदपिवंचयतेवधूरी॥ अस्मिन्नतादृशोमन्यौवर्ततेरत्न
 ग्रहः। उदाहरणमात्रायतथाप्येषनिवृत्तिः॥ क्रोधाश्रयाणांशत्रूणांचैद्यादीनांस्वभावतः॥

(रक्तो) ५

(गुमाजि) ४

(शिराज) ५

(वैरिमुखमांस) ४

श्रीरसा०

श्री०

क्रोधोरतिविनाभावान्नक्तिरसतां व्रजेत् ॥ इति श्रीनक्तिरसामृतसिंधावृत्तरविनागेगोणनक्तिर
 सनिरूपणोरोद्रनक्तिरलहरी ॥ ॥ अथ नयानकनक्तिरसः ॥ वक्ष्यमाणैर्विनावाद्यैः पुष्टिं नयरा-
 तिर्गता ॥ नयानकान्तिधो नक्तिरसो धीरैरुदीर्यते ॥ कृष्णश्च दारुणाश्चेति तस्मिन्नालं वनादिधा ।
 अनुर्कपे सुसागः सुकृष्णस्तस्य तु वंधुषु ॥ दारुणाः स्नेहतः शश्वर्ते निष्ठासि दक्षिण । दर्शनाद्भुव-
 णाच्चैते स्मरणाच्च प्रकीर्तिताः ॥ तत्रानुर्कपेष्कुलो यथा ॥ किंशुषा ददनो सिमुंचस्वचितं चित्ते
 पृथुं वेपथुं ॥ विश्रम्य प्रकृतिं न ज्ञस्वनमना गप्यस्ति मनुस्तव । ऋषं प्रक्षितमृक्षराजरत्नसाक्षिस्ती
 र्यवीर्यं त्वया पृथ्वी प्रत्युत युद्धकौतुकमयी सेवैव मे निर्मिता ॥ यथा वा । मुरुमथनपुरस्ते कोनुर्ज
 गस्तपस्वीलघुरहमिति काष्ठीर्मस्मदीनाय मन्यं गुरुरयमपराधस्तथा मज्ञानतो नूदराणा
 मतिमूढं रक्षरक्षप्रसीद ॥ वंधुषु दारुणा दर्शनाद्यथा ॥ हा किं करोमि तरलं नवनांतराले गो-
 पेन्द्रगोपयवलादुपरुध्वा वालं । क्षमामंडलेन सह चंचलयन्मनोमर्ष्टगानिर्लघयति प-
 रपतुरंगदैत्यः ॥ श्रवणाद्यथा । शृण्वती तुरगदानवैरुषागोकुलं किल विशंतमुद्धुरं ॥ द्रागभूतनय

(अपराधः) ६

१०४

रक्षणाकुलाश्रुषदासजलजाव्रजेश्वरी॥स्मरणाद्यथा॥विरमविरममातःपूतनायांप्रसंगातनुमिय
 मधुनापिस्मर्यमाणाधुनाति॥कवलंयितुमिवांकीकीकृत्यवालंघुरंतीवपुरतिपरुषं॥याघोरमाविश्व
 कारा॥विभावस्यनुकुद्याद्यातस्मिन्नुदीपनामताः॥मुखशोषणमुञ्चासःपरावृत्यवलोकनं॥स्वसंगो
 पनमुद्धूणशरणान्वेषणंतथा॥क्रोशनाद्याःक्रियाश्चात्रसाविकाश्चाश्रुवर्जिताः॥दहसंज्ञासमरणवा
 पलावेगदीनताः॥विषादमोहापस्मारशंकाद्यावाचिचारिणः॥आस्मिन्नयरतिःस्थायीनयंस्यादप
 राधतः॥नीषणेन्यश्चतत्रस्याद्वद्धयैवापराधिता॥तज्जानीनापरत्रस्यादनुग्राह्यजनाचिना॥आकृ
 त्वाचप्रकृत्वाचप्रभावेनचनीषणाः॥एतदालंबनानीतिःकेवलप्रेमशालिषु॥नारीवालादिषुतथा
 प्रायेणान्नोपजायते॥आकृत्यापूतनाद्याःसुःप्रकृत्याकेशिमुखकाः॥नीषणास्तुप्रभावेनविरिंचि
 गिरिशादयः॥सदानगवतोनीतिंकगताअत्यंतिकीमपि॥कंसाद्यारतिश्चन्यत्वादत्रनालंबनामताः॥
 ॥इतिश्रीनक्तिरसामृतसिंधावुत्तरविभागौणनक्तिरसनिरूपणेनयानकनक्तिरसलहरी॥॥
 ॥श्री॥ ॥अथवीनसनक्तिरसः॥॥पुष्टिंनिजविभावाद्यैर्जगुप्सारतिरागता॥असौनक्तिरसोधी

श्रीरसा०

श्री०

रैवीभस्माख्या इतीर्यते ॥ अस्मिन्नाश्रितशांताद्याधीरैरालंबनामता ॥ यथा ॥ पांडित्यं रतैर्हिंडकाध्वनिगतो
 यश्च कामदीक्षाव्रतीकुर्वन् पूर्वमशेषविद्भ्रमगरीसाम्राज्यचयमिन्तु ॥ चित्रं सोयमुदीरयन् हरिगुणा
 उद्वाष्पदृष्टिर्जनोदृष्टेस्त्रीवदने विकूणितमुखो विष्टन्ननिष्ठीवति ॥ अत्र निष्ठीवनैव कूणनं घ्राणसं
 वृत्तिः ॥ धावर्नकं पपुलकप्रसवेदाद्याश्च विक्रियाः ॥ इह ग्लानिश्चमोन्मादमोहनिर्वेददीनता ॥ विषा
 दश्चापलावेगजाद्याद्यावन्निचारिणः ॥ जुगुप्सा रतिरत्र स्यात्स्थायी सा च विवेकजा ॥ प्रायिकी चेति
 कथिता जुगुप्सा द्विविधा बुधैः ॥ तत्र विवेकजा ॥ जातकृत्स्नरतेर्भक्तविशेषस्य तु कस्यचित् ॥ विवेकोत्था
 तु देहादौ जुगुप्सा स्याद्विवेकजा ॥ यथा ॥ घनरुधिरमये त्वचापि न द्वेपिसितविमिश्रितविस्मयगंधना
 जि ॥ कथमिह रमतां बुधः ॥ शरीरे न गवति हंतरतेर्लवेष्पुदीर्णे ॥ ॥ अथ प्रायकी ॥ अमेधापूतनुन
 वा सर्वेषामेव सर्वतः ॥ या प्रायो जायते सेर्यं जुगुप्सा प्रायकी मता ॥ यथा ॥ असृग्भूता कीर्णे घनशम
 लपंकवतिकरे वसन्नेषल्लिन्नो जडतनुरहं मातुरुदरे ॥ लभे चेत् ॥ क्षौर्न तव न जनकमर्त्तम तया तदा स्मिन्
 कंसारे कुरु मयि रूपा सागररूपा ॥ यथा वा ॥ घ्राणे दूर्णकपूतिगंधविकटकीराकुले देहली सस्तवाधि

१०५

तयूथगूथघटनानिर्धूतनेत्रायुषिकारानामनिर्दूतमागधयमेनामीवयंनारकेक्षिप्तास्तेस्मृतिमाकलय
नरकध्वंसिनिहप्राणिमः॥लञ्छकृत्स्नरतेरेवसुष्टुपूर्तमनस्तदा।कुन्तत्यक्षधलेशोपिततोस्पांरत्ननुग्रहः
।हस्पादीनांरसर्वयज्ञोणत्वेनापिकीर्तितं।प्राचामतानुसारेणतद्विज्ञेयंमनीषिनिः॥अमीपंचैव।
शांताद्याहरेर्नक्तिरसामताः।एषुहासादयः।प्रायोविन्नतिव्यतिचारितां॥॥इतिश्रीनक्तिरसा
मृतसिंधावुत्तरविनागोणनक्तिसनिरूपणेवीनस्रनक्तिरसलहरी॥॥अथरसानांमैत्री
चैरस्थितिः॥अथामीषांक्रमेणैवशांतादीनांपरस्परं।मित्रत्वंशात्रवत्वंचरसानामनिधीय
ते॥शांतस्यप्रीतवीनस्रधर्मवीराः।सुहृद्दराः।अद्भुतश्रेष्ठविज्ञेयः।प्रीतादिषुचतुर्थापि।द्विषं
नस्यशुचिर्युद्धवीरोरौद्रोन्नयानकः।सुहृत्प्रीतस्यवीनस्रः।शांतोवीरद्वयंतथा।वैरीशुचिर्युद्धवीरोरौद्रस्त्वे
कविनावकः।प्रेयसस्तुशुचिर्हस्योयुद्धवीरः।सुहृद्दराः।द्विषोवत्सलवीनस्ररौद्रात्नीष्पश्चपूर्ववत्॥वत्सल
स्यसुहृद्दराः।करुणोनीषणस्तथा।शत्रुः।शुचिर्युद्धवीरः।प्रीतोरोद्रश्चपूर्ववत्॥शुचेर्हस्यस्तथाप्रेयान्सु
हृदस्यप्रकीर्तितः।द्विषोवत्सलवीनस्रशांतरोद्रोन्नयानकाः।प्रादुरेकेस्यसुहृदवीरयुग्मंपरेरिपुं॥मित्र

दंगारः)४

श्रीरसा०

श्री०

हास्यस्य वीजस्य शुचिप्रेयान् सवसलः प्रतिपन्नस्तु करुणस्तथा प्रोक्तान्नयानकः अद्भुतस्य सुहृद्दीर्घं च
सांतादयस्तथा। ~~प्रेयान् सुहृद्~~ प्रतिपन्नो न वेद स्य रौद्रो वीजस्य एव च। वीरस्य त्वद्भुतो हास्यः प्रेयान् प्रीतस्त
था सुहृद्॥ नयानको विषको स्य कस्य चिच्छांत एव च। करुणस्य सुहृद् रौद्रो वसलश्च विलोक्यते। वैरी हास्यो
स्य संज्ञो गृह्यगारश्चाद्भुतस्तथा। रौद्रस्य करुणः प्रोक्तो वीरश्चापि सुहृद् द्वरः प्रतिपन्नस्तु हास्यो स्य गृह्यगारो
नीषणोऽपि च॥ नयानकस्य वीजस्य करुणश्च सुहृद् द्वरः। द्विषस्तु वीरश्च गृह्यगार हास्य रौद्रां प्रकीर्तिताः वीज
स्य सत्तवेच्छांतो हास्यः प्रीतस्तथा सुहृद्। शत्रुः शुचिस्तथा प्रेयान् ज्ञेया युक्त्या परे च ते। कथिते न्यः परे
ये स्य सत्तटस्थः सतां मताः॥ तत्र सुहृद् कृतं॥ सुहृदामिश्रणं सम्यगास्वाद्यं कुरुते रसं। द्वयोस्तु मिश्रणे
साम्यं दुःशकं स्यात्तुलाधृतं। तस्मादंगांगिनौ वेन मेलनं विदुषां मतं। न वेन्मुखोऽथ वा गौणो रसोऽंगी
किल यत्र यः। कर्तव्यं तत्र तस्यां गी सुहृदे वरसो वुधैः॥ अथांगित्वं प्रथमतो मुख्यानामिह लिख्यते। श्री
गतां यत्र सुहृदो मुख्या गौणश्च विन्नति॥ तत्र शांतं गी नि प्रीतस्यांगता यथा। जीवस्फुल्लिङ्गवद्वेगमह
सो घनचिस्वरूपस्य। तस्य पदां वुजयुगलं किं वा सर्वं वाहयिष्यामि॥ अत्र मुख्याः गी नि मुख्या स्यांगता।

१०६

तत्रैव वीजस्य यथा ॥ अहमिह कफशुक्रशोणितानां पृथुकुंतुपेकनुकीरतः शरीरे ॥ शिवशिवपरमात्म ॥
 नोदुरात्मा सुखवपुषः स्मरणेपि मंधरोस्मि ॥ अत्रमुख एव गौणस्य ॥ तत्रैव प्रीतस्याद्भुतवीजस्योश्च यथा ॥
 हित्वास्मिन् पिशितोपनद्धरुधिरक्लिन्ने मुदविग्रहे प्रीत्युत्क्रान्तमनाः कदाहमसकृद्भुक्तं कचयिष्ये ॥ आ
 सीनपुरासनोपरि परं ब्रह्मां बुद्ध्या मलसे विषे चलचारुचामरमरुसंवारवातुर्यतः ॥ अत्रमुख एव मु
 खस्य गौणयोश्च ॥ अथ प्रीतेऽन्तस्य यथा ॥ निरविद्यतया स पद्यहं निरवद्यः प्रतिपद्यमाधुरी ॥ अरविंद
 विलोचनं कदा प्रभुमिंदीवरसुंदरं नजे ॥ अत्रमुखो मुखस्य ॥ तत्रैव वीजस्य यथा ॥ द्रौणीयमानो द्रीणः
 स न स्मरणे हरिणीदृशां ॥ प्रभो देव जयेत्युच्चैर्नटनटति वैश्रवः ॥ अत्रमुख गौणस्य ॥ तत्रैव शांतवीरवीज
 ज्ञानां यथा ॥ तनोति मुखविक्रियां युवतिसंगरं गोदयेन नृपतिनसर्वतः सुखमये समाधावपि ॥ न सिद्धि
 शुचललसां वहति दीयमाना स्वपि प्रभो तव पदार्चने परमुपैति तृष्णां मनः ॥ अत्रमुखो मुखस्य गौणयो
 श्च ॥ अथ प्रेयसि शुचेऽयथा ॥ धन्यानां किल मूर्धन्याः सुवला मूर्जजावलाः ॥ अधरं पिबन्तु लस्य चलाः शुलु
 कयंति याः ॥ अत्रमुखो मुखस्य ॥ तत्रैव हास्यस्य यथा ॥ दृशस्तरलितैरलं ब्रजनिवृत्त्यमुग्धैर्ब्रजं वितर्कयसि

(दृष्टां कुर्वन्)

(अशोक) २

ल

श्रीरसा०

श्री०

मांयथानहितयास्मि किंनूरिणा॥ इतीरयति माघवेन वविलासिनीं ब्रह्मनाददर्श सुवलो वसं द्विक
चट्टि रस्याननं॥ अत्र मुखे गौणस्य॥ तत्रैव शुविहास्य योर्यथा॥ मिहिरदुहितुरुद्यद्बुलं मंजुतीरं प्र
विशति सुवलो र्यं राधिकावेशगूढः॥ सरत्नसमनिपश्यन् रुक्ममन्युस्थितं प्र॥ स्मितविकसितगंडस्वी
यमासीद्वृणोति॥ अत्र मुखे मुखगौणयोः॥ अथ वसले करुणस्य॥ निरातपत्रकांतारे सततं मुक्तपादुकः॥
वसन्ति गतिवसो मे हंत संतप्यते मनः॥ अत्र मुखे गौणस्य॥ तत्रैव हास्यस्य यथा॥ पुत्रस्तेन वनीतपिंड
मतनुमुञ्चन् ममांतर्गृहादिन्यस्यापससारतस्य कणिकां निद्राण्डिभानने॥ इत्युक्ता कुलवृद्धया सुतमु
खे दृष्ट्वा विनुग्रभ्राणि स्मैरां निक्षिपती सदा नवतुवः॥ क्षेमाय गोष्ठेश्वरी॥ अत्रापि मुखे गौणस्य॥ तत्रैव
नयानकाद्भुतहास्यकरुणानां यथा॥ कंप्राप्ते दिनिचूर्णकुंतलतटे स्फारे क्षणातुंगिते सखे दोष्निवि
कासि गंडफलकालीलास्य नगीशते॥ विभ्राणस्य हरिर्गिरिंद्रमुदयदाष्या विरोद्धस्थितौ पातु प्र
स्रवसि च्यमानसि चया विश्वं व्रजाधीश्वरी॥ अत्र मुखे चतुर्णां गौणानां॥ केवले वसले नास्ति मुख
स्य खलु सौश्रुदं॥ अतोत्र वसले तस्य नितरां लिखितांगता॥ अथोक्षले प्रेयसः यथा॥ मद्देषु शीलि
तनोः सुवलस्य पश्य विन्यस्य मंजुनजमूर्द्धिनुजं मुकुंदः॥ रोमांचकंचुकजुषः स्फुटमस्य कणसिंद

१०७

शमर्पयति तच्चिमदर्थमेव॥ अत्र मुखे मुखस्य॥ तत्रैव हास्यस्य यथा॥ स्वस्मास्मितवनिर्दये परिचिनोषि
नत्वं कुतः कुरुप्रणयनिर्जरं मम सुकंठिकं ठगृहं॥ इति ब्रुवति पेशालं युवति वेशगूढे हरो कृतस्मित
मनिज्ञया गुरुपुरस्तदाराधया॥ अत्र मुखे गौणस्य॥ तत्रैव प्रेयो वीरयो र्यथा॥ मुकुंदोर्य वंद्राव
लिवदनचंद्रे चटुलने स्मरस्मेरामाराट्टशमसकलामर्पयति च॥ जुजामंसे सख्युः पुलकिनिदधा
नः फलिनिनामिन्नारिद्वेडानिर्दृष्टदनुजमुद्योजयति च॥ अत्र मुखे मुखगौणयोः॥ अथ गौणानामं
गिता॥ हास्यादीनां तु गौणानां यदुदाहरणं कृतं नैतेषामंगिता वक्ता मुख्यानां च तथांगता॥ तथा
पल्लविशेषाय किंचिदेव विलिख्यते॥ अथ हास्यंगिनि शुचैरंगता॥ यथा॥ मदनान्वितया त्रिव
क्रयाप्रसन्नपीतपटांचले धृते॥ अदधा द्विनतं जनाग्रतो हरिरुत्फुल्लकपोलमाननं॥ अत्र गौणंगि
नि मुखस्यांगता॥ वीरे प्रेयसो यथा॥ सेनान्यं विजितमवेक्ष्य नद्रसेनं मां योर्धुमिलसि पुरः कथं वि
शालं॥ रामाणां शतमपिनोद्गतोरुधामाश्रीदामागणयति रेत्वमत्र कोसि॥ अत्रापि गौणंगिनि मु
खस्य॥ रौद्रप्रेयो वीरयो र्यथा॥ यदुर्नदननिंदनोद्धर्तं शिशुपालं समरे जिघांसुनि॥ अतिलोहितलो

श्रीरसा०

श्री०

वनोत्पलैर्जगृहेपांडुसुतैर्वरायुधं। अत्रगौणेमुखगौणयोः॥ अद्भुतेप्रेयोवीरहास्यानांयथा॥ मित्रानी
कवतंगदायुधिगुरुमन्यं प्रलंबद्विषयश्चादुर्वलयाविजितपुरतः सोल्लुठमुद्रायतः॥ श्रीदाम्भक
लवीक्षकेलिसमराटोपोऽसवेपाटवंकुलः॥ फुल्लकपोलकः॥ पुलकवान् विस्फारदृष्टिर्वनौ॥ अ
त्रगौणेमुखसगौणयोश्च। एवमन्यसगौणस्यज्ञेयाकविस्तिरंगिता। तथात्रमुखगौणानांरसा
नामंगतापिच॥ सौंगीसर्वातिगोयः॥ स्थान्मुखगौणेथवारसः॥ सएवांगंनवेदंगिपोषीसंचारितांब्रज
न्॥ तथाचनाद्याचार्याः॥ पठंति। एकएवनेवेच्छायाीरसोमुखतमोहियः॥ रसास्तदनुयायित्वादने
सुर्वान्तिचारिणः॥ श्रीविष्णुधर्मोत्तरेच॥ रसानांसमवेतानांयस्यरूपंनवेदद्वा। समंतद्वोरसःस्था
यीशोषाः॥ संचारिणोमताइति। स्तोकादिनावनाज्ञातः॥ संप्राप्यव्यतिचारितां। पुष्पंनिजप्रनुमुखगौ
णस्तत्रैवलीयते॥ प्रोद्यन्विनावनोकर्षात्पुष्टिंमुखेनलंनितः॥ कुंचतानिजनाथेनगौणोपिंमि
त्वमभ्युते॥ मुखस्त्वंगत्वमासाद्यपुष्पंनिद्रमुपेद्रवत्। गौणमेवांगिर्नकृत्वासंगूढनिजवैभवः॥ १०८
अनादिवासनोद्भासवासितेनक्तचेतसि। तात्मेवनतुलीयितगौणोव्यतिचरन्निव॥ श्रीगीमुखः॥ स्व

(सर्वातिगौ॥) ६

मात्माननावेस्तौरनिवर्द्धयन्नासजातीयविजातीयैः स्वर्तत्रः सन् विराजते। यस्य मुखस्य यो नक्तो
 भवेन्नित्यनिजाश्रयः॥ अंगी स एव तत्र स्यान्मुखोऽप्यन्यो गतां व्रजेत्। किंच। आस्वादौ द्वे कहे तु त्वमंग
 स्यांगत्वमंगिनि। तद्विना तस्य संपातो वै फल्ययैव कल्यते। यथा मृष्ट रसालायां यवसादेः कथंचन
 । तच्चर्वणे भवेदेव सृणान्प्रवहरिता॥ अथ वैरिहृत्पी॥ जनयत्येव वैरस्य रसानां वैरिणायुतिः। सुमृ
 ष्टपानकादीनां क्षारतिक्तादिना यथा॥ तथा हि। ब्रह्मज्ञायानिष्फलमेव्यतीतः कालो नूयान् ब्रह्मसमा
 धिब्रतेन। सांद्रानंदतन्मया ब्रह्ममूर्ते कोणेनाह्लाः॥ सा वि सव्यस्य नैक्षि। अत्र शांतस्यो ह्मलेन वैर
 स्य॥ क्षणमपि पितृकोटिवत्सलं तं सुरमुनिवैदेतपादमिंदिरेशी। अतिलषति वरांगनानखांकस्य
 रतितनुं प्रभुमीक्षितुं मनो मे॥ अत्र प्रीतस्यो ह्मलेनैव॥ दोषा मिर्गलदीर्घाभ्यां सखे परिरत्नस्वमां॥ शि
 रः कृष्णतवाध्याय विहरिष्ये ततस्त्वया। अत्र प्रेयसो वत्सलेन॥ यं समस्तनिगमाः परमेशं सात्वता
 स्तुतगर्वतमुशीति। तं सुतेति वतसाहसिकीत्वां व्याजिहीर्षतु कथं मम जिह्वा॥ अत्र वत्सलस्य प्रीतेन
 । तडिद्विलासतरलानवयौवनसंपदः॥ अद्यैव हृदितेन त्वं मयारमयमाधवं॥ अत्रो ह्मलस्य शां

श्रीरसा०

श्री०

तेन॥ चिरं जीवेति संयुज्य काचिदाशीतिरच्युतं। कैलसस्था विलासेन कामुकी परिषत्त्वजे॥ अत्र शु-
चेर्वसलेन॥ शुचेः सर्वंधगंधोपिकेवलेयदिवसले। क्वचिद्भवेत्ततः सुष्ठु वैरस्या येव कल्पते॥ पि-
त्रिता स्वमयी नारुसत्प्रमस्मितवोचिता। स्वापांगविद्धांश्यामांगरूपयांगी कुरुश्रमां॥ अत्र शुचेर्वी-
सेन॥ एवमन्येपि विज्ञेया प्राज्ञैरसविरोधिता। प्रायेणेयं रसात्ता सकक्षायां पर्यवस्यति। किंच॥
द्वयोरेकतरस्येदुवाध्यात्वेनोपवर्णने॥ स्मर्यमाणतया॥ यत्क्रोशाम्येनरचनेपिच। रसांतरेणवां-
तद्वैतिटस्थेन प्रियेणवा। विषयाश्रयने॥ देवगौणेन द्विषतामह। इत्यादिषु नवैरस्यैरिणो-
र्जनयेद्युतिः॥ तत्रैकतरस्यवाध्यात्वेन वर्णने॥ यथाविदग्धमाधवे॥ प्रत्याहृत्य मुनिं क्षणं विष-
यतोयस्मिन्मनोधिस्तेवालासौ विषयेषु धिस्तिततः॥ प्रत्याहुरीतीमनः। यस्य स्फूर्तिलवाय-
हंतद्रदयेयोगी समुर्कठते मुग्धेयं किल तस्य पश्यद्दयानिश्चिंतिमाकांक्षति॥ बाध्यात्वमत्र-
शांतस्य शुचेरुक्कर्षवर्णनान्। स्मर्यमाणत्वेयथा॥ स एष वैहासिकताविनोदैर्ब्रजसंज्ञमसंवि-
धाता। फणीश्वरेणाद्यविद्वत्प्रमाणस्तनोति हानः॥ परिदेवनानि॥ साम्येनरचनेयथा॥ विश्रांत-

१०९

दास्य २

षोडशकलानिर्विकल्पानिरावृत्तिः सुखात्मानवतीराधेमुक्तिश्चरिवराजते ॥ यथावा । राधाशा
 तिरिवोन्निद्रनिर्निमेषेक्षणं चमां । कुर्वती ध्यानलभं च वासयत्यद्रिकंदरे ॥ रसांतरेणांतर्द्वैय
 था । कर्णमृते ॥ विचित्रपत्रांकुरशालिवालास्तनांतरं यामवनांतरं वा ॥ अपास्यद्वंदावनपाद
 लास्यमुपास्यमन्यन्नविलोकयाम ॥ त्वंकासिशांताकिमिहान्तरिक्षेद्रष्टुं परं ब्रह्मकुतस्तता
 द्धी ॥ अस्यातिरूपाकिमिवाकुलात्मारभेसमारंजिनिदास्मरेण ॥ अत्राद्भुतेनांतर्द्विः ॥ विषयमि
 न्नत्वेयथाश्रीदशमे ॥ त्वं कृष्णशुरोमनखकेशपिनद्धमंतमंसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्त
 वार्तं । जीवच्छर्वनतिकांतमतिविमूढयाते पदाब्जमकरंदमजिघ्रतीस्त्री ॥ यथावा विदग्धमा
 धवे ॥ तस्याः कांतद्युतिनिवदनेमंजुलेचाक्षियुग्मेतत्रास्माकं यदवधिसखेददृष्टिरेषानि
 विष्टा ॥ सत्यं ब्रूमस्तदवधिनवेदिंदुमिदीवरं च स्मारं स्मारं मुखकुटिलताकारिणीर्यं द्विणी ॥
 या ॥ उनयत्रशुचिवीचस्ययोः ॥ आश्रयमिन्नत्वेयथा ॥ विजयिनमजितं विलोक्य रंगस्थलजु
 विसंभृतसोयुगीनलीलं । पशुपसवयसांवपूषितेजःपुलककुलं द्विषतांतु कालिमानं ॥ अ

श्रीरसा०२

श्री०

त्रवीरनयानकयोः। विषयाश्रयनेदेपिमुखेनद्विषतासहसंगतिः किलमुखेसावैरस्या।
यैवजायते॥ तत्रविषयनेदेयथा॥ विमोचयार्गलावंधीविलंबतातनाचर। यामिकाशपगृहं
यूनामनःश्यामेनमेकृतं। अत्रशुचेःप्रीतेन॥ आश्रयनेदेयथा॥ रुक्मिणीकुचकाशमीरपंकिलो
रःस्थलंकदा। सदानंदपरंब्रह्मदृष्ट्यासेविश्रुतेमया। अत्रशांतस्यशुचिनाअनुरक्तधियोभक्ताः
केचनज्ञानवर्त्मनि। शांतस्याश्रयतिन्नत्वेवैरस्यनानुमन्तते। किंच। नृत्ययोर्जायकस्येवनि
सर्गद्वेषिणोरपि। अंगयोरंगिनःपुष्टौभवदेकत्रसंगतिः॥ यथा। कुमारस्तेमल्लीमुकुलसुकुमा
रःप्रियतमेगरिष्ठेयंकेशीगिरिवदितिमेवेल्लतिमनः। शिवभूयात्प्रपन्नमितनुजमेधिर्मुकु
रमुखलंहुंदनकुर्याव्रजमतितरांशालिनमहं। अत्रमिथोद्विषौवीरनयानकौवसलंपुष्पीतः॥
यथावा। कंघ्रास्वेदिनिचूर्णकुंतलतटेइत्यादि॥ अत्रहास्यकरुणौवसलमेवपुष्पीतः॥ अघि
रूढमहाभावेविरुद्धैर्विषयायुति। नस्यादित्युक्तालेराधाकृष्णयोर्दर्शितंपुरा। काप्यचिंत्यम
हाशक्तौमहापुरुषशेषरे। रसावलि समावेशः स्वादायैवोपजायते॥ तत्ररसानांविषयत्वे

११०

कंपने। ५

यथाललितमाधवे॥ दैत्याचायस्तिथौ दास्ये विकृतिमरुणतां मल्लवयाः सखायोगं डोन्नतं खले
 राः प्रलयमृषिगणाध्यानमुल्लाश्रमं वा॥ रोमांचं सांयुगीनाः कमपिनवचमकारमंतः सुरे
 शालास्यं दास्याः कटाक्षं ययुरसितदृशः प्रेक्षरंगे मुकुंदं॥ आश्रमत्वे यथा॥ स्वस्मिन् धुर्य्यपमानी
 त्रिशुषुगिरिधृतावुद्यतेषु स्मितास्यस्पर्कारो दध्नि विसे प्रणयिषु विवृतप्रौढिरिंद्रे रुणाक्षः॥ गो
 ष्ठे साश्रुर्विह्वले गुरुषु हरिं मखं प्रास्य कं प्रः सपाया दासारे स्फारदृष्टिर्युवतिषु पुलकीविभ्रद
 द्विं विनुर्व॥ ॥ इति श्री नक्तिरसामृतसिंधावुत्तराविनागे रसानां मैत्रीवैरास्थितिलहरी॥ ॥
 ॥ अथ रसानासाः॥ पूर्वमेवानुशिष्टेन विकलारसलक्षणा॥ रसा एव रसानासारसज्ञैरनुकीर्ति
 ताः॥ सुस्त्रिधोपरसास्वानुरसाश्चापरसाश्च ते॥ उत्तमामध्यमाः प्रोक्ताः कनिष्ठाश्चेत्यमीक्रमात्॥ त
 त्रोपरसाः॥ प्राप्तेः स्थायिविभावात् रसावाद्यैस्तु विरूपतां॥ शंतादयोरसा एव द्वादशोपरसामेताः
 ॥ तत्र शंते परशीः सः॥ ब्रह्मनावात्परब्रह्मण्यद्वैताधिक्ययोगतः॥ तथा वीजसंभूमादेः शंते
 ह्युपरसो भवेत्॥ तत्रार्द्यं यथा॥ विज्ञानसुषमाद्यौ ते समाधौ यदुदंचति॥ सुखं दृष्टे तदेवाद्यपुरा

विशालस्यथनाद्येश्वर

श्रीसा० यी०

व =

श्री०

पुष्पवयि॥ द्वितीयं यथा॥ यत्र यत्र विषये मम दृष्टिस्ततमेव कलयामि न वं तं॥ यन्निरंजनपरा
परवीर्जत्वां विना किमपि नापरमस्ति॥ अथ प्रीतो परसः॥ कृत्स्नस्याग्रे॥ ति धार्ष्ट्येन तद्भक्ते श्रव
हेलया॥ स्वानीष्टदेवतोऽन्यत्र परमो कर्षमीक्षया॥ मर्यादतिक्रमाद्यैश्च प्रीतो परसतामता॥ तत्रा
द्यं यथा॥ प्रथमं पुर्विज्ञातां सतां कुलैरवधीर्यमाणान् नटनोपायान् नर्गलः॥ विकिरप्रनोदशमहेत्यकुं
ठवाकूचदुलोवदुर्ववृणुतात्मनोरति॥ अथ प्रेयः परसः॥ एकस्मिन्नेव सखेन हरि मित्राद्यवज्ञ
या॥ युंद्धन्मादिनां चापि प्रेयान् परसो न वेत्॥ तत्राद्यं यथा॥ सुहृदित्युदितो न्नियाचकं पेच्छलितो न
र्मगिरास्तुतिचकार॥ स नृपः परिरक्षितो नृजात्यां हरिणा दंडवदगृतः पपात॥ अथ वत्सलो पर
सः॥ सामर्थ्याधिक्यविज्ञानाल्लालनाद्यप्रयत्नतः॥ करुणस्यातिरेकादेस्तुर्यश्चोपरसो न वेत्॥
तत्राद्यं यथा॥ मल्लानां यदवधि पर्वतोद्भूतानां मुन्मार्थं सपदितवान् मञ्जादप्रशं॥ नो द्वेर्गतदवधि
यामियामि तस्मिन् द्राधिष्ठा मपि समितिं प्रपद्यमाने॥ अथ शृंगारो परसः॥ तत्र स्थायिवैरूप्यं॥
। द्वयोरेकतरस्यैव रतिर्या खलु दृश्यते॥ याः नेकत्र तथैकस्य स्थायिनः सा विरूपता॥ विभावस्यैवै

१११

(देवगिनि) २

रूपंस्थायिन्प्रोपचरति॥ तत्रैकत्ररतिर्यथाललितमाधवे। मंदस्मितं प्रकृतिसिद्धमपि कुदस्तं संगो
पितश्च सहजो पितृशोस्तरंगः। धूमयिते द्विजवधू मदनार्तिवक्रावै क्रायकापि गतिरंकुरिता मया
सीत्॥ अतंता नाव एवात्ररतेः खलु विवक्षितः। एतस्याः प्रागभावे तु शुचिर्नो परसो भवेत्॥ अनेकत्र
रतिर्यथा। वीक्ष्योरगेंद्रं प्रतिमभ्रयाने तथो धरण्यां सखि कामपाली। आकर्णयंती च मुकुंदवेणुं
नित्राद्यसाध्विस्मरते द्विधासि॥ केचित्तु नायकस्यापि सर्वथा तुल्यरागतः। नायिका स्वप्ने का
सुवदन्मुपरसंशुचिं॥ विभाववैरूप्यं॥ वैदग्ध्यो ज्ञेय विरहो विभावस्य विरूपता। लता पशुपु
लिंदीषु वृक्षास्वपि सवर्तते। तत्र लता यथा। सखि मधुकिरती निशाम्य वंशी मधुमथनेन कटाक्षिता
थ मृद्वी। मुकुलपुलकिता लता वलीयं रतिमिरुपल्लवितां रुदिक्य नक्ति॥ पशुर्यथा। पशपाद्भुतास्तु
गमुदः कुरंगीः पतंगकन्या पुलिनेऽद्य धन्याः। याः केशवांगे तदपांगयूताः सानंगरंगो दृशम
पेयंति॥ पुलिंदी यथा। कालिंदी पुलिने पश्य पुलिंदी पुलकां चिता। हरेदृक्वापलं प्रेक्ष्य सहजं
जाविधूयति॥ वृक्षायथा। कज्जलेन कृतकेश कालिमा विल्वयुग्म रचितो न तस्तनी। पश्यगौ

श्रीरसा०

श्री०

रिकिरतीदृगंचलं स्मेरयत्तघरंजरत्नसौ॥स्थायिनेत्रविरूपत्वमेकरागतयापिचेत्।घटेता-
सौविभावस्मरिविरूपत्वोप्युदाहृतिः।शुचिबौज्जल्यवैदग्ध्यामुवेषत्वाच्चकथ्यते।शृंगारसा-
विभावत्वमन्यत्राज्ञासताततः॥अथानुभाववैरूपां।समयानां व्यतिक्रान्तिर्याम्यत्वंधृष्टता-
दिव।वैरूप्यमनुभावादेर्मनीषिन्निरुदीरितं॥तत्रसमयव्यतिक्रान्तिः॥समयाःखंडितादीनां-
प्रियरोषोदितादयः।पुंसःस्मितादयश्चात्रप्रिययाताडनादिषु।एतेषामन्यथाभावःसमयानां
व्यतिक्रमः॥तत्रार्द्ययथा।कांतानखांकितोप्यद्यपरिश्रत्यहरेःक्रियं।कैलासवासिनीदासीकृ-
पादृष्टान्नज्ञस्वर्मा॥अथग्राम्यत्वं॥वालशब्दाद्युपन्यासोविरसोक्तिप्रपंचनी।कटिकंडूतिरित्या-
द्यंग्राम्यत्वंकथितंबुधैः॥तत्रार्द्ययथा।किंनः।फलिकिशोरीणांत्वंपुष्करसदांसदा।मुरलीध्वनिनानी-
विंगोपवालविलुपसि॥अथधृष्टता॥प्रकटप्रार्थनादिःस्यासंनोगादेस्तुधृष्टता॥यथा।कांतःकै-
लासकुंजोयंरम्याहंनवयौवना।त्वंविदग्धोसिगोविंदकिंवावाचमतःपरं॥एवमेवतुगौणानां
हासादीनामपिस्वर्यं।विज्ञेयोपरसत्वस्ममनीषिन्निरुदाहृतिः॥अथानुरसाः॥नक्तादिनिर्वि-

(अकाशस्थानां) ४

११२

नान्वयि. हंतकृत्. कर. मकठ. मृकुटा. मस्त. धातुर. घन. वल्ल. व. क. र. व. क. न. क. सट. न. र. क. र. ...

श्रीरस

नावाद्यैः कृत्स्नसंबंधवर्जितैः रसाहास्यादयः सप्तसांतश्चानुरसामताः॥ तत्र हास्यो नुरसः० नां
डीरकश्चेव द्रुधावितं जां वेदांततंत्रैश्च कर्म डलस्य। आकर्णयन्निनिमिषाक्षिपद्मारोमांचितांग
श्च सुरर्षिरासीत्॥ एवमेवात्र विज्ञेया वीरादेरप्युदाहृतिः॥ अष्टावमी तटस्थेषु प्राकट्ययदिवि
प्रति। कृष्णादिनिर्विन्नावाद्यैस्तदाप्यनुरसामताः॥ अथापरसाः० कृत्स्नतत्प्रतिपक्षाश्चेद्विषया
अयतांगताः॥ हासादीनांतदासीते त्रप्राज्ञैरपरसामताः॥ तत्र हास्यापरसः॥ पलायमानमुद्धी
क्ष्य वपलायतलोचनं। कृत्स्नमाराजरासंधः॥ सोलुं ठमहसीन्मुहुः॥ एवमप्येति विज्ञेया।
स्ते वीरापरसादयः॥ उत्तमास्तुरसा नासाः० केश्चिद्रसतयोदिताः॥ तथाहि। नावाः० सर्वतदा
नासारसानासाश्च केचन। अमी प्रोक्ता रसानिज्ञैः सर्वे पिरसनाद्रसाः॥ नारत्याद्याश्च
तत्सस्तुरसावस्थानसूचिकाः॥ वृत्तयोनाद्यमातृत्वादुक्तानाटकलक्षणे॥ ॥ इतिरसामृतसिंधावुत्त
रविनागेरसानासलहरी॥ ॥ ग्रंथस्य गौरवमयादस्यानक्तिरसप्रियः॥ समाहृतिः॥ समासेन मया से
यं विनिर्मिता॥ ॥ गोपालरूपशोभांदधदपिरधुना यत्नाविस्तारी॥ तुष्यतु सनातनो सिन्नुतरनामो